

EDITOR-IN-CHIEF
ASSOC. PROF. DR. ELVIN TALISHINSKY

EDITORIAL BOARD
DR. BAHA AHMET YILMAZ
DR. FARAHILA BABAYEVA-SHUKUROVA

THE PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

BZT TURAN

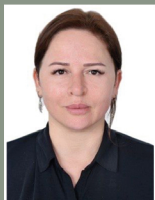
THE PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

EDITOR-IN-CHIEF: ASSOC. PROF. DR. ELVIN TALISHINSKY

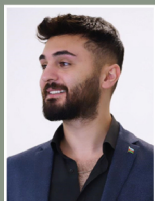
EDITORIAL BOARD: DR. BAHÄ AHMET YILMAZ · DR. FARAHILA BABAYEVA-SHUKUROVA

Elvin Talishinsky received his bachelor's and master's degrees in international law from the National Aviation Academy. He defended his doctoral dissertation on "The Place and Role of Azerbaijan in the Information War (in the East-West Context)" in international relations at the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan. He is the head of the Department of Political and Social Sciences at Azerbaijan University. E.Talishinsky is a PhD in political science and Associate Professor. He is the author of 5 books, as well as articles in international relations published in the Web of Science and Scopus databases.

In 2007, she received a bachelor's degree in Regional Studies (Caucasus) from the Faculty of History of Baku State University, and a master's degree in World Political Processes (Political Science) from Taras Shevchenko Kyiv National State University in 2020. In 2023, she graduated from Dublin International University with a PhD, and in 2024, she graduated with a PhD in Political Science from Lomonosov University in Moscow. Since 2023, she has been working as a teacher at the Department of Political Sciences at Urgenj State University and Azerbaijan University, and since 2022 as a teacher at the Department of Political Sciences at Azerbaijan University. Since 2022, she has been the director of the Azerbaijan department at the International Dublin University, since 2021 she has been the head of Central Asia and the Caucasus at the "BZT" Academy, and since 2015 she has been working as a researcher at the Caucasian Studies Institute of ANAS. 2008-2015 - worked as a senior laboratory assistant at the National History Museum of ANAS.

Baha Ahmet YILMAZ, who completed his undergraduate education at Yildiz Technical University, Department of Political Science and International Relations, completed his master's degree in the same field at Istanbul University, Faculty of Political Sciences. Yilmaz, who completed his doctorate in the department of international relations at Lomonosov University in Moscow, continues his second doctorate in the Department of Communication Research at the Aegean University, Faculty of Communication. Yilmaz has many national and international (SCOPUS) publications and his areas of work are; political communication, leadership in political communication and foreign policy.

www.bztturanpublishinghouse.com

[/bztturanpublishinghouse](https://bztturanpublishinghouse)

The Problems of Humanities and Social Sciences

Volume 1 (1) 2025

TÜRKİYE
2025

Published by
BZT TURAN PUBLISHINGHOUSE
Certificate Number: 202401 Delaware, United States
www.bztturanpublishinghouse.com
info@bztturanpublishinghouse.com

The Problems of Humanities and Social Sciences

Editor-in-Chief

Assoc. Prof. Dr. Elvin Talishinsky, Azerbaijan University

Editorial Board

Dr. Baha Ahmet Yilmaz, Ege University

Dr. Farahila Babayeva-Shukurova, Institute of Caucasian Studies of ANAS

Language: English

Publication Date: January 2025

Cover designed by Mehmet Çakır

Print and digital versions typeset by BZT TURAN Media Co. Ltd.

E-ISBN: **978-9952-8545-2-7**

DOI: <https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8545-2-7.2025.5097>.

OPEN ACCESS

Suggested Citation:

Yilmaz, B. A., Babayeva-Shukurova, F. (2025). The Problems of Humanities and Social Sciences. BZT TURAN PUBLISHING HOUSE.

DOI: <https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8545-2-7.2025.5097>.

CONTENTS

ALLAHVERDIYEVA NURJAN

The 1918 Genocide in the witness statements of residents of Baku city and Baku villages (Based on the documents of the Extraordinary Commission of Inquiry).....

ALLAHVERDIYEVA ZEYNAB

History of Azerbaijani Jews.....

BABAYEVA-SHUKUROVA FARAHILA

Cultural-Humanitarian Relations Between Georgia and Israel.....

BAKSHIYEVA YEGANA

The Occupied Sarsang Reservoir of Azerbaijan Republic for 30 years.....

GURBANOV ABBAS

Azerbaijan-Turkey Relations: During and after the Second Karabakh War.....

HASANLI ELCHIN

The role of mosques built and renovated by Türkiye in Azerbaijan during the Independence period in religious education.....

HUSEYNLI ODER

The main problems and solutions in the relations of the Baltic States with the Republic of Azerbaijan in the modern era.....

HUSEYNOVA KHURAMAN

Mass Media in Armenia.....

IMAMALI SHARGIYYA

Education system in Armenia: structure, influencing factors and current problems.....

ISMAILOV SHAHISMAIL

Azerbaijan – Türkiye relations strengthen.....

ISMAYILZADA ELMAR

Geopolitical role of Oriental Values, Regional Integration and the Nation-States in The Age of Globalization.....

JAFAROV ELDAR

Cultural Elements In Foreign Policy.....

MAHARRAMOV BABAK

Germany, Bitter Homeland: an analysis in the context of diaspora and Turkish Cinema.....	
MAMMADLI SABINA	
The Innocent Victims of the March 1918 Genocide.....	
MEHDIKHANOV RASUL	
Diplomacy of the Republic of Azerbaijan in 2003-2020 and the Victory Chronicle of the Patriotic War.....	
MUSTAFAYEVA NIGAR	
Use of Chemical Weapons by Armenian Armed In Caucasus.....	
NOVRUZOV JALAL	
Mourning Ceremony and Cemeteries of Borchali Turks in Georgia.....	
OMAROV VAKHID	
Comparative Analysis of relations in the Concepts of National Security of Georgia and Armenia.....	
TALISHINSKY ELVIN	
Methods of conducting modern information warfare in the context of globalization and digitalization.....	

ALLAHVERDIYEVA NURJAN

Employee of the Scientific Research, Exposition and Fund Department of
the “Genocide Memorial Complex”
Guba, Azerbaijan

**The 1918 Genocide in the witness statements of residents of Baku city
and Baku villages (Based on the documents of the Extraordinary
Commission of Inquiry)**

Abstract

The genocide committed by the Armenian-Bolshevik units in 1918 and the testimonies of the witnesses of the genocide were compiled on the basis of the documents of the Extraordinary Commission of Inquiry. As a result of the genocide, thousands of peaceful Azerbaijanis were subjected to genocide solely because of their national affiliation. After the establishment of the Azerbaijan Democratic Republic, special attention was paid to the events of March 1918. On July 15, 1918, the Council of Ministers adopted a decision to establish an Extraordinary Commission of Inquiry to investigate this tragedy.

Keywords: Baku region, Azerbaijan Democratic Republic, witness statements, Extraordinary Commission of Inquiry, genocide

ALLAHVERDİYEVA NURCAN

“Soyqırımı Memorial Kompleksi”nin Elmi Araşdırmalar, ekspozisiya və
fond şöbəsinin əməkdaşı
Quba, Azərbaycan

E-mail: nurcanallahverdiyeva479@gmail.com

**1918-ci il soyqırımı Bakı şəhəri və Bakı kəndlərinin sakinlərinin şahid
ifadələrində (Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədləri əsasında)**

Xülasə

1918-ci ildə erməni-bolşevik birləşmələri tərəfindən törədilən soyqırımın və soyqırımı şahidlərinin ifadələri Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədləri əsasında tərtib edilmişdir. Soyqırımı nəticəsində minlərlə dinc azərbaycanlı əhali yalnız milli mənsubiyyətinə görə soyqırıma məruz qalmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan

sonra 1918-ci ilin mart hadisələrinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Nazirlər Şurası 1918-ci il iyulun 15-də bu faciənin tədqiqi məqsədi ilə Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul etmişdir.

Açar sözlər: Bakı qəzası, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, şahid ifadələri, Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası, soyqırım

1917-ci ildə Rusiyada baş vermiş Oktyabr inqilabının nəticəsində Stepan Şaumyanın başçılıq etdiyi bolşevik Bakı Soveti Bakı quberniyasında hakimiyyəti ələ keçirmişdi. Etnik erməni olan və Britaniya hökumətindən milyon qızıl rubl məbləğində ilkin yardım alan Stepan Şaumyan Bakıda azərbaycanlılara qarşı bolşeviklərlə erməni millətçilərinin əməkdaşlığını təmin etmişdi.

Hacı Zeynalabdin Tağıyevin oğlu Məhəmməd Tağıyevin Lənkəran şəhərində qəfil ölümü ilə, general Talışinskiyin başçılıq etdiyi Azərbaycan alayı martın 9-da onun dəfn mərasimində iştirak etmək üçün Bakıya gəlmişdir. General Talışinski Bakıya gəlmədən bir neçə gün öncə, Lenin Bakı Sovetinin başçısı Stepan Şaumyana aşağıdakı məzmununda teleqram yollamışdır: “Hörmətli yoldaş Şaumyan. Məktubunuz üçün təşəkkür edirəm. Sizin düşünülmüş siyasətiniz bizə çox xoşdur və yaranmış vəziyyətdə siyasətinizin daha dərin və ehtiyatlı diplomatiya ilə birgə tətbiq edilməsini məqsədəuyğun sayır və nəticədə qələbə çalacağımıza əminik. Çətinliklər gözlənilməzdir və indiyədək biz yalnızca imperialistlər arasında narazılıqlar və münaqişələr nəticəsində irəli getmişik. Bu konfliktləri işlətməyi öyrənin, hal-hazırda diplomatiya öyrənmək vacibdir. Bütün dostalara xoş arzular və salamlar. V.Ulyanov (Lenin)”

Leninin Şaumyana etdiyi bu müraciətə baxmayaraq, Bakıya daxil olarkən general Talışinski və Azərbaycan alayının üzvləri Bakı Soveti tərəfindən həbs altına alınmışlar, nəticədə şəhərdə yaşayan azərbaycanlılar Sovetə qarşı müqavimət göstərməyə başlamışlar. Nəticədə baş verən silahlı münaqişə martın 30-dan aprelin 3-də qədər Bakıda davam etmiş və tarixə “1918-ci ilin Mart Günləri” kimi həkk olunmuşdur. Ümumiyyətlə, ermənilərin Azərbaycana qarşı törətdikləri ən qəddar soyqırım aktı 1918-ci ilin martında olmuşdur. Öz çirkin əməllərinə davam edən ermənilər bu dəfə bolşevik adı altında öz əməllərini reallaşdırmağa başlamışdılar.

Mahdiyyətcə milli soyqırımı olan “Mart döyüşləri” Bakı Sovetinə qısa müddət ərzində vəziyyətə nəzarət etmək imkanı versə də, əhali arasında sovetlərə qarşı kin-küdurəti daha da artırmış, Azərbaycanda sovetləşmə ideyasına zərbə vurmuşdu.

1917-ci il oktyabr devrimi və hakimiyyətə kommunistlərin gəlməsi zamanı yaranmış vəziyyətdən istifadə edən erməni millətçiləri və onların cəmləşdiyi “Daşnaksütyun” partiyası Bakıda və digər yerlərdə azərbaycanlılara qarşı mitinglər keçirməyə başladılar. 1918-ci il mart ayının 30-da erməni kilsəsi yanında toplaşan daşnak dəstəsi müsəlmanlara ilk atəş açdı. 31 mart səhər tezdən bolşevik-daşnak dəstələri azərbaycanlılar yaşayan “Kərpixana”, “Məmmədli” və başqa məhəllələrə hücum etdilər. Həmin məhəllələri havadan təyyarələr, dənizdən isə hərbi gəmilər bombalamağa başladılar. Ermənilər rusları inandırmışdılar ki, guya İçərişəhərdə azərbaycanlılar rusları qırıblar. Matroslar bunun yalan olduğunu biləndən sonra atəşi dayandırsalar da artıq gec idi, alova bürünmüş məhəllələrdə ölənlərin sayı-hesabı yox idi. Erməni millətçi faşistləri heç kimə rəhm etmirdilər, qarşılarına çıxan hər kəsi “türk” deyə dərhal qətlə yetirirdilər. Daşnaklar deyirdilər: “Biz heç bir bolşevik tanımırıq, təkcə müsəlman olmağın kifayətdir”. Onlar evləri qarət edir, adamları yandırır, hamilə qadınları ağılasığmaz işgəncələrlə qətlə yetirir, azərbaycanlılara məxsus məktəbləri, kitabxanaları, mədəniyyət ocaqlarının hamısını yandırırtdılar. Hətta İçərişəhərə hücum zamanı A.Mikoyanın başçılığı ilə yaradılmış “İnqilabı müdafiə” adı ilə çıxış edən bu quldur dəstələri Bakının ən gözəl memarlıq abidələrindən olan “İsmailiyyə” ni yandırmış, “Açıq söz”, “Kaspi”, “Baku” qəzetləri redaksiyalarını dağıtmış, “Təzə pir” məscidinin minarələrini isə top atəşi ilə dəlik-deşik etmişdilər. Beləliklə, 1918-ci ildə Rusiyada yaranmış vəziyyətdən istifadə edən ermənilər öz istədiklərinə bolşevizm bayrağı altında nail olmağa cəhd göstərmişlər. (“1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı” VI Cild. S.291)

Qadınlar isə daha ağır şəkildə öldürülürdü. N.Nərimanov erməni vəhşilərinin törətdikləri qətləmlər haqqında belə bəhs edir: “Bolşevik olan bir müsəlmana belə aman verilmədi. Müsəlmanlara hər cür cinayəti etdilər. Nəinki kişilər, hətta hamilə qadınlar da daşnaklardan canlarını qurtara bilmədilər”. Milli sülhə və birliyə qarşı “sınıf mübarizə” və “sinfilik”

mövqeyindən çıxış edən S. Şaumyan başda olmaqla, Bakı bolşevikləri “Bakı Sovetinin Zaqafqaziyada vətəndaş müharibəsinin başlıca mərkəzinə və istehkamına” çevirmək yolunu seçdilər. Oralar daşnaklarla birlikdə “antisovet qiyamı”na, “əksinqilab”a qarşı mübarizə adı altında 1918-ci il mart ayının axırlarında (30-31- də) milli qırğın təşkil etdilər. Bu, müsəlmanlara qarşı, xüsusilə, azərbaycanlılara qarşı milli soyqırımı, Azərbaycanın milli istiqlalına xəyanətkar sui-qəsd idi. Həmin soyqırımı zamanı 12 mindən çox (bəzi sənədlərdə 15 min) günahsız azərbaycanlı qanına qəltan edildi. Bu soyqırımında daşnak silahlı dəstələri, habelə A.Mikoyanın başçılıq etdiyi “Qızıl Qvardiya” dəstələri xüsusilə fərqlənmişdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Bakıda qırğın törədilməsinə hələ 1918-ci ilin yanvarında cəhd edilmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yaradılmış Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının hesabatında bu hadisələr zamanı ölənlərin sayının 50 mindən çox olduğu bildirilir. Mart soyqırımı zamanı təkcə Bakıda 12 mindən çox adam qətlə yetirildi. Bu soyqırım təkcə Bakıyla əhatəli deyildi. Aprel ayının ilk ongünlüyündən etibarən Bakıda törədilən bu qətləmlər eynilə Şamaxı, Quba, Xaçmaz, Lənkəran, Hacıqabul, Salyan, Zəngəzur, Qarabağ, Naxçıvan, Kürdəmir, Lənkəran və digər bölgələrdə də edildi. (Abışov V. 2017, s. 62-63)

1918-ci ildə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirmiş olduğu soyqırım cinayətlərini üzə çıxarmaq, təhqiq etmək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti dövründə mümkün olmuşdur. Ermənilərin törətdikləri cinayətlərin təhqiqi üçün təsis edilən Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin mühüm qərarlarından biridir. 1918-ci il iyul ayının 15-də təşkil edilmiş Komissiyasının tərtib etdiyi sənədlər 36 cilddən və 3500 vərəqdən ibarətdir. Bunların da 6 cildi (740 səhifə) Bakı şəhəri və onun ətraf kəndlərinin müsəlman əhalisinə qarşı törədilmiş zorakılıq aktlarını əhatə edir. Baş verən soyqırım araşdırıldıqdan sonra Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının ümumiləşdirilmiş məruzəsinə əsasən, Bakıda həlak olmuş yalnız türk-müsəlman əhalisinin daha çox ehtimal olunan sayı səsləndirilmişdi: 11 min nəfər. Az sonra daha dəqiq rəqəm – 12 min nəfər göstərilmişdir. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının yaradılması və fəaliyyəti Cənubi Qafqazda türk-müsəlman əhalisinə qarşı ermənilərin törətdiyi Mart soyqırımına siyasi

qiymət vermək və onun nəticələrini aradan qaldırılmaq üçün təsirli tədbirlər görmək sahəsində ilk cəhd baş vermiş faciədən dərhal sonra Azərbaycanın milli qüvvələri tərəfindən edilmişdir. 1918-ci ilin aprel ayının 2-də Zaqafqaziya Seyminin Azərbaycan fraksiyası Seymi Bakı hadisələri haqqında məlumatlandıraraq müsəlman əhalisinin müdafiəsi üçün Zaqafqaziya hökumətindən Bakıya qoşun göndərilməsini tələb etdi və əgər Seym qəti tədbirlər görməzsə, Azərbaycan fraksiyasının “Seymdə birgə iş aparmasının qeyri-mümkün olacağı” barədə xəbərdarlığını bildirdi. (Abışov V. 2017, s.79)

Ertəsi gün Seymin Bakı hadisələrinə həsr edilmiş iclasında Fətəli Xan Xoyski bəyan etdi ki, “əgər müsəlman əhalisinin müdafiəsi üçün tədbir görülməzsə, müsəlman nazirlər hökumətin tərkibindən çıxacaqlar”. Seymin 17 aprel 1918-ci il tarixli iclasında etdiyi məruzəsində F.X. Xoyski bir daha mühüm xəbərdaredici bəyanat verdi: “Bakı hadisələri Yelizavetpol quberniyasının hər yerində müzakirə edilir və bütün qətnamələrdə türk qoşunlarının Bakıya buraxılmasını nəzərdə tutan maddələr var və əgər hökumət Bakı problemini ləğv edə bilməsə, onda Yelizavetpol quberniyasının müsəlmanlarının bu tələbini dinləməli olacağıq. Həm də ola bilsin ki, elə bir an gələcəkdir ki, xalq kütləsi özü hərəkət etməyə başlayacaqdır və bu da faciəvi vəziyyət yaradacaqdır, çünki Bakı problemi – Respublikanın ölüm-dirim məsələsidir”.

1918-ci ilin martında Bakıda həyata keçirilən soyqırımı şahid ifadələrində 1991-ci ildə öz dövlət müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan Respublikası 1918-1920- ci illərin türk-müsəlman qırğınları ilə bağlı mövcud olan sənədləri dərc etdirməklə real tarixi həqiqətləri üzə çıxartdı. Erməni təcavüzünə məruz qalan müstəqil Azərbaycan bu sənədlərin çap olunması ilə məkrli düşmənin nəyə qadir olduğunu hamıya bildirmək fikrində idi. (Vəlizadə T. 2018, s.128) Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədləri Mart soyqırımı zamanı şəxsən zərər çəkmiş, eyni zamanda erməni silahlı quldur dəstələri tərəfindən şəhərin dinc müsəlman əhalisinə qarşı, o cümlədən, bilavasitə öz qonşularına, yaxınlarına və qohumlarına qarşı törədilmiş son dərəcə qəddar zorakılıqların və cinayətlərin, vəhşiliklərin və qətlərin şahidi olmuş azərbaycanlıların ifadələrini əhatə edir. Bu sənədlərin bəzilərində hadisələrin başlanması və xronikası ətraflı şəkildə təsvir edilir, türk-müsəlman soyqırımında şəxsən iştirak etmiş “erməni elitasının” və

“erməni qara camaatının” nümayəndələrinin konkret adları sadalanır. Bu sənədlər azərbaycanlıların silahlı qüvvələrinin bu hadisələrin qarşısının alınması üçün real imkanlarının olmadığını, 1918-ci ilin martında Bakının, istisnasız olaraq bütün azərbaycanlı əhalisinin – kübar zümrələrəndən tutmuş sadə adamlara qədər – bütün təbəqələrin erməni zorakılıqlarının və talanlarının qurbanlarına çevrildiyini bir daha sübut edir. Sənədlərdən aydın olur ki, mart hadisələri azərbaycanlıların əksəriyyəti üçün gözlənilməz olmuşdur və müsəlman ictimaiyyətinin müxtəlif zümrələrindən olan insanlar bolşeviklərin deyil, məhz ermənilərin xəyanətindən sarsılmışdılar, çünki onlar “sonuncuları düşmən kimi görmürdülər”. Bununla bərabər, şahid ifadələri göstərir ki, azərbaycanlıların əksəriyyəti talanlardan bir neçə gün qabaq “ermənilərin şəhərin müsəlman hissəsindən erməni hissəsinə köçdüyünü” müşahidə etmiş, şəhərin “Ermənəkənd” məhəllələrində “ermənilər tərəfindən qazılmış səngərləri” görmüş, ermənilərin “1905-ci ili təkrarlamaq, yəni müsəlman qırğınlarını başlamaq” niyyətləri və “ermənilərin müsəlmanlara qarşı çıxışlara hazırlaşdıqları barədə şəhərdə gəzən şayiələri” eşitmişdilər. (Vəlizadə T. 2018, s.129)

Müxtəlif millətlərdən olan Bakı sakinlərinin və xarici vətəndaşların şahid ifadələri Bakıda 1918-ci ilin mart hadisələrinin qiymətləndirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bakıda yaşayan yəhudilər, ruslar, polyaklar, almanlar, gürcülər və b. bolşeviklərin və erməni hərbi dəstələrinin terror obyektinə olmasalar da, Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının müstəntiqlərinə çox qiymətli ifadələr vermişlər və bu ifadələrdə vahiməyə düşmüş, dəhşət və qorxu bürümüş müsəlmanların ermənilərin vəhşiliyi və özbaşınalıqlarını təsvir etdikləri bütün faktlar bir daha öz təsdiqini tapmışdır. Təbii ki, bu şahidlərin ifadələri Professor Solmaz Rüstəmovə-Tohidinin “Bakı. Mart 1918-ci il Azərbaycan Qırğınları Sənədlərdə” kitabında əhatəli və geniş şəkildə verilmişdir. Buna nümunə olaraq, sənəd № 924 də Azərbaycan Hökuməti yanında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının Cinayət Prosessual Məcəlləsinin 307 və 443-cü maddələrinə uyğun olaraq zərərçəkmiş qismində dindirilən 30 yaşlı Bakı qəzasının Ramana kənd sakini Səməd Məşədi Musa oğlunun dilindən götürülmüş ifadəni göstərmək olar: “Ermənilər Ramanada mənim ümumilikdə 2100 rubl dəyərində əşyalarımı qarət ediblər. Mən siyahını təqdim edirəm və işə əlavə olunmasını xahiş edirəm. Mən qarət zamanı

evdə olmuşam və hər şeyi öz gözlərimlə görmüşəm. Ermənilər qarət olunmuş əmlakı Ramanadan 10-12 gün ərzində daşıyıblar. Mən küçədə olurdum və hər şeyi özüm görürdüm. Mən “Molot” 116 şirkətinin Ramanadakı Amerika podratçı qazma işlərində çalışırdım”. (Rüstəmov-Tohidi S. 2013, s. 337)

Şəhərin başqa millətlərdən olan sakinləri neytral tərəfin nümayəndələri kimi, baş vermiş hadisələrə obyektiv qiymət verməyə, əhalinin müsəlman hissəsinə qarşı qırğınlar törədilməsinə sövq etmiş ayrı-ayrı siyasi partiyaların və şəxslərin əməllərini xarakterizə etməyə çalışırdılar. Bu baxımdan Bakı sakini A.N. Kvasnikin ifadəsi xüsusi maraq doğurur. Şəhərin kübar və işgüzar dairələrinə mənsub olan, “bir çox erməni evlərinə girib-çıxan”, ifadəsindən hörmətli və ünsiyyətçi bir insan təsəvvürü yaradan A.N. Kvasnik özünün son dərəcə ətraflı ifadəsində mart hadisələri ərəfəsində və günlərində Bakı cəmiyyətində hökm sürən vəziyyətin ümumi mənzərəsini yaratmağa çalışır. Bu zaman kifayət qədər məlumatlılıq və müşahidəçilik qabiliyyəti nümayiş etdirən müəllifin, baş vermiş hadisələrə həm öz şəxsi münasibətini, həm də Bakı şəhərinin bütün yəhudi əhalisinin münasibətini kifayət qədər dəqiq ifadə etməklə, heç də “neytral”, dəqiq deyilsə, biganə qalmadığı aydın olur.

A.N.Kvasnik ifadəsində deyir: “Bu ilin 17-21 mart tarixlərində Bakı şəhərində baş vermiş hadisələrə təmiz vicdanla belə ad vermək lazımdır: “Müsəlmanların fiziki olaraq məhv edilməsi, bütün əmlakının mənimsənilməsi və onların bütün rifahının və siyasi üstünlüyünün ermənilərin əlinə keçməsi məqsədilə, əvvəlcə Bakı şəhərində, sonra isə ucqarlarda erməni əhalisinin müsəlman əhalisinə qarşı təşkil edilmiş qanlı sui-qəsd”. (Rüstəmov-Tohidi S. 2013, s. 72)

Bununla yanaşı, 30 yaşlı digər bir Ramana kənd sakini Xeyri Atababa oğlunun ifadəsində qeyd olunur: “Türklər hücumu keçdikdən sonra ermənilər geri çəkilməyə başladılar. Ermənilərin Sabunçudan Ramanaya tərəf geri çəkildiyini gördükdə, biz tələsik Ramana kəndini tərk etdik və qaçdıq. Ermənilər kəndə girdilər və bütün kəndi talan etdilər. Ermənilər mənim evimi tamamilə qarət etmiş, qapı və pəncərələri isə sındırmışdılar. Ermənilər mənim evimdən 46980 rubl dəyərində əmlakımı qarət etdilər. Əşyalarımın siyahısını təqdim edirəm və işə əlavə olunmasını xahiş edirəm. Kənddən qaçmağa macal tapmamış bütün qoca, qadın və

uşaqları erməni əsgərləri öldürmüşlər”. 1918-ci il, 9 dekabr. Bakı şəhəri. (Rüstəmovə-Tohidi S. 2013, s.335)

Daha bir zərərçəkmiş, Balaxanı kənd sakini, 26 yaşlı Qurban Əli Budaqov öz ifadəsində belə vurğulayır: “Keçən il avqust ayının sonunda, ermənilər türk qoşunlarının hücumu qarşısında Bakı şəhərinə geri çəkildə, biz, geri çəkilən ermənilərin yolunun üstündə olan Balaxanı kəndinin sakinləri, öldürülmək qorxusu və hərbi əməliyyatlar zolağından çıxmaq istəyi səbəbindən bütün əmlakımızı kəndə qoyaraq qaçdıq. Qaçanların arasında mənim atam Deyləm Budaqov, qohumum Hüseyn Qulu Məşədi Ələkbər oğlu və dayım Abad Eyvaz Əli oğlu da var idi. Kəndə qayıdanda biz öz əmlakımızın qarət olunduğunu gördük, başqalarından eşitdiyimizə görə, onu ermənilər oğurlamışlar. Qarətçilərin adını və soyadını deyə bilmərik, çünki onları heç görməmişik. Atamın və adlarını çəkdiyim qohumların mənə verdiyi etibarnamə əsasında onların qarət olunmuş əmlaklarının siyahılarını təqdim edirəm. Əlavə deməyə sözüm yoxdur”. 1919-cu il, 2 aprel. Bakı şəhəri. (Rüstəmovə-Tohidi S. 2013, s.330)

1918-ci ilin martında Bakıda, onun ardınca isə Şamaxıda, Qubada, Lənkəranda və vətənimizin digər guşələrində bolşevik- daşnak tandemi tərəfindən törədilən qətl və talanlar bir məqsədə - xalqımızın milli istiqlal hərəkətini beşikdəcə boğmaq, xalqımızın fiziki varlığına son qoymaq, geostrateji baxımdan son dərəcə əlverişli, təbii sərvətlərlə zəngin vətənimizin bir qismini və bəlkə də böyük bir hissəsini “böyük Ermənistan” arzusu ilə qovrulan erməni daşnaklarına “pay” verməklə, bütövlükdə Azərbaycanı Rusiya imperiyasının təsir dairəsindən heç bir vəchlə buraxmamaq məqsədinə xidmət edirdi. 1920-ci ilin aprelinə kimi Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası bolşevik-daşnak birləşmələrinin qanlı əməllərinin araşdırılmasında böyük iş görmüşdür. Zərərçəkmiş yüzlərlə vətəndaş və şahid dindirilmiş, xeyli sayda material, maddi dəlil-sübut, fotosənəd toplanmışdı. Bütövlükdə, Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının fəaliyyəti, bilavasitə tarix boyu ermənilərin vəhşiliklərinə məruz qalmış Azərbaycan xalqı üçün də böyük bir əhəmiyyət kəsb edirdi.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Rüstəmovə-Tohidi S. Bakı. Mart 1918-ci il Azərbaycan Qırğınları Sənədlərdə. Bakı, 2013. Səh.456
2. Vəlizadə T. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədləri 1918-ci ilin martında Bakıda həyata keçirilən soyqırımı öyrənmək üçün mənbə kimi. İPƏK YOLU, No.3, 2018, səh.124-132
3. 1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı. (20 cildə). VI Cild. səh. 430
4. “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” Elmi Mərkəzi, Bakı 2007. – s. 291
5. Abışov V. Bakıda Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı. Bakı: "Elm", 2017. – s. 62-63

ALLAHVERDIYEVA ZEYNAB

Institute of Caucasian Studies of the National Academy of Sciences of
Azerbaijan

Baku, Azerbaijan

E-mail: zeyneb-allahverdiyeva-00@mail.ru

History of Azerbaijani Jews

Abstract

Jews began to settle in Azerbaijan since ancient times. They were not treated as strangers during this settlement. This is a clear example of the tolerance of the local population along with the state. The land of Azerbaijan has never had a place for national-ethnic intolerance or the manifestations of anti-Semitism observed in some post-Soviet countries. Even today, multiculturalism and tolerance are promoted in Azerbaijan at the level of state policy. Today, the Jewish community plays a special role in the socio-political and cultural life of Azerbaijan. Members of this society actively participate in legal and secular state building in Azerbaijan.

Keywords: Azerbaijan, jew, history, multiculturalism.

Introduction

For centuries, Azerbaijan has been a tolerant country where all peoples can live in conditions of mutual understanding, peace and security. The land of Azerbaijan has never had a place for national-ethnic intolerance or the manifestations of anti-Semitism observed in some post-Soviet countries. Even today, multiculturalism and tolerance are promoted in Azerbaijan at the level of state policy. Among the peoples who always live in peace and tranquility in our country, Jews can be especially mentioned. The Jewish community of Azerbaijan has a centuries-old history. Judaism is one of the traditional religions in Azerbaijan, which is distinguished by its historical ethnic-religious richness, tolerant and multicultural values.

The state of Azerbaijan, which regained its independence after the collapse of the Soviet Union, accepted the protection of the rights and freedoms of minority peoples as one of the main directions of state policy, adhering to the historical traditions of our people. The multicultural policy

carried out by the state, the institutions created and the decisions made have created conditions for the protection of the ethnic identity of the Jews and for their comfortable and free living in our country. As for the situation of Jews in modern Azerbaijan, it should be noted that they live mainly in the cities of Baku, Ganja and Sumgait, and in the regions of Guba and Oghuz.

In this article, the main research direction is to study the history of the Jews in Azerbaijan, the time when the Jews came to the territory of Azerbaijan, the attitude towards them.

Historically, Azerbaijan has been a country inhabited by many peoples. One such nation was the Jews. Azerbaijani Jews have an ancient history.

Albanian historian Musa Kalankatli provides information about the existence of “Christian, Jewish and pagan” communities in Barda, the capital of the Albanian state in the 7th century. In the sources, the medieval Jewish traveler Benjamin mentioned that there were 1000 (thousand) synagogues in Azerbaijan in the 12th century (Вайнштейн С., Захарьяев Г. 2010).

The history of Jews settling in Azerbaijan is about 2,600 years ago, and there is no evidence that they were ever subjected to separate national and religious elections by the local people during this great historical period (Əndəfilov Ş. 2018). Azerbaijani researcher Mahammadhasan Valili (Baharli) published in Baku in 1921 “Azerbaijan. In his book “Geographic-natural, ethnographic and economic considerations”, he wrote about the Jews of Azerbaijan: “Azerbaijani Jews are descendants of ancient Jews who were captured by Assyrian kings and lived first in Assyria and then in Media. From here, after the fall of the Assyrian rule, during the reign of Salmanasar Shah, the Jews moved to present-day Azerbaijan, Georgia and Dagestan. In the following centuries, the number of Jews in Azerbaijan increased and decreased depending on the military and political processes taking place in the region” (Salmanov M. 2018).

Jews are represented in our country by three sub-ethnic groups (or communities): Mountain Jews, Ashkenazis (European Jews) and Georgian Jews.

Mountain Jews are the first Jewish sub-ethnic group to settle in Azerbaijan. At the same time, they outnumbered the Ashkenazi and

Georgian Jews living in our country. Judaism has historically existed in Azerbaijan with mountain Jews. In modern times, many scholars claim that the ancestors of today's Mountain Jews were Jews taken captive by the Assyrian and Babylonian invaders in the 7th-6th centuries BC. Historians note that after the occupation of the city of Samira by the Assyrian king Sargon, the Jewish population was captured and placed in the Kalakha area of Assyria, on the banks of the Gozan River and in the Midian Mountains, i.e. in the territory of the present South Azerbaijan (Əndəfilov Ş. 2018).

The date of the arrival of the first Jews to the Caucasus is disputed. According to most historians, at the end of the 5th century and the beginning of the 6th century, after the suppression of the Mazdean movement in Iran, the Iranian Jews who supported them were removed from the territory of the empire and settled in the territory of Northern Azerbaijan and Southern Dagestan. After this historical event, the migration of Jews to the Caucasus and the current territory of Azerbaijan began.

As they came to these lands from the territory of Iran, the mountain Jews speak the Juhuri language, which is a mixture of Persian and Hebrew (Pınar Özden Cankara, Yavuz Cankara. 2022). The formation of the Mountain Jews sub-ethnic group did not end there. According to researchers, this historical process continued until the middle of the 13th century. Even Jews from the Byzantine Empire played a role in the formation of the mountain Jewish community.

In some sources, the names of Guba Khan Fatali Khan and Hüseynali Khan are mentioned in the settlement of mountain Jews, especially in the South Caucasus region. Thus, it is noted that the mountain Jews moved to the territory of present-day Dagestan and Guba at their invitation (Hüseynov H. 2011). In addition, Guba Khan Fatali Khan took the Jews under his protection and created conditions for them to settle in the area where the current Red Settlement is located. Fatali Khan left an indelible mark of gratitude in the memory of Azerbaijani Jews, and today one of the main streets of the Red Settlement bears his name.

The term "Mountain Jews" was first coined by Russian Caucasian scholars in the 19th century. Thus, the soldiers of the Russian troops were very surprised to see Jews on horseback and dressed in military uniforms in

the mountainous regions of the Caucasus and named them “mountain Jews” (Hacıyev S. 2013). Mountain Jews, who are believed to have come to Azerbaijan from Iran, settled in Darband, Baku, Shabran, Guba, Gusar, Shamakhi, Goychay, Ismayilli areas.

When talking about the history of mountain Jews in our country, it is necessary to mention the Red Settlement in Guba district. Because this settlement is considered to be the place where mountain Jews live compactly in the post-Soviet space. More than 3,200 Mountain Jews live compactly in this settlement, sometimes called the “Jerusalem of the Caucasus”. The Red Town, located on the left bank of Gudyalchay, was built during the Guba Khanate in the 18th century. The mentioned settlement, formerly called “Jewish Settlement”, was even once known as “Jerusalem of the Caucasus”. In 1917, 18,000 (eighteen thousand) Jews lived in the Red Settlement (Multikulturalizmə Giriş Ali məktəblər üçün dərslik. 2019). After the establishment of the USSR, as well as after our country regained its independence, the number of Jews living in the Red Settlement began to decrease.

Mountain Jews, who made up a large part of the Jewish population of Azerbaijan in the 19th century, still make up the main part of the Jewish community in Azerbaijan today. They lived in close contact with the peoples of Azerbaijan for many centuries and preserved their language, traditions and way of life.

Another Jewish sub-ethnic group living in Azerbaijan is the Georgian Jews. Georgian Jews are Jews who migrated from Georgia to Azerbaijan and settled here in the past. They mainly settled in Baku city. Historical sources show that Jews immigrated to Georgia from Byzantium and Iran, Khazar Khanate at different times and mingled with their compatriots who had settled here before. Georgian Jews read and write in Georgian and call themselves “Ebraeli”, “Israeli”, or “Kartuli-Ebraeli”. Travelers who came to Georgia in the Middle Ages noted that they were not distinguished from the local people by their external appearance and faces. Georgian Jews first started coming to Azerbaijan in the 18th century. They moved to our country from Akhalkalek, Akhaltsikhe, Oni, Kulashi and Kutaisi regions of Georgia. In the following years, the flow of Georgian Jews to our homeland intensified and this process continued until

the beginning of the First World War (Gürcüstan yəhudi icmasının rəhbəri Abik Çaruxçevlə müsahibə. 2019. s. 10).

Georgian Jews who immigrated to our country engaged in trade and crafts in the city of Baku, became partners of large Russian-Caucasian trading houses, stock exchanges, commercial banks and joint-stock companies. However, until the 20th century, Georgian Jews had almost no opportunity to receive higher or even secondary education. Therefore, until 1920, the "Society for Spreading Enlightenment among Georgian Jews" operated in Baku (Вайнштейн С., Захарьяев Г. 2010).

Currently, there are about 300 members of the Hebrew community in Baku, that is, the Georgian Jewish community. It is even located in a synagogue belonging to Georgian Jews in Baku.

Representatives of another Jewish ethnic group living in our country are Ashkenazis, that is, European Jews. Why are Ashkenazis called European Jews? Because this sub-ethnic group was formed in Central Europe in the Early Middle Ages. In medieval Jewish literature, the name "Ashkenazi" meant Jews living on the banks of the Rhine River, and later in German lands. No one in academic circles doubts that the word "Ashkenazi" dates back to the name of medieval Germany in religious Jewish literature. Thus, in rabbinical literature, Germany was regarded as the place where the descendants of Ashkenaz, the grandson of Japheth, one of the sons of Noah, lived (<http://multikulturalizm.gov.az/az/post/1136/azerbaycanda-yehudilik.html>).

The settlement of Ashkenazis in Azerbaijan coincides with the period of Tsarist Russia. In 1832, they came to Azerbaijan and became a community. Unlike the Mountain Jews, the Ashkenazi were only urban dwellers. Therefore, Ashkenazis, like Georgian Jews, settled mainly in Baku and Ganja.

At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, the number of Jews and Ashkenazis living in Baku began to increase, the main reason for which was the oil boom in Baku at that time. Thus, in 1913, it is mentioned in the sources that 10,000 (ten thousand) Ashkenazis lived in Baku. The Ashkenazis who settled in Baku were highly educated, and they mainly worked as doctors and lawyers. Even in those times, 83% of the educated population in Baku were Jews (Hüseynov R., 2011).

The Ashkenazi speak Yiddish, a mixture of German and Hebrew, which is their mother tongue. Ashkenazis are the second largest Jewish ethnic group in Azerbaijan after mountain Jews. He is active in the community of European Jews in Baku.

Since 1917, with the beginning of the process of urbanization, many Jews began to settle in Baku. For example, during those years, the village of Mucu, where Jews lived in Ismailli district, was evacuated, and more than 3,500 Jews moved from Guba to Baku. Thus, after those years, Baku became the residential center where the number of Jews was the largest (Hasanoğlu E., 2022).

The Second World War and the Holocaust caused major changes in the traditional culture of European Jews. Thus, the Jews of Western Ukraine, Western Belarus and the Baltic countries were almost completely destroyed. The anti-Semitic campaign carried out by the Soviet leadership in the late 1940s and early 1950s led to large-scale repressions against scientists and artists representing European Jews.

According to the results of the 1939 all-union census in the USSR, 3,205,150 people lived in Azerbaijan, of which 41,245 people or 1.2% were Jews. In 1989, the last population census in the history of the USSR was conducted. According to the results of this census, the total population of Azerbaijan was increasing, but the number of Jews continued to decrease. During this period, the total population of Azerbaijan was 7,021,178 people, while the number of Jews was 30,792 people or 0.4% of the total population (Hacıyev S. 2013).

The article “Demographic portrait of Azerbaijani Jews, 1959-1989” by Dr. Mark Tolts is dedicated to the demographic development of Azerbaijani Jews during the Soviet era. In this article, the author analyzes the characteristics of the Jewish population of Azerbaijan during the thirty years between the first post-war Soviet census in 1959 and the last Soviet census in 1989. As the author noted in his research, reconstructing the demographic portrait of the Jewish population of Azerbaijan in the late Soviet period was not an easy task. One of these difficulties was that mountain Jews were registered under several names in the Soviet censuses of that time (Толыц М. 2013. с.131-157).

After Azerbaijan regained its state independence, special attention was paid to Jews, like other national minorities living in our country. New synagogues and schools were built, many Jewish communities were established in our country. Many projects have been implemented by our state to develop the religious and cultural life of the Jewish community.

Literature

1. Hasanoğlu Eldar (2022), *Günümüzde Azərbaycan'da Yahudiler ve Kurumları*, TİDSAD, 34.
2. Gürcüstan yəhudi icmasının rəhbəri Abik Çaruxçevlə müsahibə // *Şərq*.- 2019.- 22 oktyabr.- № 139.- S. 10.
3. Salmanov Murad (2018) “Azərbaycan yəhudiləri- tarixdən bu günə, Palitra, S.13
4. Multikulturalizmə Giriş Ali məktəblər üçün dərslik Bakı, 2019, Şərq-Qərb.
5. Pınar Özden Cankara, Yavuz Cankara (2022), İran ve Ermenistan gölgesinde İsrail'in Azərbaycan ile stratejik ilişkileri, 7(13).
6. Hüseynov Rauf (2011), *Jews in Azerbaijan, İrs Focusing on Azerbaijan*. S.48-54.
7. Hacıyev Surxay (2013), *Azərbaycanın yəhudi icmasının tarixindən, “Dövlət idarəçiliyi”*.-2013.-№ 4 (44).-S. 193-198.
8. Əndəfilov Şükür (2018), *Azərbaycanda yəhudilik və dağ yəhudiləri*, No 2.
9. Толыц М. Демографический портрет евреев Азербайджана, 1959-1989 гг. // Москва: Диаспоры, - 2013. №.1, - с.131-157.
10. Вайнштейн Сергей, Захарьяев Герман - Евреи Азербайджана/этнос № 5 (47), 2010.

BABAYEVA-SHUKUROVA FARAHILA

Researcher North Caucasus Department of the Institute of Caucasian
Studies of the National Academy of Sciences of Azerbaijan
Baku, Azerbaijan

Cultural-Humanitarian Relations Between Georgia and Israel

BABAYEVA-ŞÜKÜROVA FƏRAHİLƏ

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Qafqazşünaslıq İnstitutunun
Şimali Qafqaz şöbəsinin elmi işçisi
Bakı, Azərbaycan
E-mail: fereh@mail.ru
ORCID: 0000-0002-4900-5166

Gürcüstan- İsrail arasında mədəni-humanitar əlaqələr

Giriş

Gürcüstan və İsrail arasında mülki, mədəni və humanitar əlaqələr ölkənin bir-birinə yaxınlaşdıran iki xalq arasında sıx bir bağ yaratmışdır. İki ölkə diplomatik əlaqələrdən tutmuş mədəni qarşılıqlı fəaliyyətə, təhsildən tutmuş turizmə qədər geniş spektrdə əməkdaşlıq imkanlarını qiymətləndirir və bu məqamlar tədqiqat işində təhlil edilmişdir.

Gürcüstan və İsrail arasında diplomatik əlaqələr 1992-ci ildə yaradılmış rəsmi nümayəndəliklərlə möhkəmlənmişdir. Diplomatik arenadakı bu əlaqələr ölkələr arasında əlaqəni gücləndirməklə ümumi maraqların möhkəmlənməsinə təşviq edir. Mədəni qarşılıqlı əlaqə iki ölkə arasında körpü quraraq incəsənət, musiqi, ədəbiyyat və ənənələr vasitəsilə dərinləşmişdir.

Gürcü və İsrail mədəniyyətlərinin tarix boyu bir çox oxşarlıqları olub və bu ümumi cəhətlər insanların bir-birinə daha yaxın olmalarına şərait yaratmışdır. İncəsənət festivalları, sərgilər və mədəni tədbirlər bu unikal əlaqələrin daha da möhkəmlənməsinə öz töhfəsini vermişdir.

Akademik sahədə mübadilə proqramları və birgə tədqiqat layihələri ilə təhsil sahəsində əməkdaşlıq daha da dərinləşmişdir. İki ölkə gələcək

nəsillərin mədəni sərvətlərə hörmətlə yanaşması üçün anlaşma və dostluğu təşviq etməyi vacib bir ünsür saymışdılar.

Turizm Gürcüstanın tarixi zənginliklərini və təbii gözəlliklərini, İsrailin dini və tarixi yerlərini araşdırmaq istəyən səyahətçilər üçün cazibə mərkəzinə çevrilib. Turizm fəaliyyətləri insanların bir-birinin mədəniyyətlərini daha yaxından tanımasına şərait yaratmaqla vətəndaş əlaqələrini gücləndirir.

Humanitar yardım və əməkdaşlıq layihələri hər iki ölkənin fəvqəladə hallarda bir-birini dəstəkləmək və ümumi inkişaf hədəflərinə nail olmaq məqsədi daşıdığı bir sahəni təmsil edir. Sosial inkişaf və humanitar yardım Gürcüstan və İsrail arasında təkə diplomatik arenada deyil, həm də insanlar arasında dostluğun yaranmasına töhfə verir və məqamların təhlili tədqiqatın başlıca məqsədinə xidmət etmişdir.

Gürcüstan və İsrail arasında mədəni- humanitar münasibətlər tarixi bağlar, mədəni oxşarlıqlar və qarşılıqlı hörmət əsasında formalaşmışdır. Bu münasibətlər təkə iki ölkənin öz vətəndaşlarına deyil, həm də regional sabitliyə və global sülhə töhfə vermək potensialına malikdir.

Gürcü və yəhudi xalqları arasında münasibətlər uzun tarixə malikdir: Gürcüstanda 2600 ildir mövcud olan yəhudi icması Gürcüstan dövlətinin daxili və xarici siyasətinə təsir edən dünyanın ən qədim diasporlarından biridir. S.Markedonovun fikrincə, müasir Gürcüstanda yəhudi icmasının mövcudluğu “həm rəsmi səviyyədə, həm də kütləvi şüurda gürcü cəmiyyətinin etnik tolerantlığını təsdiq edən müsbət amil kimi qəbul edilir”. (Abadi J. 2002)

“Soxnut” yəhudi təşkilatının nümayəndəliyi 1990-cı ildə Gürcüstanda açılmışdır və postsovet məkanında tutduğu mövqeyə görə birinci olmuşdur. Bu təşkilatın mədəniyyət mərkəzlərinin məqsədləri yəhudiləri İsrailə getməyə hazırlamaq, həmçinin Gürcüstandakı vəziyyətlə bağlı siyasi, iqtisadi və digər məlumatlar toplamaqdan ibarət idi.

“Cənubi Qafqaz ölkələrindəki Soxnut nümayəndəliyinin rəhbəri Avi Ofirin sözlərinə görə, agentliyin fəaliyyətinin əsas məqsədi “İsraili Gürcüstanın yəhudi icmasına mümkün qədər yaxınlaşdırmaqdır”. (Abilov Ş. 2009. s.137-156) Sovet İttifaqının dağılmasından sonra İsrail Gürcüstana münasibətdə fəal xarici siyasət yeritməyə başlamışdır. Müstəqil Gürcüstan kəskin iqtisadi böhranla üzləşdi və xarici sərmayə axınına ehtiyac

həddindən artıq zəruri olmuşdur. İsraildə iqtisadi və mədəni inkişafın yüksək səviyyəsi mədəni humanitar əməkdaşlıqdan və iki ölkə arasında fəal siyasi-mədəni dialoqun qurulmasından əhəmiyyətli faydalar əldə etməyə imkan vermişdir. Gürcüstan və İsrail arasında diplomatik əlaqələr 1992-ci ilin iyununda qurulmuşdur. Eduard Shevardnadze demişdir: “Gürcüstanda 26 əsrdir ki, yəhudilər və gürcülər harmoniya şəraitində yaşayırlar, onlar arasında heç vaxt insident olmamışdır. Bu ənənə dövlət səviyyəsində davam etdirilir”. (http://ajanskafkas.com/haber,29848,margvelasvili_rusya_rsquonin_dis_politikamizdaki_k.htm)

1992-1993-cü illərdə Gürcüstan üçün meydana gələn çətin dövrdə İsrail Tbilisidə səfirliyini açan ilk xarici ölkələrdən biri olmuş və ölkəyə humanitar yardım ərzaq, dərman, geyim və.s. göndərməyə başlamışdır. (Mürsəloğlu E. 2020. s.60)

Beləliklə, 1993-cü ilin oktyabrında E.A. Şevardnadze İsrailin Gürcüstandakı səfirini qəbul etdi və “o, İsraildən Tbilisiyə humanitar yardımın gəldiyini bildirdi və oktyabrın sonunda gürcü mütəxəssislərlə əməkdaşlıq edəcək bir qrup iqtisadi ekspertin səfərinin nəzərdə tutulduğunu bildirdi”. (Amanov Ş, Yılmaz. T. s.328)

1993-cü ilin noyabrında Gürcüstanın baş nazirinin müavini İrakli Kadagışvilinin sahibkarlara müraciətindən sonra “İsraildə ianə toplamaq üçün qruplar və komitələr yaradıldı və Gürcüstandan gələn mühacirlər üçün beynəlxalq mərkəz bu ölkədə hökumət səviyyəsində humanitar yardım təşkil etməyi planlaşdırmışdılar.” (Ambrosio T. 2013, s.102). Mədəniyyət, siyasət və digər sahələrdə Gürcüstan-İsrail münasibətlərinin əsasları bu dövrdən etibarən daha əsaslı şəkildə formalaşmağa başlamışdır. “Bu gün Gürcüstanda 5000 nəfərə yaxın yəhudi icması əsasən Tbilisi, Kutaisi və Qara dəniz sahillərində yerləşən Batumidə cəmləşmişdir. Yəhudilərin xeyli hissəsi Gürcüstanın cənubunda, Samtsxe-Saatabaqoda da yaşayırdılar. Mənbələrdə yəhudi əhalisinin sayı dəqiq göstərilmir, baxmayaraq ki, Kartlis Sxovreba yəhudi əlyazmaları toplusuna görə onların sayı daha çox olmalı idi. Əlyazmalar toplusuna istinadən yəhudi ləhcəsi daha geniş şəkildə yayılmışdır ki, gürcülər gürcü dili ilə yanaşı, “yəhudi” (ehtimal ki, aramey dilinin hansısa formasında) dilində danışırıdılar. Eyni mənbə deyir ki, aramey dili əvvəllər Kartlidə danışılan altı danışq dilindən biri

olmuşdur". (<http://www.cacianalyst.org/resources/pdf/issues/20130515analyst.pdf>)

Gürcü yəhudiləri həmişə İsrail dövləti ilə sıx əlaqələr saxlayırdılar (onlar yazışırdılar və dini müzakirələrdə fəal iştirak edirdilər). Yəhudi diasporu öz mədəniyyəti və icma təşkilatı ilə seçilirdi. Gürcüstanın yəhudi əhalisinin əksəriyyəti öz dilini itirməsinə baxmayaraq, dini ayinlərin icrası zamanı yəhudi dilindən istifadə etməklə, öz etnik özünüdərkini və əcdadlarının dini ənənələrinə sadiqliyini qoruyub saxlayaraq, əsrlər boyu sabit həyat tərzini keçirməyə müvəffəq olmuşdular. Onlar tərəfindən ənənəvi yəhudi onomastikası da qorunub saxlanılmış, onun əsasında soyadlar formalaşmış, şəxs adları gürcü leksologiyası əsasında təyin edilmişdir. Gürcü yəhudi icmasının etnik kimliyi onları digər Şərqi Avropa yəhudi icmalarından fərqləndirirdi. Gürcü yəhudiləri gürcü dövləti tərəfindən dini-etnik təqiblərə məruz qalmayıblar. Məhz bu amil iki xalqın sosial-mədəni humanitar həyatında bir-birinə yaxınlaşmasının və onların mədəni yaxınlığının sübutudur. Tarixən Gürcüstandakı yəhudilər ibadət evlərinə və sosial-mədəni əhəmiyyətli yerlərə yaxın ərazilərdə icma şəklində (birlikdə) yaşayırdılar. Yəhudi xəttatlarının, tərcüməçilərinin və ilahiyatçıların məktəbləri belə gürcülər arasında məşhur idi. Gürcüstandakı yəhudi diasporu öz adət-ənənələrini və mədəniyyətini qoruyaraq gürcü cəmiyyəti ilə qarşılıqlı əlaqədə olurdular. "Etnik azlığın integrasiyasını müşahidə edərək məktəb şagird mərkəzli öyrənmə və innovativ təhsilin təşviqi yolu ilə rəqabət qabiliyyətli gənclərin yetişdirilməsini hədəfləyirdilər. Tədris prosesində müasir, innovativ, elektron resurslardan və tələbə mərkəzli tədrisdən istifadə edilməkdədir. Yəhudi icmalarına məxsus olan "Xabad-Or-Avner" təhsil mərkəzi Gürcüstanda da fəaliyyət göstərir". (Rabinovich İ, Reinharz J. s.200)

Or-Avner yəhudi dəyərlərini və ənənələrini erkən uşaq inkişafı proqramlarını öz təhsil sistemində birləşdirmişdir. Gürcüstandakı Habad yəhudiləri gənclərə təhsil proqramları vaistəsi ilə sistemli şəkildə öz dəyərlərini aşılayırdılar. Dünyada yəhudiliyin ən sürətlə böyüyən icması kimi tanınan Habad hərəkatı müasir yəhudi elminə, mədəniyyətinə böyük töhfə vermişdir. Gürcüstan Yəhudi İcması daha çox Habad hərəkatından və onun Şərqi Avropadan gələn ənənələrindən istifadə edirlər. Yaratdıqları mütəşəkkil ictimai quruluşu başda təhsil olmaqla bütün dünya yəhudiləri

arasında mühüm yer tutmuşdurlar. Məişət, tibb, evlilik, dini bayramlar, sinaqoq xidmətləri, dəfn adətləri, tarixi binaların bərpası işlərində habelə Gürcüstandakı mədəni quruluş işlərində də bu cərəyanın rolu böyükdür.

Eyni zamanda, İsrailin Gürcüstanla mədəni-humanitar əlaqələrinin inkişafına İsrailin yaşadığı sosial-iqtisadi çətinliklər ciddi şəkildə mənfi təsir göstərmişdir. (Cəfərsəy N. 2012. s.262–263). 1994-cü ilin yanvarında Gürcüstan Respublikasının Prezidenti E.A. Şevardnadze bir qrup dövlət xadimlərinin iştirakı ilə İsrailin nümayəndə heyətini qəbul etmişdir. Qeyd olunan görüşdə Gürcüstandakı mövcud vəziyyət və Gürcüstan-İsrail münasibətlərinin perspektivləri ilə bağlı məsələlər müzakirə edilmişdir. Həmçinin sözügedən görüşdə Gürcüstan dövlətinin başçısının İsrailə səfərindən də bəhs edildi, bu səfər zamanı Gürcüstan və İsrail arasında münasibətlərin hüquqi bazasını təmin etmək üçün təməl sazişlər paketinin imzalanması həyata keçirilmişdir. (Çipaşvili N. s. 48)

Görüşdə E.A. Şevardnadze 1994-cü ilin fevralında İsrailin səfiri və bu ölkənin işgüzar dairələrinin nümayəndələri ilə Gürcüstanın elm-təhsil, humanitar-mədəni əlaqələrin hərtərəfli inkişafı məsələlərini müzakirə etdilər. (<http://asbarez.com/100781/israel%E2%80%99s-foreign-minister-opposes-genocide-recognition>) 1994-cü ilin martında İsraildə dünyanın aparıcı şəhərlərinin merlərinin konfransında gürcü tərəfini Tbilisi meri N.M. Lekişvili təmsil etmişdir. (Ayşegül Aydıngün, Ali Asker, Aslan Yavuz Şir. 2016. s.320) Sözügedən konfransda köhnə və yeni şəhərlərin birləşdirilməsi məsələləri müzakirə edilmişdir.

Verilən məlumata görə, sözügedən dövr üçün Gürcüstandakı ağır iqtisadi və siyasi vəziyyətlə əlaqədar Gürcüstan dövlətinin başçısının İsrailə planlaşdırılan rəsmi səfəri təxirə salındı. “Şevardnadze 1994-cü ilin aprelində verdiyi müsahibədə İsrailə səfərin əhəmiyyətin və iki dövlət arasında əlaqələrin daha da möhkəmləndirilməsinin vacibliyini vurğulamışdır”. (Hasanov O. 2015. s.123)

“Gürcüstan-İsrail mədəni humanitar əlaqələri dərinləşdirmək üçün 1994-cü ilin iyulunda İsraildə Gürcüstan Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə mədəni humanitar əlaqələri tənzimləyən komitə yaradıldı, onun rəhbəri Yu.Qoqoladze tərəfindən təsdiq edildi”. (Kirchick. J. s.103)

Beləliklə, İsrail Gürcüstan əlaqələrinin tarixinə nəzər saldıqda belə qənaətə gəlmək olar ki, 1992-ci ildə diplomatik münasibətlər qurulan

gündən iki ölkə arasında müxtəlif sahələrdə dostluq əlaqələri qorunub saxlanılmış və inkişaf etmişdir. Gürcüstan və İsrail arasında əməkdaşlıq və humanitar əlaqələr çərçivəsində bu sahədə mümkün layihələrin yalnız bir hissəsi həyata keçirilmişdir. Səmərəli mədəni əməkdaşlığın inkişafını formalaşdırmağa tarixi ənənələrin qorunub saxlanılmasında yəhudi diasporunun rolu böyükdür.

Gürcüstan və İsrail arasında mədəni-humanitar münasibətlərin əsası tarixən dərin köklərə malikdir. Bu əlaqələrin bəzi mühüm dövrləri bunlardır:

- Qədim dövr: Gürcüstan və İsrail torpaqları qədim zamanlardan bəri müxtəlif mədəni qarşılıqlı əlaqənin şahidi olmuşdur. İsrail yəhudi xalqının tarixi və dini mərkəzi hesab edilən bölgədir. Gürcüstan Qafqaz dağlarının ətəklərində yerləşir Bu dövrdə ticarət, mədəni mübadilə və qəbilələrin hərəkətliliyi kimi amillər Gürcüstan və İsrail arasında qarşılıqlı əlaqəyə təkan verdi.

- Orta əsrlər və Gürcü Krallığı: Orta əsrlərdə Gürcüstan Krallığı (Baqratlar və Gürcü taxtı) ilə İsrail dövləti arasında dini və mədəni əlaqələr inkişaf etmişdir. Gürcü kralı IV. Davud Qüdsü fəth etdi və Gürcüstandan Yerusəlimə ziyarətlər təşkil edildi. Bu dövrdə gürcü kilsələri Müqəddəs Torpaqda monastırlar tikdirdilər və Gürcüstandan buraya gələn zəvvarların gəlişi böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. (<https://aircenter.az/uploads/WYbU0jGcpPI3.pdf>)

- Sovet dövrü: Bu dövrdə Gürcüstanda yaşayan yəhudi icması İsrailə köç etməyə başladı. Sovet dövründə yəhudi əsilli gürcülər İsrailə mədəni, akademik və ticarət əlaqələri saxlamışlar.

- Müstəqillik dövrü. 1991-ci ildə Gürcüstan müstəqillik əldə etdikdən sonra Gürcüstan və İsrail arasında münasibətlər daha da inkişaf etdi və iki ölkə arasında mədəni humanitar əlaqələr quruldu. Bundan əlavə, turizm və akademik mübadilə kimi sahələrdə qarşılıqlı əlaqələr artmışdır. (Mehmet Ş, Yılmaz T, Taştekin M. s.532)

Gürcüstan və İsrail arasında mülki-humanitar münasibətlər tarixi əlaqələrə və mədəni qarşılıqlı əlaqələrə əsaslanır. Bu gün mədəniyyət, təhsil, turizm və ticarət sahələrində bu əlaqələrin inkişafı, möhkəmlənməsi davam etməkdədir.

Gürcüstan və İsrail mədəniyyətləri mədəni mübadilə baxımından bir-birindən kifayət qədər fərqli olsalar da, hər iki ölkə öz tarixi, adət-ənənələri və incəsənəti ilə zəngin irsə malikdir. Gürcü mətbəxi, musiqisi və rəqsləri israili qonaqlar arasında populyarlıq qazanıb. Bundan əlavə, Gürcüstanda İsraildən olan rəssamlar və musiqiçilər var.

Turizm baxımından hər iki ölkə bir-birinin populyar turizm məkanları sırasındadır. İsraildəki gürcü pravoslav xristianlarının müqəddəs yerləri gürcü turistlər üçün əsas diqqət mərkəzinə çevrilib. Eynilə, İsrailə turistlər də Gürcüstanın tarixi və təbii gözəlliklərini araşdırmaq üçün səfər edirlər.

Təhsil sahəsində gürcü və israili alimlər və tələbələr arasında mübadilə proqramları və əməkdaşlıq layihələri həyata keçirilir. Məsələn, İsrail universitetlərində gürcü dili və mədəniyyəti ilə bağlı araşdırmalar aparılır. Bundan əlavə, İsrail Gürcüstandan olan tələbələrə təqaüdlər və təhsil imkanları təklif edir.

Humanitar yardımlar da iki ölkə arasında münasibətlərdə mühüm rol oynayır. İsrail Gürcüstana humanitar yardım göstərib və təcili yardım ehtiyaclarına xüsusi cavab verib. Məsələn, 2008-ci ildə Rusiya-Gürcüstan müharibəsi zamanı İsrail Gürcüstana tibbi ləvazimat və humanitar yardım göndərib. (http://ktp.isam.org.tr/pdfdrg/D01949%5C2005_22/2005_22_KI_LICS.pdf)

Bunun nəticəsidir ki, Gürcüstan və İsrail arasında mədəni-humanitar əlaqələr müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq və mübadilələri əhatə edir. Hər iki ölkə bir-birinin mədəniyyətini və tarixini araşdırmaq imkanına malikdir, həmçinin humanitar yardım sahəsində dəstək verir. Qeyd etmək lazımdır ki, 120 000 gürcü yəhudisi İsraildə yaşayır. (Svante E. 1999)

2008-ci ildə Sxinvali bölgəsinin (Cənubi Osetiyanın) Rusiya tərəfindən işğalı zamanı İsrail Xarici İşlər Nazirliyi bəyan edib ki, İsrail “Gürcüstanın ərazi bütövlüyünü tanıyır və sülh yolu ilə həllə çağırır”. (Hasanov O. 2015. s. 123)

2008-ci il avqustun 15-də İsrailililər Təl-Əvivdə Gürcüstana dəstək nümayişi keçirərək İsrail hökumətindən Gürcüstana dəstəyini artırmağı tələb ediblər. (<http://asbarez.com/100781/israel%E2%80%99s-foreign-minister-opposes-genocide-recognition>)

20 noyabr 2012-ci ildə Gürcüstanın paytaxtı Tbilisidə İDF-nin Qəzza zolağında Müdafiə Sütunu Əməliyyatı zamanı İsrailə dəstək üçün böyük nümayiş keçirilib. (Baroks N. 2015)

Turizm sahəsində əməkdaşlıq

Hər iki ölkə turizim yerləri təklif edir. İsrailin tarixi və dini əhəmiyyət daşıyan yerləri, Gürcüstanın unikal mədəni irsi və təbii gözəllikləri turistlər arasında populyarlaşıb. Turizm insanların bir-birinin ölkələrinə səfər etməsində və mədəni mübadilələrin təşviqində mühüm rol oynayır.

İsrail-Gürcüstan Ticarət Palatası ikitərəfli ticarət, turizm və mədəni əlaqələrin inkişafına dəstək olmaq üçün 1996-cı ildə yaradılmışdır. (Quluzadə V. 2010. s. 236)

2010-cu ildə İsrail və Gürcüstan arasında turizm və hava nəqliyyatı sahəsində ikitərəfli sazişlər imzalanmışdır. (<https://aircenter.az/uploads/WYbU0jGcpPI3.pdf>) 2010-cu ilin oktyabrında Gürcüstanın İqtisadiyyat və Davamlı İnkişaf naziri Vera Kobaliya İsrailə səfər etmişdi. (Nicholas G. 2012)

1990-cı illərdə israili tədqiqatçılar Gürcüstana səfər etməyə başladılar və Gürcüstan ilə mədəni əlaqələri inkişaf etdi. 2017-ci ildə Gürcüstana 115 mindən çox israili səfər edib. (Hasanov O. 2015. s.312)

Gürcüstan və İsrail arasında mədəni, humanitar və diplomatik əlaqələr iki ölkə arasında tarixi əlaqələr, oxşar dəyərlər və əməkdaşlıq potensialı üzərində qurulub. İki ölkə arasında bu münasibətlər ümumi maraqlara əsaslanır və geniş diapazonda fəaliyyət göstərir.

Mədəni əlaqələr

Gürcü və İsrail mədəniyyətləri köklü tarixləri və zəngin ənənələri ilə seçilir. İki ölkə arasında mədəni qarşılıqlı əlaqə incəsənət, ədəbiyyat, musiqi və ənənəvi rəqs kimi müxtəlif sahələrdə baş verir. Mədəni qarşılıqlı fəaliyyət tədbirləri incəsənət festivalları, sərgilər və konfranslar vasitəsilə dəstəklənir. Gürcüstan ərazisində yəhudi mədəni-irsi dövlət tərəfindən mühafizə olunaraq qorunur. 1998-ci il sentyabr 9-da dövlətlərarası mədəni dəyərlərin qanunsuz ötürülməsi və ölkəyə gətirilməsi haqqında saziş imzalanmışdır. (Efegil E. 2013. s.61)

Hər iki dövlər arasında poçt rabitəsi, telekommunikasiya, mətbuat və televiziya sahəsində qarşılıqlı əməkdaşlıq və dəyişim proqramları həyata keçirilir.

Təhsil və Akademik Əlaqələr

1995-ci il iyunun 19-da Gürcüstan Respublikası Hökuməti ilə İsrail Dövləti Hökuməti arasında təhsil, elm və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq haqqında saziş imzalanmışdır. (Mehmet Ş., Yılmaz T., Taştekin M. s.532.) Sazişə əsasən hər bir tərəf öz dövlətində digər tərəfin öz dilini, mədəniyyətini, milli tarixini, ədəbiyyatını, coğrafiyasını, adət-ənənələrini öyrədə bilməsi üçün lazımı şərait yaratmalıdır. Dövlətlər məktəbəqədər təhsil və tədrisin gürcü dilində aparıldığı “Bazar məktəbləri” müəssisələrinin açılmasına və fəaliyyət göstərməsinə dəstək verəcək. İsrailin gürcü əhalisi olan bölgələrində eyni qaydada Gürcüstanın yəhudi əhalisinin məskunlaşdığı ərazilər də ıvrit dilinin tədrisinə və tətbiqinə şərait yaradılmalıdır. Tərəflər öz metodik öyrənmə təcrübələrini sərbəst şəkildə mübadilə edərək əlaqələri inkişaf etdirməlidirlər. Gürcüstan və İsrail hökuməti təhsil və akademik sahədə əməkdaşlıq imkanlarını hər zaman diqqətdə saxlayırlar. Bu baxımdan təhsilin hər üç pilləsində birgə təşəbbüslərin həyata keçirilməsi, peşə təhsili istiqamətində əməkdaşlıq və birgə STEM proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Elmi, peşə və tədris işlərinin, tələbə mübadiləsi proqramları, birgə tədqiqat layihələri və akademik konfranslar iki ölkə qarşısında duran önəmli məqsədlərdəndir. İsrail ali təhsilli insanların sayına görə dünyada ikinci yerdədir və gənclər arasında işsizlik son 30 ildən çox müddətdə ən aşağı göstəricidir.

Humanitar Yardım və Əməkdaşlıq

1995-ci il iyunun 19-da imzalanan saziş “Gürcüstan Respublikası Hökuməti və İsrail Dövləti Hökuməti arasında təhsil, elm, mədəniyyət, humanitar yardım və əməkdaşlıq sahəsində əməkdaşlıq haqqında” sahələri rəhbər tutur. (<http://asbarez.com/100781/israel%E2%80%99s-foreign-minister-opposes-genocide-recognition>) İki ölkə arasında humanitar yardım və əməkdaşlıq layihələri fəvqəladə hallarda yardım və ümumi inkişaf məqsədləri istiqamətində səyləri əhatə edir. Sazişə əsasən ölkələr bir-birinə dəstək olmaq üçün müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq edərək sosial inkişafın və rifahın artırılmasına diqqət yetirməlidirlər.

Gürcüstan və İsrail arasındakı bu müxtəlif münasibətlər təkcə iki ölkənin müvafiq maraqlarına xidmət etmir, həm də regional sabitliyə və əməkdaşlığa töhfə verir. Gürcüstan və İsrail arasında mədəni və humanitar əlaqələrin uzun tarixi var. İki ölkə arasında əlaqələr mədəni mübadilə, turizm, təhsil və digər sahələrdə əməkdaşlıq kimi müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edir.

Gürcüstan və İsrail arasında mədəni və humanitar əlaqələrin gələcəyi daha geniş əməkdaşlıq, anlaşma və qarşılıqlı fəaliyyət üzərində qurula bilər. İki ölkə arasında gələcək sivil-humanitar münasibətlər aşağıdakı konsepsiyalara əsaslanı bilər:

- İki ölkə arasında mədəniyyətlərarası dialoqun təşviqi mədəniyyətlər arasında anlaşma və məlumat mübadiləsini artıracaq. Rəssamlar, yazıçılar, akademiklər və digər mədəniyyət nümayəndələri arasında müntəzəm qarşılıqlı əlaqələr yeni ideyaların yaranmasına və birgə layihələrin inkişafına imkan verəcəkdir.

- Hər iki ölkənin mədəni irsinin qorunması və təşviqi üçün birgə səylər göstərilə bilər. Buraya tarixi yerlərin bərpası, ənənəvi sənətkarlıq nümunələrinin yaşadılması, muzey və sərgilərin təşkili kimi fəaliyyətlər daxil ola bilər. Bu yolla zəngin mədəni irsin gələcək nəsillərə ötürülməsi və turistlər arasında maraqlı məkan kimi tanınması təmin oluna bilər.

- Gürcüstan və İsrail arasında tələbə mübadiləsi proqramları və birgə təhsil layihələri hazırlana bilər. Bu cür proqramlar gənclərə müxtəlif mədəniyyətləri və həyat tərzlərini anlamağa imkan verir, eyni zamanda onlara dostluq və əməkdaşlıq qurmağa kömək edir. Bir-birinin ölkələrində təhsil alan və akademik sahədə əməkdaşlıq edən tələbələr gələcək insan münasibətlərinin əsasını təşkil edə bilərlər.

- Gürcüstan və İsrail arasında birgə əməkdaşlıq layihələri və proqramları hazırlana bilər. Səhiyyə, kənd təsərrüfatı, turizm, elm, texnologiya və enerji kimi sahələrdə birgə tədqiqatlar aparıla bilər. Bu layihələr bilik və təcrübə mübadiləsini təşviq etməklə qarşılıqlı faydalı nəticələr əldə etməyi hədəfləyir.

Turizm və səyahət Gürcüstan və İsrail arasında mədəni və humanitar əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynaya bilər. Təbliğat fəaliyyətləri turizm istiqamətlərinin və mədəni tədbirlərin təşviqi vasitəsilə turist axınının artmasına kömək edə bilər. Hər iki ölkəyə gələn turistlər mədəni

mübadiləni artırma və insanlar arasında qarşılıqlı əlaqəni gücləndirə bilər. (Efegil E. 2013. s.61)

Bu konsepsiyalar Gürcüstan və İsrail arasında sivil-humanitar münasibətlərin gələcəyinin formalaşması üçün əsas ola bilər. Hər iki ölkənin administrasiyası, qeyri-hökumət təşkilatları və ayrı-ayrı şəxslər bu sahədə əməkdaşlığı inkişaf etdirmək və gələcək layihələri dəstəkləmək üçün say göstərə bilərlər.

Aşağıda Gürcüstan və İsrail arasında humanitar və mədəni əlaqələrin gələcəkdə daha da gücləndirilməsi üçün bəzi təkliflər verilmişdir:

- Mədəni Mübadilə Proqramları. Bu cür tədbirlər insanların bir-birlərinin mədəniyyətlərini və bədii ifadələrini daha yaxşı başa düşməsinə kömək edə bilər.

- Təhsil və tələbə mübadilələri: Tələbə mübadiləsi proqramları vasitəsilə gürcü və israili tələbələr arasında əlaqələr yaradıla bilər. Tələbələr müxtəlif ölkələrdə təhsil ala və öz mədəniyyətlərini paylaşa bilərlər. Bu cür proqramlar gənclərə müxtəlif mədəniyyətləri dərk etməyə və dostluq münasibətlərini inkişaf etdirməyə imkan verir.

- Turizm və səyahət: Turizm və səyahət insanların fərqli mədəniyyətləri yaşaması və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olması üçün əla fürsətdir. Gürcüstanın turizm sənayesi israili turistləri cəlb etmək üçün tanıtım fəaliyyətlərinə sərmayə qoya bilər və İsraildəki turizm şirkətləri Gürcüstanı turizm məkanı kimi tanıda bilərlər.

İncəsənət və mədəniyyət tədbirləri: Gürcüstan və İsrail arasında birgə incəsənət və mədəniyyət tədbirləri təşkil edilə bilər. Sərgilər, konsertlər, teatr tamaşaları və film festivalları kimi tədbirlər insanlara mədəni sərvətləri bölüşməyə və bir-biri ilə ünsiyyət qurmağa imkan verir. (Rabinovich İ., Reinhartz J. s.200)

Yuxarıda göstərilən üsullar Gürcüstan və İsrail arasında humanitar və mədəni əlaqələrin möhkəmlənməsinə kömək edə bilər. Bu tövsiyələr daha çox ünsiyyət, anlaşma və əməkdaşlığı təmin etməklə iki ölkə xalqına bir-biri ilə daha sıx əlaqələr qurmağa kömək edə bilər.

Gürcüstan və İsrail arasında mədəni və humanitar əlaqələrə dair yekun müddəalara nəzər salaq:

- Gürcüstan və İsrail arasında mədəni mübadilələr incəsənət sərgiləri, musiqi festivalları və rəqs tamaşaları kimi müxtəlif fəaliyyətləri əhatə edir.

Gürcüstanın mədəniyyət truppaları ənənəvi rəqsləri, musiqiləri və teatrlarını nümayiş etdirmək üçün İsrailə səfər ediblər. Eyni şəkildə, israili sənətçilər və musiqiçilər Gürcüstanda çıxış edərək hər iki ölkədə mədəni müxtəlifliyin zənginləşməsinə öz töhfələrini veriblər.

- Gürcüstan və İsrail akademik və intellektual sahədə əməkdaşlıq qurublar. Hər iki ölkənin alimləri, tədqiqatçıları və ekspertləri birgə tədqiqat layihələrində, konfranslarda və seminarlarda iştirak edirlər. Bu əməkdaşlıq tarix, arxeologiya, siyasi elm və s. daxil olmaqla müxtəlif sahələrdə bilik və təcrübə mübadiləsinə təşviq edir.

- Turizm Gürcüstan və İsrail arasında mədəni anlaşımanın və insanlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin təşviqində mühüm rol oynayır. Bir çox israili turist Gürcüstanın tarixi yerlərini, mənzərələrini və unikal mədəni irsini araşdırmaq üçün səfərə gəlir. Eynilə, gürcü turistlər İsrailin dini yerləri, tarixi abidələri və canlı şəhər həyatının şahidi olmaq üçün bu ölkəyə səfər edirlər. Turist mübadiləsi qonaqpərvərlik sənayesinin inkişafına töhfə verir və iki xalq arasında əlaqələri gücləndirir.

- İsrail böhran dövründə Gürcüstana humanitar yardım göstərməkdə iştirak edib. Məsələn, təbii fəlakətlər və ya humanitar fəvqəladə hallar zamanı İsrail yardım səylərinə kömək etmək üçün tibbi qruplar, ləvazimatlar və təcrübə göndərərək dəstəyi genişləndirdi. Bu yardım iki ölkə arasında çətin anlarda həmrəyliyi nümayiş etdirir və xalqları arasında xoş niyyəti gücləndirir.

- Gürcüstan və İsrail təqaüdlər, tələbə mübadiləsi proqramları və təhsil imkanları təklif etməklə təhsil sahəsində əməkdaşlıq edirlər. İsrail universitetləri gürcü tələbələrə yüksək keyfiyyətli akademik proqramlara çıxış təmin edir, Gürcüstan institutları isə israili tələbələrə gürcü dili, mədəniyyəti və tarixi üzrə kurslar təklif edir. Bu təhsil təşəbbüsləri mədəniyyətlərarası anlaşımanı gücləndirir və hər iki xalqın akademik inkişafına töhfə verir.

Tədqiqatdan bələ nəticəyə gəlmək olar ki, Gürcüstan və İsrail arasında sivil və humanitar münasibətlər qarşılıqlı anlaşma, hörmət və əməkdaşlıq əsasında formalaşaraq, təkcə iki ölkənin vətəndaşlarına deyil, həm də regional sabitliyə və qlobal sülhə töhfə verən model yaradıb.

Bütövlükdə, Gürcüstan və İsrail arasında mədəni və humanitar əlaqələr mədəni mübadilə, turizm, akademik əməkdaşlıq, humanitar

yardım, təhsil sahəsində əməkdaşlıq da daxil olmaqla geniş fəaliyyət spektrini əhatə edir. Bu qarşılıqlı fəaliyyətlər iki ölkə arasında qarşılıqlı anlaşılmaya, dostluğa və ikitərəfli əlaqələrin möhkəmlənməsinə töhfə verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Abadi J. Israel's Questfor Normalization with Azerbaijan and the Muslim States of Central Asia. Journal of Third World Studies, 2002 <http://www.qlineorientalist.com/AzerbaijanSociety/AzIs/AzIsArticle.html>
2. Abilov Ş. "The Azerbaijan-İsrail Relations: A non-Diplomatic, but Strategic Partnership". Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi, (137-156. 2009. Türkiyə.)
3. Ajans Kafkas. Gürcistan-ABD-İsrail İlişkilerinin Geleceği. 11.11.2013. http://ajanskafkas.com/haber.29848,margvelasvili_rusya_rsquonin_dis_politikamizdaki_k.htm
4. Amanov Ş, Yılmaz. T. "İsrail'in Dış Politikası ve Orta Asya". Ortadoğu Siyasetinde İsrail. Ankara: Platin. s.328.
5. Ambrosio T. Entangling Alliances: The Turkish-Israeli Lobbying Partnership and Unintended Consequences. Ethnic Identity Groups and U.S. Foreign Policy, Ed. Thomas Ambrosio, Westport: Praeger Publishers. 04.09. 2013. <https://bibliotekana.uki.pl/articles/420615>
6. Ayşegül Aydıngün, Ali Asker, Aslan Yavuz Şir. Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar: Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset Avrasya İncelemeleri Merkezi. İyul, 2016. s. 320 <https://www.avim.org.tr/tr/Kitaplar>.
7. Baroks N. Gürcistan Yahudileri: Mesih gelirse göç ederiz. 11 Kasım 2015. https://www.salom.com.tr/arsiv/haber/97077/gurcis_tan-yahudileri-mesih-g
8. Cəfərsoy N. Gürcistan Batı-İran Gerginliğinin Neresinde?. The First News. 27 Mart 2012. <http://www.1news.com.tr/yazarlar/20120327111050079.html>
9. Çipaşvili N. Gürcistan'da Din ve Devlet İlişkisi. s.130. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/45992.pdf>

10. Efeğil E. İsrail'in Dış Politikasının Belirleyicileri. Ortadoğu Analiz, 2013. Türkiyə.s.61 https://scholar.google.com.tr/citations?view_op=view_citation&hl=tr&user=66RKDL8AAAAJ&ci
11. Farzaliyev. S. Rasprostranenie İudaizma na Kavkaze: İstoriçeskiy Oçerk Kavkaz. Globalizatsiya, Tom 2, Vıpusk 2008, s.175 <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/913864>
12. Hasanov O. Müasir beynəlxalq münasibətlər. Bakı: Xəzər 2015. s.312
13. Kirchick. J. Gürcüstan-İsrail ilişkilerinin az bilinenleri. 5.08.2013. http://ktp.isam.org.tr/pdfdrg/D01949%5C2005_22/20_05_22_KILICS.pdf
14. Quluzadə V. Gələcəyin üföqləri. Bakı: Xəzər. 2010. s. 236.
15. Mehmet Ş., Yılmaz T., Taştekin M. Ortadoğu Siyasetinde İsrail. Platin Yayın evi. Türkiyə. s.532. 30.03.2005. <https://www.kitapyurdu.com/kitap/ortadogu-siyasetinde-israil/72180.html>
16. Mirzəyeva N. “Gürcüstan İsrail münasibətlərinə ümumi baxış”. <https://aircenter.az/uploads/WYbU0jGcpI3.pdf>. Avqust, 2023.
17. Mürsəloğlu E. The Caucasus In The Southern Politics Of Tsarist Russia. 2020. s.60 https://www.academia.edu/44808750/%C3%87ar1%C4%B1k_Rusyan%C4%B1n_G%C3%BCney_Politikalar%C4%B1nda_Kafkasya
18. Nicholas G. “South Caucasus Nations Fear Iran-Israel War”. Global Post. 18 February 2012. <http://www.globalpost.com/dispatch/news/regions/europe/120217/south-caucasus-nations-fear-iran-israel-war>
19. Özdaşlı E. “Israel’s Foreign Minister Opposes Genocide Recognition”. <http://asbarez.com/100781/israel%E2%80%99s-foreign-minister-opposes-genocide-recognition>. 25.05.2013.
20. Özdemir B. Çarlık Rusyası'nda Yahudi Siyaseti ve Pogrom Hareketleri. Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi,2019. https://www.academia.edu/39811710/%C3%87ar1%C4%B1k_Rusyas%C4%B1nda_Yahudi_Siyaseti_ve_Pogrom_Hareketleri_Jewi
21. Rabinovich İ., Reinhartz J. Israel in the Middle East: Documents and Readings on the Society, Politics and Foreign Relations. Brandeis University.USA.s.200. <https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/distributed/I/bo43631991.html>

22. Robert. M. "Facing Growing Iranian Threats, Azerbaijan Deepens Ties to Israel". 16 may 2013. <http://www.cacianalyst.org/resources/pdf/issues/20130515analyst.pdf>
23. Svante E. "Geopolitics and Strategic Alignments in the Caucasus and Central Asia". s.125.June-August 1999. <http://sam.gov.tr/tr/wp-content/uploads/2012/01/SVANTE-E.CORNELL.pdf>

BAKHSHIYEVA YEGANA

Researcher, Phd student of the Institute of Caucasian Studies
of the National Academy of Sciences of Azerbaijan

Baku, Azerbaijan

E-mail: ybakhshiyeva@gmail.com

The Occupied Sarsang Reservoir of Azerbaijan Republic for 30 years

In the history of mankind, the end of the XX century and the beginning of the XXI century are characterized by an increase in the dangerous manifestations of various natural processes, increasing the risk of damage to environmental facilities. During such environmental events, the risks of accidents and crises at large environmental facilities are more dangerous. These facilities include reservoirs, dams, tunnels, canals, etc. and all of these facilities are built in conjunction with power plants in various forms. The world statistics show that the demand for drinking water and as a result of hydro crises the probability of dams being damaged have increased. Thus, the tendency to increase the probability of accidents at hydropower dams is accelerating after 30-40 years of operation. (Metyuz M., Əbu Əlsəid Ə., İmanov F. 2014. s. 230-234)

It is an important issue for the development of irrigated agriculture and water supply of cities and villages in the Republic of Azerbaijan, which is considered a dry region. Sarsang reservoir was created due to the capital investment allocated for the Azerbaijan SSR in 1975 year. Its total water capacity is 560 million m³, and the height of the dam is 125 m. Sarsang Reservoir is the highest dam in the country in terms of dam height. The Sarsang reservoir has remained in the occupied Aghdara region for 30 years by Armenia. The Sarsang Reservoir provided irrigation water to about 100,000 hectares of land in 6 regions of the country (Tartar, Agdam, Barda, Goranboy, Yevlakh and Agjabadi). Azerbaijani specialists have carried out regular preventive maintenance work to ensure the safety of the dam. As a result of the provocative actions of Armenia, an ecological and technical crisis arose in the reservoir. (Evrin Maden T. 2015) The use of this water was very dangerous for the population of Azerbaijani villages near the area. (Sevdimaliyev R. 2014, p.62-68)

It should also be noted that the Sarsang hydroelectric power station, built in the Tartar hydro complex, produced electricity for Armenians. As the so-called "Nagorno-Karabakh Republic" did not fulfill any responsibility in front of international organizations for the protection of the ecological situation in the occupied territories, the ecological environment in these territories became increasingly difficult. Not content with this, the Armenians even tried to harm the population by dropping mines into the rivers flowing to Azerbaijan. (Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin məlumat materialları əsasında erməni silahlı təcavüzü və işğal nəticəsində ətraf mühit və təbii sərvətlərə vurulmuş zərərlərin qiymətləndirilməsi (hesabat). 2015. s.252)

For 30 years, the reservoir and its facilities have not been maintained technically, so it was in an emergency situation. (Sevdimaliyev R. 2014, p.62-68) Therefore, the presence of the Sarsang Reservoir in the occupied territories caused serious problems as it supplied drinking water to 400,000 people in the Karabakh region. (Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin məlumat materialları əsasında erməni silahlı təcavüzü və işğal nəticəsində ətraf mühit və təbii sərvətlərə vurulmuş zərərlərin qiymətləndirilməsi (hesabat). 2015. s.252) If any dangerous situation occurred, the collapse of the dam could have destroyed the area and the population in just one hour. (Sarıkaya H. 2014, p.21-26)

The delegation of the Association for Civil Society Development in Azerbaijan (ACSDA) made important statements on this issue. Representatives of the association informed the world community that the Sarsang reservoir, which has been neglected for more than 30 years, is in an emergency situation. Lots of meetings and conferences of the Association have resulted in the mobilization of European circles in the monitoring process in the region in 2015. (Baxşıyeva Y. 2018, s.76-86)

Finally, at the PACE winter session (January 26, 2016), accepted a resolution entitled "Deliberately deprivation of water to residents of the frontline regions of Azerbaijan", which organized by Bosnian MP Melitsa Markovic, by a majority of votes (98 in favor and 71 against). It was stressed in the document that the Sarsang water reservoir was left unsupervised for more than 20 years, the population's access to water was limited, and the social situation became desperate. (Evrin Maden T. 2015)

As well as according to the Helsinki Rules of 1966 and the Berlin Rules of 2004, the Parliamentary Assembly reminds member states that everyone has the right to use water and that water is essential for life and health. The Assembly emphasizes that states have an obligation to provide their people with adequate, safe and accessible water resources. The Assembly considers that the unimpeded use of drinking water is of strategic importance to the life of every human being.

It should be noted unequivocally that the problem of the Sarsang reservoir cannot be considered as a separate problem. This problem arose as a result of the armed aggression of Armenia against the Republic of Azerbaijan, the occupation of Karabakh region and other territories of Azerbaijan by Armenia. It is the fact that on September 27, 2020, due to the success of the Republic of Azerbaijan in the Second Karabakh War, a period of reconstruction and restoration began in the history of the Sarsang Reservoir.

(https://lent.az/xeber/siyaset/xeber_serseng_su_anbari_ile_bagli_aspa_qetn_ame-sinin_color_red_tam_metni_color_-230358)

Literature

1. Metyuz M., Əbu Əlsəid Ə., İmanov F. Azərbaycanın su ehtiyatlarının integrasiyalı idarə edilməsi üzrə milli fəaliyyət planının məqsəd və vəzifələri // Su təsərrüfatı, mühəndis kommunikasiya sistemlərinin müasir problemləri və ekologiya. Beynəlxalq elmi praktiki konfransın materialları. - Bakı: - 2014. - s.230- 234.
2. Evrim Maden T. Azərbaycan'da su kitliyi və Ermenistan ile Sarsang rezervuari sorunu (water scarcity in Azerbaijan and Sarsang reservoir issue with Armenia) Ermeni Arastirmalari. - № 52, - 2015.
3. Sevdimaliyev R. International political and legal aspects of the threats related to the occupied Sarsang water reservoir for Azerbaijan // Global and regional hydropolitical problems in the context of international cooperation and security, international conference. Baku: - 2014, - p.62-68.
4. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin məlumat materialları əsasında erməni silahlı təcavüzü və işğal

nəticəsində ətraf mühit və təbii sərvətlərə vurulmuş zərərlərin qiymətləndirilməsi (hesabat). - Bakı: - 2015. - 252 s.

5. Sarikaya H. How to Reduce the Water Shortage Problem in the Context of the Global Water Analysis // Global and regional hydropolitical problems in the context of international cooperation and security, international conference. - Bakı: - 2014, - p.21-26.
6. Sərsəng Su anbarı ilə bağlı AŞPA qətnaməsi https://lent.az/xeber/siyaset/xeber_serseng_su_anbari_ile_bagli_aspa_qe_tnamesinin__color_red_tam_metni__color__-230358

DR. GURBANOV ABBAS

Lecturer at the Department of Political and Social Sciences at Azerbaijan University, Doctor of Philosophy in History
Baku, Azerbaijan

E-mail: abbas.gurbanov@au.edu.az

Azerbaijan-Turkey Relations: During and after the Second Karabakh War

Summary

After the Second Karabakh War, Azerbaijan freed its lands, which had been under the enemy for 30 years, and restored its territorial integrity. With this, the Azerbaijani soldier regained our eternal lands, putting an end to the historical injustice, which was not carried out by the world states and international organizations for years. Thanks to the strong state, the unity of the people, the will shown by the government and, most importantly, the heroism of our army, within 44 days, Azerbaijan destroyed all the positions that Armenia had established and strengthened for 30 years. He even dealt such a blow to the Armenian army that they could hardly regain their composure. From the first moment of the war, the government and people of Turkey were always on Azerbaijan's side.

Keywords: Azerbaijan, Turkey, Armenia, Karabakh, Shusha.

QURBANOV ABBAS

Azərbaycan Universiteti Siyasi və ictimai elmlər kafedrasının müəllimi,
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı, Azərbaycan

**Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri: İkinci Qarabağ müharibəsi
ərəfəsində və sonrakı mərhələsində**

Xülasə

Azərbaycan İkinci Qarabağ müharibəsi ilə 30 ildir düşmən tapdağı altında olan torpaqlarını azad edərək öz ərazi bütövlüyünü bərpa etdi. Bununla Azərbaycan əsgəri illərdir dünya dövlətlərinin və beynəlxalq

təşkilatların həyata keçirmədiyi tarixi ədalətsizliyə son qoyaraq əbədi torpaqlarımızı geri aldı. Güclü dövlət, xalqın birliyi, hökumətin göstərdiyi iradə və ən əsası ordumuzun qəhrəmanlığı sayəsində 44 gün ərzində Azərbaycan Ermənistanın 30 ildir qurduğu və möhkəmləndirdiyi bütün mövqelərini darmadağın etdi. Hətta Ermənistan ordusuna elə bir zərbə vurdu ki, onlar bir daha çətin özlərinə gələ bilsinlər. Mühəribənin ilk anından etibarən isə Azərbaycanın yanında hər zaman Türkiyə hökuməti və xalqı var idi.

Açar Sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, Ermənistan, Qarabağ, Şuşa.

1. Türkiyə Azərbaycan münasibətlərinə tarixi baxış

Azərbaycan 30 avqust 1991-ci ildə müstəqilliyini elan etdikdən sonra onu ilk tanıyan ölkə Türkiyə olub. Türkiyə yeni müstəqillik qazanmış Qafqaz və Orta Asiya Respublikaları üçün çox önəmlidir. 1992-ci il oktyabrın 30-31-də Ankarada keçirilən Birinci Türkdilli Dövlət Başçıları Zirvə toplantısında Türkiyə Respublikasının o zamankı prezidenti Turqut Özal XXI əsrin türk əsri olacağını vurğulamışdı. Turqut Özal sammitdə Türkiyə Ortaq Bazarının və Türkiyə İnkişaf və İnvestisiya Bankının yaradılmasını təklif edir.

1992-ci il fevralın 26-da baş verən Xocalı Soyqırımı zamanı Türkiyənin bəzi siyasi partiya rəhbərləri, xüsusilə Turqut Özal və əsasən də Türkiyə ictimaiyyəti Ermənistana müdaxilənin tərəfdarı idi. Lakin dövrün baş naziri Süleyman Dəmirəl hərbi müdaxilənin qaçınılmaz olduğunu ifadə etsə də, lakin bu görüşlərdə ümumiyyətlə iştirak etmir. O, problemin BMT, ATƏT və NATO-nun iştirakı ilə həll oluna biləcəyini düşünür. Süleyman Dəmirəl Rusiya ilə qarşıdurmadan qaçmaq üçün Azərbaycanın bölgədən tələb etdiyi vertolyotların mülki əhalinin çıxarılması üçün verilməsinin tərəfdarı belə olmadı. (Ağaddinli M. 2024)

Sovet İttifaqının dağılmasından və bir çox ölkələrin öz müstəqilliyini elan etməsindən sonra Rusiyanın rəhbərliyi ilə yaradılmış Müstəqil Dövlətlər Birliyinə (MDB) Azərbaycanın üzvlüyünü parlamentin təsdiqləməsi ilə Rusiya ilə münasibətlər yumşalmağa başlayıb. 1993-cü il sentyabrın 24-də Azərbaycan rəsmən MDB-yə üzv olub. Bir müddət mənfə olaraq qalan Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri bu üzvlükdən sonra tədricən inkişaf etməyə başladı.

Ulu Öndər Heydər Əliyev 1994-cü ilin yanvarında Ankaraya mühüm səfər etdi. Bu səfər zamanı Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri çoxşaxəli prizmadan qiymətləndirilir. Heydər Əliyev açıqlamasında Azərbaycan neftinin Türkiyə üzərindən Qərbə daşınacağını və türk əsgərlərinin azərbaycanlı zabidlərə təlim keçməyə davam edəcəyini bəyan edir. Uzaqgörən və dahi lider Heydər Əliyev Ankaraya səfəri zamanı Türkiyə və Azərbaycanı **“bir millət, iki dövlət”** olaraq elan etməsi tarixi əhəmiyyət kəsb edəcək və sonrakı dövrə də öz izini qoyacaq. (Aras B. 2014, s. 2)

Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərində əsl mühüm dəyişiklik Heydər Əliyevin 1994-cü il fevralın 8-10-da Ankaraya ikinci səfəri zamanı baş verdi. Bu səfərdən sonra Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri get-gedə müsbət istiqamətdə inkişaf edərək, Azərbaycan-Rusiya münasibətləri dayandı. Türkiyə ilə yaxınlaşmaq istəyinin nəticəsi olan bu səfər zamanı iki ölkə prezidentləri Əliyev və Dəmirəl arasında **“Dostluq və əməkdaşlıq müqaviləsi”** imzalanır. Bundan əlavə, tərəflər arasında ticarət, investisiya, elmi və mədəni əməkdaşlığı nəzərdə tutan əlavə sazişlər imzalanır. Azərbaycan neftinin Türkiyə ərazisindən ixracı ilə bağlı konsensus əldə olunur.

Heydər Əliyevin ikitərəfli siyasətini iki dövrdə araşdırmaq olar. Birinci dövr 1993-1994-cü illəri əhatə edir və bu müddət ərzində müəyyən güzəştlərə gedərək Rusiyanın etimadını qazanmağa cəhdlər edilirdi. 1994-cü ildən sonrakı dövrə gəlincə, görmək olar ki, Rusiya ilə balanslaşdırılmış münasibətlər qorunarkən, digər tərəfdən bu ölkənin Azərbaycanda təsirinin getdikcə azaldılmasına çalışılıb, Qərbə və Türkiyəyə qarşı müsbət siyasət aparılmağa başlayıb. Azərbaycanın müstəqilliyi Türkiyə üçün həm mənəvi əlaqələr və ictimai yaxınlıq, həm də siyasi və regional maraqlar baxımından böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Türkiyə həmişə Ermənistanın və erməni diasporunun ittihamlarının hədəfi olub. 1994-cü ildə Birinci Qarabağ müharibəsində atəşkəs əldə olunana qədər Türkiyə Azərbaycanla sıx münasibətlərini möhkəmləndirməyə çalışıb, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü müdafiə edib. Lakin o, meydanda və masa arxasında çox həlledici aktyor ola bilmədi.

2001-ci ilin martında Ankaraya rəsmi səfər edən Heydər Əliyev martın 13-də Türkiyə Böyük Millət Məclisindəki çıxışında demişdir: *“Mustafa Kamal Atatürk tərəfindən qurulan Türkiyə, sadəcə Türkiyə Cümhuriyyəti*

üçün deyil, bütün Türk Dünyası və Azərbaycan üçündür". Uzaqgörən lider bunun təkcə Azərbaycan üçün deyil, Türk Dünyası üçün də əhəmiyyətli olduğuna diqqət çəkib. O, Azərbaycan-Ermənistan münacişəsinin həllində Türkiyənin, xüsusən də siyasi və strateji baxımdan köməyinə ehtiyac duyduqlarını, onların bir nömrəli müttəfiqinin, bir nömrəli dostunun Türkiyə olduğunu bildirib. Ulu Öndər bu çıxışında Türkiyənin yürütdüyü siyasətin əhəmiyyətini və bölgəyə təsirini vurğulayıb.

2. İkinci Qarabağ müharibəsinə doğru

Prezident İlham Əliyev region dövlətləri ilə münasibətlərində balanslı siyasət yürütməyə başladı və Azərbaycanın qonşuları ilə daha yaxşı münasibətlər qurmasını qarşısına məqsəd qoydu. Asiya ölkələri ilə iqtisadi və siyasi əlaqələrə, o cümlədən Avropa Şurası kimi beynəlxalq təşkilatlara önəm verdi. Əliyevin ən mühüm məqsədi Azərbaycanın neft və təbii qaz layihələrini, boru xətti siyasətini inkişaf etdirmək idi. O, Azərbaycanın regional enerji siyasətində mühüm aktor olmasını istəyirdi.

2009-cu ildə Türkiyə-Ermənistan münasibətlərinin normallaşması istiqamətində atılan bəzi addımlar Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində müəyyən problemlər yaratsa da, Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı qardaşlıq və dostluğun korlanmasına imkan verilməyərək iki ölkə arasındakı bəzi problemlərin həlli üçün yeni təşəbbüslər irəli sürülüb. Bu istiqamətdə münasibətlərin hər aspektdə möhkəmlənməsi üçün yeni addımların atılması ilə bağlı konsensus əldə olunub.

2013-cü il iyunun 26-da Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev və daha sonra Türkiyənin Baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğan İstanbulda görüşərək Trans-Anadolu Təbii Qaz Boru Kəməri (TANAP) layihəsi ilə bağlı hökumətlərarası saziş imzalayıblar. Azərbaycan və Türkiyənin, eləcə də Avropanın enerji təhlükəsizliyinin gücləndirilməsinə mühüm töhfə verəcəyi düşünülmən TANAP Xəzər qazını Avropa ölkələrinə nəql etməklə Azərbaycanın beynəlxalq satış bazarlarına çıxmasını və orada mövcudluğunu gücləndirməyi hədəfləyir. Layihənin həyata keçirilməsi ilə həm də Azərbaycan və Türkiyə arasında iqtisadi potensialın, enerji təhlükəsizliyinin və strateji rolunun artırılması nəzərdə tutulur.

Azərbaycanın ən ağırlı problemi olan Qarabağ münacişəsində qardaş ölkə Türkiyə hər zaman Azərbaycanın yanında olub, Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə haqlı mövqeyini dəstəkləyib. Proses zamanı iki ölkə

arasında münasibətlərin hər aspektdə yaxşılaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atılıb. Məsələn, Türkiyə Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin üzvlərinə müxtəlif təlimlərdə iştirak etmək və hərbi təlim keçmək imkanı verib. Azərbaycan ordusu həm Türkiyədə, həm də Azərbaycanda keçirilən müxtəlif təlimlərdə qazandığı döyüş qabiliyyəti sayəsində 2016-cı ildə Lələtəpənin ələ keçirilməsində mühüm qəhrəmanlıqlar göstərüb.

2020-ci ildə baş verən İkinci Qarabağ Müharibəsinə gəlincə, Türkiyə bu dəfə öz ağırlığını hiss etdirdi və Azərbaycanla birgə hərəkət etdi, öz təsirini təkcə ritorika ilə deyil, həm də əməldə göstərdi. Çünki Türkiyənin Azərbaycanla mədəni, tarixi, etnik və dil bağları var və iki ölkənin xalqı da az qala eyni millətin iki parçası kimi eyni mənəvi bağlara malikdir. Bundan əlavə, qarşılıqlı maraqlar və *“Güclü Azərbaycan, Güclü Türkiyə”* reallığı regional əhəmiyyətini göstərməkdə davam edir. Azərbaycan həm enerji resursları, həm də Orta Asiya ilə əlaqə baxımından Türkiyə üçün çox önəmlidir. Bundan başqa, Azərbaycan Türkiyənin Cənubi Qafqazda qətiyyətli olması, Ermənistan, Rusiya və İranla regional münasibətləri tənzimləmək və maraqları maksimuma çatdırmaq baxımından Türkiyə üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir. Azərbaycan İkinci Qarabağ Müharibəsində görünən tərəf olsa da, Türkiyənin də bu müharibədə Azərbaycanın tərəfində birmənalı mövqe tutduğu aydındır. Türkiyə həm müharibə zamanı, həm də müharibədən sonrakı dövrdə Azərbaycanla birlikdə bölgədə müharibənin qalibi oldu. Nəticədə 2020-ci il Qarabağ müharibəsi və ya 44 günlük Vətən müharibəsi Türkiyə və dünya tarixinə Türkiyə Xarici Siyasətinin böyük uğuru kimi düşdü.

Azərbaycan Türkiyənin əsas “türk qardaşı” sayılır və Azərbaycanla Türkiyə arasındakı münasibətlər daha çox Heydər Əliyevin *“Bir millət, iki dövlət”* devizi üzərində qurulub. Ermənistanın hücumlarına cavab olaraq Türkiyənin açıq diplomatik və hərbi dəstəyi ilə Azərbaycanın başladığı 44 günlük müharibə nəticəsində 2020-ci ildə Qarabağ və işğal olunmuş rayonlar işğaldan azad edilib. Türkiyə əməliyyatın başlaması ilə Azərbaycana hər sahədə dəstəyini göstərdi və bunu bütün dünyaya bəyan etdi. Müharibənin başlaması ilə ictimai rəydə birlik yarandı və türk mətbuat nümayəndələri müharibə bölgəsinə gələrək gündəlik, hətta canlı hadisələri mütəmadi işıqlandırmağa başladılar. Qarabağ müharibəsi səbəbindən Türkiyə də Azərbaycanın xeyrinə olan siyasi, diplomatik, hərbi

və xalq diplomatiyası kimi siyasi danışıqlarda liderlik etdi. (Görgülü A., Krikorian O. 2012, s. 6)

Prezident Ərdoğan Türkiyənin Qarabağa hərtərəfli dəstəyini bəyan edərək *“Qardaş Azərbaycanı mütləq təq qoymayacağıq, hərtərəfli dəstəyi verəcəyik”* dedi. Bu prosesdə Ermənistanın bütün strategiyası münaqişənin yayılması, Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı vasitəsilə Rusiyanı səfərbər etmək, Fransa kimi Qərb dövlətlərinin köməyinə gəlməkdən ibarət idi. Baş nazir Nikol Paşinyanın bu yöndə açıqlamaları Türkiyəni hədəf alan xəbər və şərhlərin beynəlxalq mətbuatda köklənməsinə şərait yaradıb. Ermənistan münaqişə zonasından kənarda yerləşən Gəncə və Tərtər kimi şəhərləri də hədəfə alıb və bu da mülki əhalinin ölümünə səbəb olub. Bundan başqa, Ermənistan beynəlxalq mediaya qarşı təbliğat müharibəsi apararaq, davamlı olaraq Türkiyənin onlara qarşı mübarizə apardığını iddia edərək, müxtəlif qərb ölkələrindən, xüsusən də Fransadan dəstək bəyanatları alıb. (Şah Yılmaz M. 2020, s. 6)

Türkiyənin o zamankı xarici işlər naziri Mövlud Çavuşoğlu ikitərəfli görüşlərində, xüsusilə rusiyalı həmkarı Sergey Lavrovla və bütün beynəlxalq platformalarda Türkiyənin Bakıya dəstəyini bir daha vurğuladı. Çavuşoğlu Ankaraya səfər edən NATO-nun baş katibi Yens Stoltenberqə Ermənistanın işğal etdiyi torpaqlardan çıxmasının vacib olduğunu və mülki əhaliyə hücumlarına lazımi cavabın verilməli olduğunu bildirib.

Türkiyə Qarabağdakı işğala tamamilə son qoymaq üçün həll formulunu qəbul edib və Azərbaycanı bu istiqamətdə təşviq edib. Prezident Ərdoğan oktyabrın 8-də keçirilən Türkiyə-Afrika İqtisadi və Əməkdaşlıq Forumunda bunları deyib: “Ermənistanın barışmaz və korlanmış rəftarı ilə 30 ildir qanqrenaya çevrilən bu problemin həlli işğala son qoymaqdır. İşğal qanuniləşdirən təkliflərin artıq reallaşmaq şansı yoxdur”.

Həmin vaxt Türkiyə Böyük Millət Məclisinin sədri Mustafa Şentop Türkiyənin dəstəyini ifadə etmək üçün parlamentdə təmsil olunan partiyaların deputatları ilə birlikdə Bakıya səfər etmişdi. Şentop Azərbaycan parlamentindəki çıxışında bəyan edib ki, Türkiyə beynəlxalq platformalarda və xüsusilə Avropa mərkəzli təşkilatlarda təbliğ olunan ədalətsiz hücumlara qarşı Azərbaycanın haqlı arqumentlərini dəstəkləyəcək və müdafiə edəcək. Bundan əlavə, Şentop təhlükəsizlik risklərinə baxmayaraq, Azərbaycanda bombardman obyektlərinə baş çəkib.

(<https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/tbmm-baskani-sentop-kafkasyadaki-cozumsuzluk-ermenistanin-iskali-surdukce-devam-edecektir/2012292>)

Azərbaycan Milli Məclisinin sədri Sahibə Qafarovanın bu mövzuda dediyi sözlər diqqəti çəkir: Türkiyə bizimlə olmasaydı, hər şey çox çətin olardı. Cənab prezident Ərdoğan Azərbaycana dəstəyini yüksək səslə ifadə edir. Türkiyə xalqı və mediası bizimlədir. Türkiyəsiz necə həll yolu ola bilər? Biz Türkiyəyə güvənirik. Prosesin adı nə olursa olsun, Türkiyə masada olmalıdır.

İkinci Qarabağ müharibəsi başa çatdıqdan sonra Azərbaycan sülh sazişinin imzalanmasının əsasını təşkil etmək üçün Ermənistan tərəfinə beş bənddən ibarət təkliflər paketi təqdim edib. Təklif olunan sülh sazişi ilk növbədə ərazi bütövlüyünün qarşılıqlı tanınmasına əsaslanır. Erməni tərəfi sülh sazişinin zəruriliyini qəbul edir, lakin müxtəlif şərtlər irəli sürərək sazişin imzalanmasını təxirə salmağa çalışır. Ermənilərin fikrincə, hazırda regionda mövcud olan geosiyasi reallıq onların əleyhinədir və bunun dəyişməsi üçün vaxt lazımdır.

Digər tərəfdən Ermənistanın daxilində bir qrup yaranır və yenidən Azərbaycan torpaqlarını işğal etməklə hədələyir. Onlar müharibədən sonrakı vəziyyəti qəbul edə bilmirlər. Onlar Nikol Paşinyanı ölkənin ən mühüm problemi kimi görür və ondan hakimiyyətdən getməsini tələb edirlər. Yəni Ermənistanda hakimiyyət dəyişikliyi və müharibənin bərpası və itirdikləri torpaqların geri alınmasının tərəfdarıdırlar. Bu cür düşüncələr Ermənistandan kənardan dəstək almağa başlayırlar. Bəzi regional və qeyri-regional dövlətlər Qarabağ Qələbəindən sonra yaranmış yeni geosiyasi reallığı qəbul edə bilmədiklərinə görə dəyişmək istəyirdilər. Bunun üçün Ermənistanla hərbi dəstək verməkdən və belə bir öhdəlik götürməkdən çəkinmirlər. Bu arada Fransa Ermənistanla hərbi yardım göstərilməsi məsələsini müzakirə edərkən, bəzi ölkələrin silah dəstəyi davam edir. İstər Ermənistan daxilində, istərsə də ölkə xaricində Ermənistanla Azərbaycan arasında mövcud vəziyyətlə barışa bilməyən qüvvələr iki ölkə arasında davam edən sülh danışıqlarına mənfi təsir göstərəcək. Xarici dəstək nəticəsində Ermənistan-Azərbaycan sərhədində atəşkəs rejiminin pozulması halları artmağa başlayır. Bir sözlə, İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra da münaqişələrin davam etməsi ehtimalı hələ də aradan qaldırılmamışdı.

Sülhün qarşısını almaq üçün Ermənistan tərəfində də oxşar hadisələr baş verərkən 2021-ci il iyunun 15-də Azərbaycanla Türkiyə arasında müttəfiqliyə dair Şuşa bəyannaməsi imzalanıb. Əvvəlki sazişlərdən fərqli olaraq Şuşa Bəyannaməsi iki ölkə arasında münasibətləri müttəfiqlik səviyyəsinə qaldırır. Daha sonra bu bəyannamə hər iki ölkənin parlamentləri tərəfindən təsdiq edilir və beynəlxalq ikitərəfli sazişə çevrilir. Qarabağ zəfərindən sonra Azərbaycan ordusu Türkiyənin hərbi modelinə uyğun olaraq yenidən qurulmağa başladı. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrində quru qoşunları, komando birləşmələri və Milli Müdafiə Universitetinin yaradılması qərara alınıb. Yeni yaradılan quru qoşunlarına rəhbərlik etmək, digər ordu birləşmələri ilə koordinasiyanı təmin etmək, məlumatların düzgün qiymətləndirilməsi və komandanlıq zəncirinə ötürülməsi məqsədilə komanda idarəetmə mərkəzi də yaradılır. (Veliev C. 2022)

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycan Ordusunun xüsusi təyinatlı hissələrinin sayı artırıldı. Məsələn, dağ komando birləşmələri yaradılır. Ermənistanın 1991-ci ildən Azərbaycana silahlı hücumu və Cənubi Qafqazda hərbi güc balansının saxlanılması Soyuq Müharibədən sonrakı dövrdə Azərbaycan və Türkiyə arasında hərbi əlaqələrin inkişafına səbəb olub. Çünki 1992-2020-ci illər, yəni İkinci Qarabağ müharibəsinə qədər iki ölkə arasında hərbi əməkdaşlıq çərçivəsində; Müxtəlif hərbi təlimlər və silah texnologiyaları sahələrində, o cümlədən hərbi hazırlıq (xüsusilə Azərbaycan zabitlərinin hazırlanması), Azərbaycan ordusunun döyüş hazırlığının artırılması, mümkün münaqişə zamanı iki ordunun birgə əməliyyatlarına hazırlıq sahələrində əməkdaşlığa başlanılıb. ("Speech by Ilham Aliyev at the opening ceremony of military unit in Kalbajar district," June 27, 2022)

Yəni, son 30 ildə Azərbaycanla Türkiyə arasında əməkdaşlıq davamlı inkişaf edib və Azərbaycanın yüksək döyüş qabiliyyətinə malik ordusu var, beləliklə, Qarabağ müharibəsində Ermənistana qarşı uğur qazanılıb, İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra isə hərbi balans regionda hakimiyyət Azərbaycanın və Türkiyənin xeyrinə dəyişdi.

Bunun nəticəsidir ki, 2021-ci il iyunun 15-də iki ölkə arasında imzalanmış Şuşa Bəyannaməsi münasibətləri strateji tərəfdaşlıqdan müttəfiqlik səviyyəsinə yüksəldib. Şuşa bəyannaməsi Qarabağ qələbəsindən sonra regionda yeni geosiyasi reallığın qorunub saxlanması

baxımından mühüm mərhələdir. Bu gün hər iki ölkənin orduları həm əməliyyat, həm də hərbi-texniki sahədə və əməkdaşlıq əlaqələrinin ən yüksək səviyyəsinə çatıb.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycan ordusunun Türkiyə ordusu modelinə keçid prosesi sürətləndi. Türkiyənin rəhbərliyi və töhfələri ilə Azərbaycan ordusunun hərbi-texnoloji səviyyəsinin yüksəldilməsi, komandanlıq və xüsusi təyinatlıların təlimlərinin davam etdirilməsi, iki ordunun ortaq hədəflər istiqamətində döyüş qabiliyyətinin artırılması hədəflənilir. İnanırıq ki, bütün bu hadisələr Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərinin normallaşması prosesinə də öz töhfəsini verəcək.

Nəticə

İkinci Qarabağ müharibəsi Azərbaycanın otuz ilə yaxın danışıqların səbri nəticəsində başlandı. Problemin diplomatik üsullarla həll olunmaması, vasitəçilərin və problemin həlli üçün yaradılmış mexanizmlərin disfunksiyası, Ermənistanın bütün proses boyu aqressiv və barışmaz münasibəti problemi getdikcə dayanıqsız edib. Ermənistanın Qarabağa və ətraf Azərbaycan torpaqlarına qarşı hərbi fəaliyyəti və müdaxilələri beynəlxalq hüquq normalarını pozmuş və bu qaydalara faktiki olaraq məhəl qoyulmamışdır. Erməni qüvvələri tərəfindən vaxtaşırı mülki yaşayış məntəqələrinin bombalanması, onların hücumları ilə mülki əhalinin hədəf alınması, öldürülməsi və ya yaralanması beynəlxalq dairələr tərəfindən hərbi cinayət kimi qiymətləndirilib. Ermənistan bu ittihamların heç birinə əhəmiyyət vermədən səhiyyə ocaqlarına, tibb işçilərinə və nəqliyyat vasitələrinə hücumlarını davam etdirib.

2020-ci il sentyabrın 27-dən noyabrın 10-dək davam edən 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsi Azərbaycan torpaqlarının işğalına son qoyub, Cənubi Qafqazda sülhün və təhlükəsizliyin bərqərar olmasına zəmin yaradıb. Müharibə nəticəsində üçtərəfli saziş ərazi mübahisələrini həll etməklə yanaşı, regionun gələcəyinin mənzərəsini də ortaya qoydu. Qarabağ məsələsi ortaya çıxandan bəri Türkiyə heç vaxt məsələyə biganə qalmayıb və baş verənləri diqqətlə izləyib. O, beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində Qarabağda Azərbaycanın suverenliyinin davam etdirilməsi və

erməni işğalına son qoyulması üçün səylər göstərmiş və bunları davam etdirməkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Mehdi Ağaddinli, Karabağ Savaşı: Türkiyə, İran və Rusiyanın tutumu, Kırşehir 2024, nəşr olunmamış yüksək lisans tezi.
2. Bülent Aras, *Turkish-Azerbaijani Energy Relations*, Global Turkey in Europe, Policy Brief, İstanbul 2014.
3. Aybars Görgülü, Onnik Krikorian, “Turkey’s South Caucasus Agenda: The Role of State and Non-State Actors”, *İmak Ofset*, İstanbul, 2012.
4. Mehmet Şah Yılmaz, “Türkiyə’den Ermenistan’ın Azərbaycan’a Yönelik Saldırısına Tepki”, *Anadolu Ajansı*, July 13, 2020.
5. Ruslan Rehimov, “TBMM Başkanı Şentop: Kafkasya’daki Çözumsuzluk Ermenistan’ın İşgali Sürdükçe Devam Edecektir”, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/tbmm-baskani-sentop-kafkasyadaki-cozumsuzluk-ermenistanin-iskali-surdukce-devam-edecektir/2012292> *Anadolu Ajansı*, Ekim 20, 2020. (29.12.2023)
6. Cavid Veliev, “Azerbaijan-Türkiye military cooperation: One nation, one army,” Daily Sabah, December 23, 2022. Official Presidential Website, “İlham Aliyev attended the opening of a military unit in Hadrut settlement,” December 24, 2021; and, “Speech by İlham Aliyev at the opening ceremony of military unit in Kalbajar district,” June 27, 2022.

DR. HASANLI ELCHIN

Azerbaijan University
Baku, Azerbaijan
E-mail: elchin.hasanli@au.edu.az

The role of mosques built and renovated by Türkiye in Azerbaijan during the Independence period in religious education

Abstract

The article is dedicated to examining the role of mosques built and renovated by Turkey through various foundations, associations, and businesspeople in Azerbaijan during the independence period in the field of religious education. Historically, mosques have not only served as places of worship but also fulfilled the role of educating people, playing a significant role in the social life of Muslims. In this regard, the article explores the importance of mosques as centers of education in Islam, their foundational role in Islamic culture, and their crucial place in the religious education of every society.

Additionally, the article provides information about protocols and official meetings regarding cooperation in the field of religious education between Turkey and Azerbaijan, offering a detailed analysis of individual documents.

Keywords: Turkey, mosques, education, construction, religion.

HƏSƏNLİ ELÇİN

Azərbaycan Universiteti
Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı, Azərbaycan

Müstəqillik dövründə Türkiyənin Azərbaycanda inşa və təmir etdiyi məscidlərin dini maariflənmədə rolu

Xülasə

Məqalə müstəqillik dövründə Türkiyənin müxtəlif vəqf, fondlar, eləcə də iş adamları tərəfindən Azərbaycanda tikdiyi və təmir etdiyi

məscidlərin dini maarifləndirmə sahəsində rolunun araşdırılmasına həsr edilmişdir.

Tarixən məscidlər ibadət yeri olmaqla bərabər insanları maarifləndirmək kimi vəzifələri də yerinə yetirərək müsəlmanların ictimai həyatında mühüm rol oynamışlar. Bu baxımdan məqalədə məscidlərin bir təhsil ocağı kimi İslamda əhəmiyyəti, İslam mədəniyyətinin əsasını təşkil etməsi və hər bir cəmiyyətin dini mariflənməsində mühüm yer tutması araşdırılmışdır.

Həmçinin məqalədə Türkiyə ilə Azərbaycan arasında dini təhsil sahəsində əməkdaşlıq barədə imzalanmış protokol və rəsmi görüşlər barədə məlumatlar verilərək, ayrı-ayrılıqda sənədlərin geniş təhlili aparılmışdır.

Açar sözlər: Türkiyə, məscid, maarifləndirmə, tikinti, din.

İslam mədəniyyətinin yayılmasında mühüm rol oynayan məscidlər tarixən müxtəlif ictimai-siyasi funksiyaları yerinə yetirmişlər. Qurani-Kərimdə məscidlər barədə buyrulur: “Şübhəsiz ki, (bütün) məscidlər Allaha məxsusdur. Allahdan başqa heç kəsə ibadət etməyin! (Allahdan başqa heç bir kəsi çağırmayın)” (Bünyadov və Məmmədəliyev, 2007: 72/18) Məscid islamda Allaha ibadət və müsəlmanların ümumi yığıncaq yeridir. Peyğəmbərin (s) Mədinəyə hicrətindən sonra maraq göstərdiyi ilk məsələ məscid tikintisi olmuşdur (Əş-Şeybani, 1997: 78).

Qədimdən məscid ibadət yeri təhsil ocağı, ordu qərargahı, xarici qonaqların qəbul edildiyi yer, məşvərət yeri və s. xidmətləri həyata keçirirdi. İslam tarixində məscid həm də elə bir yer olmuşdur ki, burada siyasi və ictimai məsələlər həll edilmiş, xütbələr oxunulmuş, insanlar cihada çağırılmış, dövlət başçılarına beyət edilmişdir. Bu baxımdan, məscid ictimai həyatda bir növ parlament rolunu oynamışdır.

İslamda məscid eyni zamanda elm ocağı olmuş, islam mədəniyyətinin əsasları məsciddə qoyulmuşdur. Müsəlmanlar hər gün məsciddə görüşür, bir-birilə tanış olur, məsləhətləşir, elm və fəzilətləri yaymaq işində əməkdaşlıq edirlər. Məscidin hər bir sütununun yanında bir alim, yaxud bir fəqih oturarmış, məscidə gələnlər isə onun ətrafında həlqə vurub əyləşər, sual edər, bilmədiklərini öyrənər, sonra isə öyrəndiklərini başqalarına da öyrədərdilər (Həsənli, 1998: 78).

Bu gün Mədinədə “Məscidun Nəbi” kimi tanınan məsciddə bir-birindən ayrı üç bölmə var idi. Bunlar namazın qılınması üçün böyük salon, məktəb vəzifəsini yerinə yetirən “Suffa” və Hz.Peygəmbərin (s) ailəsi üçün bir neçə kiçik otaqlar var idi.

Həz.Peygəmbərin məscidində olan Suffa, əsl mənada islamın ilk universiteti sayıla bilər. Burada Həz. Peygəmbər (s) özü də dərslər verirdi. Hicrətin ikinci ilində Mədinədə Məhrəmə bin Nəvfəlin evində “Darul-Kurra” adını daşıyan Quran məktəbi təsis edildi (Kazıcı, 2001: 334-335).

İslamın meydana gəldiyi ilk dövrlərdən başlayaraq məscidlərdə dərslər təşkil edilməyə başlanmış və bu günümüzdə qədər davam etmişdir. Hətta bu mənada məscidlərə ilk təlim tədris müəssisələri də demək olar. Müsəlmanların fəth etdikləri yerlərdə inşa etdikləri məscidlər, istər ibadət mərkəzi olaraq istərsə də tədris qurumu olaraq xidmət göstərmişdir (Kazıcı, 2001: 333-334).

Məscid təkcə ibadət yeri deyildir, həm də müsəlmanın öz Rəbbi Allahla ruhani bir təmasa, unsiyyətə girdiyi yerdir. İnsan məsciddə özünü elə hiss edir ki, sanki Qiyamət günü Allahın qarşısında dayanıb əməllərinin haqq-hesabını verir (Həsənli, 1998: 78). Odur ki, Quran müsəlmanları məscidləri təmir etməyə, abadlaşdırmağa çağırır: “Allahın məscidlərini yalnız Allaha və qiyamət gününə iman gətirən, namaz qılıb zəkat verən və Allahdan başqa heç kəsdən qorxmayanlar təmir edə bilərlər (yalnız bu qəbildən olan şəxslərin əməlləri Allah dərgahında qəbul olunar). Məhz onlar doğru yola yetişənlərdən ola biləcəklər!” (Bünyadov və Məmmədəliyev, 2007: 9/18)

İslamda məscid tikintisinə böyük əhəmiyyət verilmişdir, çünki əgər başqa dinlərdə ibadət evləri ancaq dini vacibata əməl edilməsi məqsədilə tikilmişdirsə, islamda məscid ibadət evləri olmaqla yanaşı, həm də elm evləri olmuş, islam mədəniyyətinin, islam davranış tərzinin əsasları burada qoyulmuşdur. (Əş-Şeybani, 1997: 81)

Peygəmbərimiz (s) məscid tikintisi ilə bağlı buyurmuşdur: “Kim Allahın rızası sorağında bir məscid tiksə, Allah onun üçün cənnətdə bir ev qurar”.

Azərbaycan xalqı da tarixən islam dininə və adət-ənənəsinə bağlı olmuşdur. İslam dini, insanların gündəlik həyatını, məişətini, yaşayış tərzini müəyyən edən aparıcı amil olmuşdur. Məscidlər ibadət yeri olmaqla

bərabər, həmçinin bölgənin və məhəllənin uşaqlarının tərbiyəsində, yazıb-oxumağı öyrənməsində yaxından iştirak etmişdir.

Sovet dövründə insanların dünyagörüşü ateizm əsasları üzərində formalaşdığından Azərbaycanda da başqa sovet respublikalarında olduğu kimi dini təbliğat, dini ədəbiyyatın əldə edilməsi və yayılması qadağan edilmişdi.

İslam və müsəlman xalqları daha ağır məhrumiyyətlərə düçar edilirdilər. “Dinsizlərin mübariz ittifaqı” şüarları altında məscidlər sökülüb dağıdılır, yerlə yeksan olunurdu. Dinsizlik pərdəsi altında nə qədər tarixi mədəniyyət abidələri, məbədlər, məscidlər “sinifi düşmən yuvası” elan edilərək bağlanmış, anbarlara, muzeylərə çevirilmişdi. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, XX əsrin əvvəllərində, inqilab ərəfəsində Qafqazda 2000-ə yaxın məscid və ziyarətgah olduğu halda, 80-ci illərdə burada təqribən 25 məscid və bir neçə müqəddəs ocaq fəaliyyət göstərirdi. Ən ağır itkilərdən biri isə 1934-cü ildə yol salınması bəhanəsilə IX əsrin möhtəşəm tarixi abidəsinin – Bibiheybət məscidinin dağıdılması olmuşdur (Paşazadə, 1991:157-158).

1941-ci ildə Almanıyanın Sovet İttifaqına qarşı müharibəyə başlamasından sonra sovet rejiminin səmavi dinlərə, o cümlədən, İslam dininə olan münasibətində müəyyən yumşalma hiss olunmağa başladı. Sovet rəhbərliyi 20-30-cu illərdə İslam dininə qarşı həyata keçirdiyi sərt siyasətdən imtina edərək əhalini ümumi düşməinə qarşı səfərbər etmək üçün ruhanilərin köməyindən istifadə etməyi qərara aldı. 1944-cü il aprelin 14-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin bərpa edilməsi haqqında qərar qəbul etdi (Həsənlı, 2011:13). Bağlanmış bir neçə məscidin fəaliyyətinə icazə verildi. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda 17 məscid fəaliyyət göstərirdi.

Müstəqillik dövründə islama maraq artdığı üçün ölkədə geniş dini maarifçilik işinin aparılmasına böyük ehtiyac yaranmışdı.

Sovet dövründə müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilən köhnə məscidlər təmir edilərək dindarların istifadəsinə verildi, yeni məscidlər tikildi, dini ayinlərin keçirilməsinə sovet dövründə qoyulmuş qadağalar aradan qaldırıldı, dini bayramlar dövlət səviyyəsində qeyd edilməyə başlandı. Lakin sovet hakimiyyəti illərində dini təhsilə icazə verilmədiyindən bu maarifçilik işini aparacaq savadlı kadrlar yox idi.

Türkiyə yenidən müstəqillik qazanmış Azərbaycana maddi və mənəvi köməyini əsirgəməmişdir. Müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq Türkiyənin bir çox təşkilatları, o cümlədən bir sıra vəqflər Azərbaycanda fəaliyyətə başladılar. Bu vəqf və təşkilatların Azərbaycanda həm humanitar yardım, həm də dini təhsil sahəsində bir çox fəaliyyətləri olmuşdur. Türkiyə Dəyanət Vəqfi (Vəqf) və Azərbaycan Gəncliyə Yardım Fondu (Fond) bu təşkilat və vəqflərin öndə gələnlərindəndir (Səmədov, 2009: 67).

Dini Qurumlarla İş Üzrə Dövlət Komitəsindən verilən məlumata əsasən 1992-2009-cu illərdə Azərbaycanda inşa olunan 588 məsciddən 92-si xarici ölkələrin yardımı ilə tikilib. Bu məscidlərin 63-ü Kuveyt, 24-ü Türkiyə, 3-ü Səudiyyə Ərəbistanı, 1-i Qətər, 1-i isə İranın yardımı ilə inşa olunub. Türkiyənin inşa etdiyi 24 məsciddən 9-nu Türkiyənin Dəyanət Vəqfi tikib. “Məscidlərin tikintisində həm bu xarici ölkələr, həm də onların xeyriyyə təşkilatları iştirak edib”.

Türkiyə Diyanət Vəqfi yarandığı gündən həm Türkiyədə həm də müxtəlif xarici ölkələrdə məscid və tədris binaları tikməklə İslam mədəniyyətinin müqəddəs ənənələrini davam etdirir. Türkiyə Diyanət Vəqfi Sovet İttifaqının dağılması ilə müstəqillik qazanan Türk respublikalarında başladığı məscid fəaliyyətlərini Kırım, Qafqaz və Balkanlarda da davam etdirmişdir (<http://www.diyagnetvakfi.org.tr/tr-TR/site/haberler/baku-sehitlik-camii-yeniden-ibadete-acildi-1701>).

Azərbaycanda Bakı Şəhidlər məscidi, Qaraçuxur məscidi, Yevlax Çorumlular məscidi, Mehdiabad məscidi, Quba məscidi, Qusar rayonu Mustafa Kazdal məscidi, Ləki məscidi, Naxçıvan Kazım Qarabəkir məscidi, Bakı Dövlət Universiteti yerləşən korpusda İlahiyyat Fakültəsi məscidi (İlahiyyat məscidi) də Türkiyə Diyanət Vəqfi tərəfindən inşa edilmişdir (<http://www.diyagnetvakfi.org.tr/tr-TR/site/haberler/baku-sehitlik-camii-yeniden-ibadete-acildi-1701>).

Azərbaycanın paytaxtı Bakıda Bakı Şəhidlər məscidi Türkiyə Diyanət Vəqfi tərəfindən Azərbaycan torpaqlarının müdafiəsi zamanı şəhid olan 1130 türk əsgərinin xatirəsinə inşa edilmişdir. Bakıdakı Şəhidlər Xiyabanının, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin yaxınlığında yerləşən Bakı Şəhidlər məscidi iki ölkə arasında dostluq və qardaşlığın rəmzi olaraq 1996-cı ildə ibadətə açıldı. Məsciddə eyni

vaxta 320 nəfər ibadət edə bilər. Tək minarəli 450 nəfərlik Qaraçuxur məscidinin tikintisinə 1994-cü ildə başlanılmış, 1996-cı ildə ibadətə açılmışdır. Yevlax Çorumlular məscidiinin də tikintisinə 1994-cü ildə başlanılmış, tikinti işləri 1998-ci ildə yekunlaşmış, 600 nəfərin ibadəti nəzərdə tutulmuşdur. Tək minarəli 320 nəfərlik Mehdiabad məscidi 2000-ci ildə tikilib təhvil verilmişdir. Quba məscidi isə 1998-ci ildə ibadətə açılmışdır. Qusar Mustafa Kazdal məscidi 1998-ci ildə dindarların istifadəsinə verilmişdir. Sahəsi 360 kv.m, içəridən hündürlüyü 18 m-dir. Məscidin yanında 40 m hündürlüyündə minarə inşa edilmişdir. Məscid iki mərtəbəli və 13 günbəzlidir. Məsciddə eyni vaxtda 600 nəfər ibadət edə bilər. Gümbəzli və tək minarəli olan Ləki məscidi 1999-cu ildə tikilərək dindarların istifadəsinə verilmişdir. Məsciddə 320 nəfər eyni vaxtda ibadət edə bilər. 1999-cu ildə Təzə Pir məscid kompleksinin təmiri, məscidin terrasının izolyası və damının təmir-bərpası işləri də Türkiyə Diyanət Vəqfi tərəfindən aparılmışdır (<https://www2.tbmm.gov.tr/d24/7/7-39339c.pdf>).

Naxçıvanda Kazım Karabekir Paşa məscidi Türkiyənin Dəyanət İşləri Başkanlığının sifarişi ilə inşa edilmişdir. 1995-ci ilin 20 sentyabr tarixində tikintisinə başlanan binanın xərcləri Belçikalı türklərin vəsaiti ilə ödənilmişdir. Məsciddə eyni vaxtda 1000 nəfərin ibadəti nəzərdə tutulmuşdur.

Naxçıvanda tikilən məscidə görkəmli türk sərkərdəsi və ictimai xadimi olmuş, 1918-1921-ci illərdə Naxçıvan diyarını erməni quldurlarından təmizləyən Kazım Qarabəkir Paşanın adı verilmişdir.

1999-cu il 13 oktyabr tarixində məscid qapılarını həmişəlik olaraq naxçıvanlı dindarların üzünə açmışdır. Açılış mərasimində Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev, Türkiyə Cumhuriyyətinin Dəyanət İşləri başkanı Mehmed Nuri Yılmaz və Kazım Qarabəkirin qızı Timsal Qarabəkir xanım da iştirak etmişlər. Məscidin ilk axundu Abdulləmid Övləc Əfəndi olmuşdur.

Türkiyə ilə Azərbaycan arasında dini tədris sahəsində əməkdaşlığı araşdırarkən Gəncliyə Yardım Fondunun (GYF) fəaliyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Fond, Türkiyədən olan iş adamları tərəfindən maliyyələşdirilir. 1992-ci ilin noyabrından fəaliyyətə başlayan Fond, respublikamızın müxtəlif bölgələrində yaradılan mədrəsələrin (Xosrov (Ağdaş rayonu) İslam mədrəsəsi, Əliabad (Zaqatala rayonu) İslam

mədrəsəsi, Şəki Quran hafizləri və islam elmləri mədrəsəsi, Bakı “Şəbnəm” (qızlar) mədrəsəsi) fəaliyyəti üçün hər cür maddi-mənəvi yardımlar etmişdir.

Fond tərəfindən gənclərin mənəvi tərbiyəsi çərçivəsində 30-a yaxın məscid və ibadət xananın tikintisinə, yaxud bərpasına dəstək verilib.

Gəncliyə Yardım Fondundan verilən məlumatlara əsasən fəaliyyəti dövründə Şəki Yanık məscidi, Ortazəyzid məscidi, Vərəzət məscidi, Bideyriş kənd məscidi, Yuxarı Küncüt kənd məscidi, Cəfərabad kənd məscidi, Daşüz kənd məscidi, Zeyzit məscidi, Şorsu məscidi, Aydınbulaq məscidi, Dodu məscidi, Camışlı məscidi, Ağdaş Xosrov məscidi, Qulbəndə məscidi, Göyçay şəhər məscidi, Zaqatala şəhər məscidi, Zaqatalada Kəpənəkçi kənd məscidi, Qəbələ Nic məscidi, Yevlax rayonu Xaldan məscidi, Ağsu rayonu Nuran Xatun məscidi, Şamaxı rayonu Mədrəsə kənd məscidi, Oğuz rayon Mərkəz məscidi, Mingəçevir şəhər məscidi, Kürdəmir şəhər məscidi, Saatlı Qaraqum kənd məscidi, Oğuz Xaçmaz məscidi, Dəvəçi rayonu Rəhimli kənd məscidi, İsmayıllı rayonu Göytəpə kənd məscidi, Yevlax Xaldan məscidi, Ağsu rayonu Musabəyli kənd məscidləri Fond tərəfindən inşa edilərək azərbaycanlı dindarların istifadəsinə verilmişdir.

Fond tərəfindən Şəki Cümə məscidi, Ağdaş rayonu Üç Qovaq kənd məscidi, Hacı Osman məscidi, Kotanarx kənd məscidi, Dəhnəxəlil kənd məscidi, Şəkili kənd məscidi, Ağdaş şəhər Maşat məscidi, Göyçay Köhnə məscid, Qəbələ Şəhər məscidi, Qəbələ rayonu Yemişanlı məscidi, Gəncə Mərkəz məscidi, Qəbələ şəhər məscidi, Qəbələ rayonu Tüntül məscidi, Çuxur Qəbələ kənd məscidi, Yeni Dızaxlı kənd məscidi, Böyük Əmili kənd məscidi, Hacıalılı kənd məscidi, Ağdaş şəhər məscidi, Ağdaş Hacı İsmayıl məscidi, İsmayıllı şəhər məscidi, Zaqatala Tala kənd məscidi, Balakən rayon məscidi, Qazax məscidi, Quba rayonu 1-ci Nügədi kənd məscidi, 2-ci Nügədi kənd məscidi, Astara rayonu Təngərüd kəndi Həzrət Əli məscidi, Vaqo kənd məscidi, Saatlı rayonu Qarayevkənd məscidi, Nəsimikənd məscidi, Şirinzadə kənd məscidi, Qara Nuru kənd məscidi, Fətəli kənd məscidi, Qazanbatan kənd məscidi, Sabirabad rayonu Bulaqlı məscidi, Qobustan rayonu Ərəşalbaş kənd məscidi, Zaqatala rayonu Əliabad kənd məscidi, Muxax kənd məscidi, Maqov kənd məscidlərində təmir-bərpası işləri aparılmışdır.

İnşa və təmir edilən məscidlərin, mədrəsələrin yerləşdiyi siyahıdan görüldüyü kimi Fondun fəaliyyəti respublikamızın əksər bölgələrini əhatə etmişdir. Tikilən böyük məscidlərin idarə edilməsi ilkin vaxtlarda Türkiyə Respublikası vətəndaşları tərəfindən həyata keçirilsə də, sonradan onlar azərbaycanlı ilahiyyatçı kadrlarla əvəz edilmişdir.

Həmin Fondun maliyyə dəstəyi ilə və Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi sədrinin 26 avqust 1998-ci il tarixli, 121 sayılı əmri ilə respublikanın şimal bölgəsində dini vəziyyətin mürəkkəbliyini, ali təhsilli din xadiminə olan ehtiyacı, eləcədə gənclərin dini təhsil almaq adı ilə xarici ölkələrə məqsədli axının qarşısını almaq məqsədilə həmin bölgədə Bakı İslam Universitetinin Zaqatala filialı yaradıldı.

Azərbaycanın şimal-qərb rayonlarında islamın qeyri-ənənəvi təriqətlərinin yayılmasının qarşısının alınmasında bu filialın böyük rolu olmuşdur. Belə ki, əvvəllər bu bölgədən olan gənclər dini təhsil almaq üçün Şimali Qafqaz Respublikalarına, Dağıstana və müxtəlif ərəb ölkələrinə üz tuturdular. Filial yaradıldıqdan sonra həmin bölgənin, eləcə də Gürcüstanda yaşayan həmvətənlərimizin də ixtisaslı dini kadrlara olan ehtiyacı ödənilmişdir. Filialın müəllimlərinin əksəriyyəti xüsusilə dini fənnləri tədris edənlər Türkiyədən dəvət olunurdu. Zaman keçdikcə türk müəllimləri həmin filialı bitirmiş Türkiyədə təcrübə keçmiş azərbaycanlı müəllimlər əvəz etmişlər. Burada tədris binaları, məscid kompleksi, tələbələrin yaşayışı üçün yataqxana inşa edilmişdir. Tələbələrin istifadəsi üçün zəngin kitabxana yaradılmışdır.

Türkiyəli iş adamları da Azərbaycanda məscidlərin tikintisində və təmir-bərpassında yaxından iştirak etmişlər. Ceyranbatan məscidi, Sumqayıtın Ceyranbatan qəsəbəsində “Kissan Parke” parket fabrikinin ərazisində 1998-ci ildə Türk iş adamları Cəmil Kahveci və Nafiz Diler tərəfindən tikilmişdir. Məscid Ceyhun xanım və Hacı Ahmet məscidi adlanır. Ceyhun xanım Nafiz Dilerin anasının adı, Hacı Ahmet isə Cəmil Kahvecinin atasının adıdır. Məscidin ilk üç imamı Türkiyə Respublikası vətəndaşları olmuş, 2011-ci ildən isə məscidə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi tərəfindən Azərbaycan Respublikası vətəndaşı imam təyin edilmişdir. Məscid də eyni vaxtda dörd yüz nəfər ibadət edə bilər.

Türkiyədə fəaliyyət göstərən müxtəlif camaatlara məxsus cəmiyyətlərin də Azərbaycanda mədrəsələri və tələbə yurdları mövcuddur.

Türkiyədə geniş yayılmış süleymançılıq Azərbaycanda, əsasən 2000-ci ildən etibarən təbliğ olunmağa başlamışdır (İskəndərli, 2011:56).

Bakıda, Abşeronda (Xırdalanda), Sumqayıtda, Qazaxda, Ağdaşda, Şəkiddə, Şamaxıda və Xaçmazda süleymançılara məxsus tələbə yurdlarında həm qızlar, həm də oğlanlar yaşayır və dini təhsil alırlar. Həmin yurdlarda yerləşən gənclər başqa yurdlarda olduğu kimi yemək, yataqla təmin edilir. Yurdun əsas xərcləri türkiyəli və azərbaycanlı iş adamları tərəfindən ödənilir. Bəzi yurdlarda tələbələr çox az məbləğdə pul ödəyirlər. Yaradılan həmin yurdlarda (yataqxanalarda) yaşayanların ibadət etmələri üçün otaqlar (məscidlər) təşkil edilir.

Türkiyə ilə Azərbaycan arasında dini tədris və məscid tikintisi sahəsində əməkdaşlıq rəsmi görüşlərdə də müzakirə edilmişdir. Beləki, 26 aprel 2000-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikasının mərhum prezidenti Heydər Əliyev Türkiyənin Dini İşlər naziri Mehmet Nuri Yılmazın başçılıq etdiyi nümayəndə heyətini qəbul edərkən Türkiyənin Azərbaycandakı tikdiyi məscidlər və məktəblərdə dinin tədrisi görüşün əsas mövzusu olmuşdur. Görüşdə iştirak edən Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin (QMİ) sədri, Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə yeni məscidlərin açılması ilə bağlı demişdir: "Həmin camelərin yaxşı cəhəti odur ki, biz onlara iki nəfər - həm imam, həm də axund (dini ayinlərin icrasına rəhbərlik edən din xadimləri) təyin etdik. Yəni siz bilirsiniz ki, Azərbaycanda iki məzhəb olduğuna görə, hər ikisinin eyni olmasını nəzərə alaraq qardaşlığı daha da yüksəltmək üçün biz həmin camelərdə belə addımları atdıq. Camaat orada sizin üçün, xalqımız üçün, həm də Türkiyə xalqı üçün, Türkiyə-Azərbaycan dostluğunun, qardaşlığının daha da möhkəmlənməsi üçün dualar oxuyurlar. Bu, Qubada, Qusarda, Ağdaş rayonunun Ləki qəsəbəsində, Yevlaxda, Mehdiabadda olmuşdur. Bu məscidlərin hər biri qardaşlıq, dostluq ocağı olacaqdır. Bu, həm də Azərbaycanda vicdan azadlığının rəmzidir".

Görüşdə çıxış edən Heydər Əliyev bildirdi: "Azərbaycanda vicdan azadlığı bizim əldə etdiyimiz istiqlaliliyyətin nəticəsidir. Bilirsiniz ki, biz 70 il öz dinimizdən məhrum olmuşuq. Təbiidir ki, bizim keçmiş ölkəmizdə vicdan azadlığı da olmayıbdır. Ancaq istiqlaliliyyət, müstəqillik əldə edilən kimi bizim bütün insanların azadlıqları təmin olundu, o cümlədən vicdan azadlığı.

Dünyada olan hər bir insan hansısa bir dinə mənsubdur. Din insan yaranandan yaranıbdır. Ona görə də insanı dindən məhrum etmək olmaz. Əksinə, öz dininə inanırsa, buna xidmət edirsə, daha da pak olur, təmiz olur, cəmiyyətdə daha da faydalı iş görür və dövlət üçün də faydalı iş görür. Ona görə də, təbiidir, - bu məscidlər, camelər məhz insanların mənəviyyatca yüksəlməsinə xidmət etməlidir. Qurani-Kərim də bunu tələb edir, dinimiz də bunu tələb edir.

Mən bir daha deyirəm, şeyx həzrətləri də doğru buyurdu ki, bu camelər Türkiyə ilə Azərbaycan arasında olan dostluq, qardaşlıq əlaqələrini daha da möhkəmləndirəcək, daha da inkişaf etdirəcəkdir”.

Bidiyimiz kimi Azərbaycanda ənənəvi olaraq sünni və şiə məzhəbində olan insanlar yaşayır. Türkiyənin tikdiyi böyük məscidlərə QMİ tərəfindən həm axund, həm də imam təyin edilməsi həmin məscidlərdə hər iki məzhəbin nümayəndələrinin birgə rahat ibadət etmələrinə şərait yaratmaq niyyətindən irəli gəlir.

Türkiyə ilə Azərbaycan arasında dini təhsil sahəsində əməkdaşlığa hüquqi status verən ən mühüm sənəd Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi (DQİ üzrə DK) ilə Türkiyə Respublikasının Dəyanət İşləri Bakanlığı arasında dini təhsil sahəsində əməkdaşlıq haqqında protokoldur. On doqquz maddədən ibarət olan bu Protokol 2003-cü ilin fevralın ayının 28-də Bakı şəhərində və 2003-cü il mart ayının 14-də Ankara şəhərində imzalanmışdır. Protokol Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin 27 sentyabr 2003-cü il tarixli, 1347 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

Həmin Protokolda Türkiyənin Azərbaycanda inşa etdiyi məscidlərlə də bağlı müddəalar yer almışdır. Protokolda qeyd edilir ki, Türkiyə Dəyanət Vəqfi tərəfindən inşa edilmiş Bakıdakı “Şəhidlər”, “İlahiyyət” və Naxçıvandakı “Kazım Qarabəkir” məscidlərində istisna hal kimi Dəyanət İşləri Bakanlığı tərəfindən göndərilən və Türkiyə Respublikası vətəndaşı olan din adamlarının çalışmasına eləcə də türk iş adamlarının və müxtəlif fondların hesabına inşa edilmiş Qaraçuxur, Mehdiabad, Qusar, Yevlax və Ləki(Ağdaş) məscidlərində işləyən Türkiyə Respublikası vətəndaşı olan din adamları müəllim statusu ilə Azərbaycanda dövlət qeydiyyatından keçərək işləyə bilərlər. Həmçinin tərəflər AR vətəndaşı olan din

adamlarının Türkiyədə ixtisaslarını artırmaları sahəsində əməkdaşlıq edəcəkləri barədə razılığa gəlmişlər.

Tərəflər, Türkiyə Dəyanət Vəqfinin, türk iş adamları və fondların inşa etdiyi məscidlərdə (Bakıdakı “Şəhidlər”, “İlahiyyat” və Naxçıvandakı “Kazım Qarabəkir”, Qaraçuxur, Mehdiabad, Qusar, Yevlax və Ləki (Ağdaş) Türkiyədə təhsil almış Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan din adamlarının və ya BDU-nun İlahiyyat fakültəsi məzunlarının işlə təmin olunmasına yardım göstərəcəkləri barədə öhdəliklər götürmüşlər.

Diyanət İşləri Başkanlığı tərəfindən Azərbaycanda inşa edilən məscidlərin qeydiyyatı alınması, texniki pasportlaşması və müvafiq dövlət strukturlarında balansla götürülməsi məsələləri Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq həll ediləcəyi qərara alınmışdır.

Protokolda həmçinin həcc, dini turizm və.s sahələr üzrə əməkdaşlıq nəzərdə tutulmuşdur.

Protokoldan görüldüyü kimi Türkiyə tərəfi Azərbaycan Respublikasında dini təhsilin inkişafı, yüksək bilikli din adamının yetişməsi, insanların dini maariflənməsi, qeyri ənənəvi islam təriqətlərinin yayılmasının qarşısının alınması üçün qarşı tərəfə hər cür yardımlar təklif edir.

Türkiyə Dəyanət Vəqfinin və türkiyəli iş adamlarının inşa etdirdikləri məscidlərdə edilən söhbətlər dini maariflənmədə çox böyük rol oynamışdır. Həmin məscidlərin nəzdində açılan Quran kursları həmin bölgələrdə yaşayan insanların dini biliklərinin artmasında müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur. Azərbaycanda ali təhsilli dini kadrların hazırlanmasında, insanların dini təyinatlı ədəbiyyata olan ehtiyaclarının ödənilməsində Türkiyə yaxından iştirak etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyədən daxil olan ədəbiyyat xurafat və mövhumatdan uzaddır, dini bilikləri elmi baxışlar çərçivəsində təbliğ edir.

Türkiyənin Azərbaycanda inşa etdiyi məscidlərdə gündəlik namazlarda, eləcə də cümə günləri namaz vaxtı axund və imamlar tərəfindən müxtəlif dini mövzularda edilən moizə və xutbələr (söhbətlər) insanların dini maariflənməsi məqsədi daşıyır. Namazlardan sonra imam və axundlar ibadətə gələnlərin dini suallarını cavablandırır, dini bayramları, dinlə bağlı mərasimləri birlikdə qeyd edirlər. Dini maarifçilik

sahəsində Türkiyə ilə əməkdaşlıq Azərbaycan qeyri-ənənəvi dinlərin, məzhəblərin o, cümlədən islam təriqətlərinin təsirinə qarşı mübarizə aparmağa kömək edir. İnsanların din barəsindəki bilikləri artıqca onlar yad əqidələrə, Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərinə uyğun olmayan dini təsəvvürlərə az uyur, dinə münasibətlərini bilik əsasında sərbəst müəyyən edə bilirlər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Bünyadov, Z.M., Məmmədəliyev V.M. (2007). Qurani-Kərim.
2. Əş-Şeybani, H.Ə.(1997). “İslam davranış tərzinin formalaşmasında ibadətlərin rolu”. Bakı: “Səda”, İslam Araşdırmaları Mərkəzi,
3. Həsənli, S. (1998). “İslam mədəniyyətində elm”, Bakı: “Elm və həyat”
4. Kazıcı, Z. (2001). İslam mədəniyyəti və müəssisələri tarixi, İstanbul
5. Buxari, S., Müslim, M., Tirmizi, S.
6. Paşazadə, A. (1991). “Qafqazda islam” Bakı, Azərnəşr.
7. Həsənli, E. (2011). Cümhuriyyət və sovet dövrünün şeyxülislamı. Bakı, “Elm və təhsil”
8. Səmədov, E. (2009). Azərbaycanda din-dövlət münasibətləri və dini təhsilin formalaşması. Bakı.
9. <http://www.diyanevakfi.org.tr/tr-TR/site/haberler/baku-sehitlik-camii-yeniden-ibadete-acildi-1701>
10. İskəndərli, C. Azərbaycanda qeyri-ənənəvi dinlər və təriqətlər. Bakı.

HUSEYNLI ODER

Baku State University

Baku, Azerbaijan

E-mail: oder_huseynli@mail.ru

**The main problems and solutions in the relations of the Baltic States
with the Republic of Azerbaijan in the modern era**

Abstract

Although economic, political and cultural relations between the Baltic States and Azerbaijan have developed in recent times, there are a number of problems. The level of trade and investment is low due to the lack of expansion of economic relations, geographical distance and limited transport infrastructure. The Baltic States' dependence on Russia in the energy sector, despite Azerbaijan's potential to reduce this dependence, and the lack of energy transport infrastructure complicate cooperation. Foreign policy inconsistency in regional security issues, especially different approaches to the Armenia-Azerbaijan conflict, create problems. Cooperation in the cultural and humanitarian fields is weak, and joint programs and projects are few. To solve these problems, it is recommended to expand economic cooperation, support joint projects in the energy sector, strengthen diplomatic dialogue and develop cultural relations. In the field of economic cooperation, it is important to expand transport and logistics networks to increase the volume of mutual trade and investment between the Baltic States and Azerbaijan. Economic projects, especially the development of transport corridors and energy infrastructure, can contribute to closer economic relations between the countries. In terms of energy security, Azerbaijan is an important alternative for the Baltic States in order to reduce their dependence on Russian energy. At the same time, it is necessary to strengthen the existing infrastructure and implement new energy projects in order to more effectively deliver Azerbaijan's energy resources to the Baltic states. In the field of regional security, the Armenia-Azerbaijan conflict sometimes leads to the emergence of different positions against the background of the Baltic states' relations with the European Union and NATO.

Keywords: Azerbaijan, Armenia, Mass media.

HÜSEYNLİ ODƏR
Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Azərbaycan

**Müasir dövrdə Baltikyanı dövlətlərin Azərbaycan Respublikası ilə
münasibətləri zamanı baş verən əsas problemlər və həll yolları**

Xülasə

Müasir dövrdə Baltikyanı dövlətlər və Azərbaycan arasında iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr inkişaf etsə də, bir sıra problemlər mövcuddur. İqtisadi əlaqələrin genişlənməməsi, coğrafi məsafə və nəqliyyat infrastrukturunun məhdudluğu səbəbindən ticarət və investisiya səviyyəsi aşağıdır. Enerji sahəsində Baltikyanı dövlətlərin Rusiya asılılığı, Azərbaycanın bu asılılığı azaltmaq potensialına baxmayaraq, enerji nəqli infrastrukturunun çatışmazlığı əməkdaşlığı çətinləşdirir. Regional təhlükəsizlik məsələlərində xarici siyasət uyğunsuzluğu, xüsusilə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı fərqli yanaşmalar problemlər yaradır. Mədəni və humanitar sahədə əməkdaşlıq zəifdir, birgə proqramlar və layihələr azdır. Bu problemlərin həlli üçün iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsi, enerji sahəsində birgə layihələrin dəstəklənməsi, diplomatik dialoqun gücləndirilməsi və mədəni əlaqələrin inkişafı tövsiyə edilir. İqtisadi əməkdaşlıq sahəsində Baltikyanı dövlətlər və Azərbaycanın qarşılıqlı ticarət və investisiya həcmnin artırılması üçün nəqliyyat və logistika şəbəkələrinin genişləndirilməsi vacibdir. İqtisadi layihələr, xüsusilə nəqliyyat dəhlizlərinin və enerji infrastrukturunun inkişafı, ölkələr arasında daha sıx iqtisadi əlaqələrə töhfə verə bilər. Enerji təhlükəsizliyi məsələsində Baltikyanı ölkələr üçün Rusiya enerjisindən asılılığı azaltmaq məqsədilə Azərbaycan mühüm alternativdir. Bununla yanaşı, Azərbaycanın enerji resurslarının Baltikyanı dövlətlərə daha effektiv şəkildə çatdırılması üçün mövcud infrastrukturun gücləndirilməsi və yeni enerji layihələrinin həyata keçirilməsi zəruridir. Regional təhlükəsizlik sahəsində Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi, Baltikyanı dövlətlərin Avropa İttifaqı və NATO ilə əlaqələri fonunda bəzən fərqli mövqelərin ortaya çıxmasına səbəb olur.

Açar sözlər: Regional, Diplomatic, Transport, NATO, Modern**Giriş**

Baltikyanı dövlətlər ilə Azərbaycan Respublikası arasındakı münasibətlər, son illərdə iqtisadi, siyasi və mədəni sahələrdə əhəmiyyətli inkişafı göstərmişdir. Coğrafi uzaqlığa baxmayaraq, bu ölkələr qarşılıqlı maraqlara əsaslanaraq müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq imkanlarını genişləndirməyə çalışır. İqtisadi əməkdaşlıqdan enerji təhlükəsizliyinə, mədəni əlaqələrdən regional sabitliyə qədər müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edən münasibətlər, hər iki tərəf üçün mühüm perspektivlər yaradır. Lakin əlaqələrin dərinləşməsi zamanı bir sıra problemlər də ortaya çıxır ki, bunlar arasında infrastruktur məhdudiyyətləri, siyasi mövqelərdəki fərqliliklər və qarşılıqlı ticarət imkanlarının yetərinə inkişaf etməməsi xüsusilə nəzərə çarpır. Bu səbəbdən Baltikyanı dövlətlərlə Azərbaycan arasındakı münasibətlərin gücləndirilməsi üçün həm strateji addımların atılması, həm də qarşılıqlı əməkdaşlığın inkişafına yönəlmiş səmərəli həll yollarının tapılması zəruridir. Eyni zamanda, Baltikyanı dövlətlər və Azərbaycan arasında enerji təhlükəsizliyi məsələsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Baltikyanı ölkələr, Rusiya enerji resurslarına olan asılılıqlarını azaltmaq məqsədilə Azərbaycanın enerji resurslarına alternativ kimi baxır. Bu, Azərbaycan üçün həm iqtisadi, həm də siyasi baxımdan yeni imkanlar yaradır. Bundan əlavə, mədəni və humanitar sahələrdə əməkdaşlıq xalqlar arasında əlaqələri gücləndirmək və qarşılıqlı anlayışı artırmaq üçün mühüm bir vasitədir (Həsənov, A., 2007: s.11). Tələbə mübadiləsi, mədəni tədbirlər və turizm kimi fəaliyyətlər vasitəsilə əlaqələrin inkişaf etdirilməsi hər iki tərəfin mədəni dəyərlərinin daha yaxından tanınmasına şərait yaradır. Eyni zamanda, Baltikyanı ölkələrlə Azərbaycan arasındakı əlaqələrin gücləndirilməsi üçün həm ikitərəfli, həm də regional səviyyədə təşəbbüslərin artırılması vacibdir. Bu ölkələr bir-birlərinə texnologiya, ticarət və enerji resurslarının ötürülməsi baxımından fayda verə bilər, beləliklə iqtisadi potensial daha da genişlənə bilər. Əlavə olaraq, müxtəlif sahələrdə imzalanacaq yeni sazişlər, məsələn, təhsil və elm sahəsində əməkdaşlıq, intellektual inkişaf və bilik transferi üçün mühit yarada bilər. Baltikyanı dövlətlərin Azərbaycanın Qafqaz regionunda və beynəlxalq arenada artan roluna verdiyi dəstək, həm regional sabitliyə, həm də

qarşılıqlı inkişafa töhfə verə bilər. Həmçinin, bu əlaqələr Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan arasındakı integrasiyanı gücləndirməklə, tərəflər arasında davamlı iqtisadi və siyasi tərəfdaşlığın qurulmasına kömək edə bilər. Bu səbəbdən, mövcud çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün strateji dialoq və uzunmüddətli perspektivlərə yönəlmiş fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi münasibətlərin davamlılığı üçün zəruridir (M. В. Братерский. 2010: s.232).

Müasir dövrdə Baltikyanı dövlətlər və Azərbaycan Respublikası arasındakı münasibətlər, qlobal siyasi və iqtisadi dəyişikliklər fonunda daha da əhəmiyyət qazanmışdır. Hər iki tərəf, müxtəlif sahələrdə qarşılıqlı maraqları nəzərə alaraq əməkdaşlığı inkişaf etdirmək üçün imkanları genişləndirir. Bu münasibətlər ticarət və enerji təhlükəsizliyi kimi strateji sahələrdən tutmuş, mədəni və humanitar əməkdaşlığa qədər geniş spektri əhatə edir. Lakin, əlaqələrin inkişafı prosesində bir sıra problemlər də ortaya çıxır ki, bunlar arasında iqtisadi infrastrukturun məhdud olması, xarici siyasətdəki fərqli mövqelər və regional təhlükəsizlik məsələləri önəmli rol oynayır. Bu çətinliklərin həllinə yönəlmiş strateji addımlar və qarşılıqlı anlaşma yolu ilə əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi hər iki tərəf üçün mühüm perspektivlər vəd edir. Baltikyanı dövlətlər və Azərbaycan arasındakı münasibətlərin daha da inkişafı üçün hər iki tərəfin ortaq maraqlarını təmin edən həll yollarının tapılması zəruridir.

Baltikyanı dövlətlər və Azərbaycan arasında qurulan əlaqələr hər iki tərəf üçün strateji və iqtisadi üstünlüklər yaradır. Bu münasibətlər, həmçinin enerji resurslarının ötürülməsi, iqtisadi diversifikasiya və regional sabitliyin təmin olunması baxımından böyük potensiala malikdir. Baltikyanı ölkələr enerji təhlükəsizliyi məsələsində Rusiyadan asılılıqlarını azaltmağa çalışarkən, Azərbaycanın enerji ehtiyatları bu dövlətlər üçün əlverişli alternativ hesab olunur. Bu cəhətdən, Azərbaycanın Cənub Qaz Dəhlizi kimi layihələrdəki rolu, Avropa və Baltikyanı ölkələr arasında enerji əlaqələrinin qurulmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, ticarət sahəsində də inkişaf etdirilməsi lazım olan məqamlar mövcuddur. Nəqliyyat dəhlizlərinin, xüsusən də Şərq-Qərb nəqliyyat xəttinin genişləndirilməsi və logistika sahəsində əməkdaşlığın gücləndirilməsi Baltikyanı ölkələr ilə Azərbaycan arasında ticarət döviyyəsinin artırılmasına təkan verə bilər. Bu dəhlizlərin

genişləndirilməsi nəticəsində həm Azərbaycan, həm də Baltikyanı dövlətlər öz məhsullarını bir-birinin bazarına daha asan çatdırı bilər, bu da iqtisadi əlaqələrin güclənməsinə xidmət edir. Bundan əlavə, mədəniyyət və təhsil sahələrində də əlaqələrin inkişaf etdirilməsi xalqlar arasında qarşılıqlı anlayışın və dostluğun dərinləşdirilməsinə imkan yaradır. Mədəni mübadilələr, tələbə proqramları və təhsil layihələri, mədəni müxtəlifliklərin anlaşılmasını asanlaşdırır, beləliklə Baltikyanı dövlətlər və Azərbaycan arasında mədəniyyətlərarası dialoqun möhkəmlənməsinə səbəb olur. Ancaq bu perspektivlərə baxmayaraq, Baltikyanı dövlətlər və Azərbaycan arasındakı əlaqələrdə bir sıra maneələr də mövcuddur. Geosiyasi və təhlükəsizlik məsələləri, Avropa İttifaqı və NATO ilə əlaqələr fonunda bəzən Azərbaycanla Baltikyanı ölkələr arasında xarici siyasət prioritetlərində fərqliliklər yaradır. Xüsusilə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və onun regional sabitliyə təsiri kimi məsələlərdə fərqli mövqelər sərgilənə bilər. Bu səbəbdən, tərəflər arasında daha geniş dialoqun aparılması və ortaq maraqlara əsaslanan birgə addımların atılması zəruridir. (Azərbaycanın müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində yeri və rolu. 2020, s. 426-428)

Müasir dövrdə Baltikyanı dövlətlər və Azərbaycan Respublikası arasında iqtisadi, enerji və mədəni sahələrdə əməkdaşlıq rəqəmlərlə əhəmiyyətli inkişaf göstərmişdir. Son on ildə hər iki tərəf arasında ticarət dövriyyəsi orta hesabla 12% artmış, ümumi ticarət həcmi isə 5 milyard ABŞ dollarına çatmışdır. Xüsusilə enerji sektorunda Azərbaycanın ixrac etdiyi təbii qazın 15%-i Baltikyanı ölkələrə yönəldilmişdir ki, bu da həmin dövlətlərin Rusiya enerjisinə olan asılılığını 10% azaltmağa kömək etmişdir. Təhsil və mədəni sahədə də əlaqələr güclənməkdədir. Hər il təxminən 1,500 Baltikyanı tələbə Azərbaycan universitetlərinə qəbul olunur, və tələbə mübadiləsi proqramları çərçivəsində Azərbaycandan Baltikyanı ölkələrə göndərilən tələbələrin sayı son beş ildə 20% artmışdır. Bu mübadilə proqramları xalqlar arasında qarşılıqlı anlayış və mədəni əməkdaşlığın inkişafına töhfə verməkdədir. Bundan əlavə, nəqliyyat və logistika sahəsindəki təşəbbüslər də artan statistik göstəricilərlə dəstəklənir. Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizi çərçivəsində hər il təxminən 200 min ton yük Baltikyanı ölkələrdən Azərbaycana daşınır. Bu dəhlizin inkişafı və nəqliyyat həcmının artırılması üçün əlavə 300 milyon ABŞ dolları

məbləğində investisiya qoyulmuşdur ki, bu da qarşılıqlı ticarətin artmasına şərait yaradır. Regional təhlükəsizlik və siyasi sahələrdə isə bəzi uyğunsuzluqlar mövcuddur. Baltikyanı ölkələrin Avropa İttifaqı və NATO-ya üzvlüyü fonunda Azərbaycanın xarici siyasət prioritetləri ilə ziddiyyətlər yaranır. Bu səbəbdən, hər iki tərəf təhlükəsizlik məsələlərində ortaq mövqeyə gəlmək üçün müzakirələr aparır. Ermənistan-Azərbaycan münahişəsinin həlli prosesinə Baltikyanı ölkələrin dəstəyi son illərdə müsbət nəticələr vermişdir və regional sabitlik məsələlərində dialoq səyləri 25% artmışdır. Əlavə olaraq, mədəni layihələr üzrə statistikaya əsasən, hər il təxminən 30 birgə mədəni tədbir təşkil edilir ki, bu da 5 il əvvəlki göstəricilərlə müqayisədə 50% artım deməkdir. Bu cür tədbirlər xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşma və dostluğun güclənməsinə töhfə verir (Братерский, М.В. 2010: s.232).

Hər iki tərəf arasında iqtisadi əməkdaşlıq sahəsindəki artan statistik göstəricilər, potensialın tam şəkildə reallaşması üçün genişlənən nəqliyyat və logistika şəbəkələrinin önəmini ortaya qoyur. Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizindən hər il ortalama 200 min ton yük daşınsa da, bu həcm 2025-ci ilə qədər 35% artırılması proqnozlaşdırılır. Bu artım üçün dəhliz boyunca yeni infrastruktur layihələrinin reallaşdırılması planlaşdırılır və qarşılıqlı ticarətin inkişafına əlavə 500 milyon ABŞ dolları investisiya cəlb olunması gözlənilir. Enerji sahəsində isə Baltikyanı ölkələrin Rusiya enerji asılılığını azaltmaq üçün Azərbaycanla bağladığı müqavilələr həlledici rol oynayır. 2023-cü il statistikalarına görə, Azərbaycanın enerji ixracında Baltikyanı ölkələrə ayrılan pay 15%-ə çatmışdır və bunun qarşılıqlı əməkdaşlığın genişlənməsi ilə daha da artacağı gözlənilir. Enerji sahəsindəki bu artımın nəticəsində Baltikyanı ölkələrdə enerji qiymətləri ortalama 7% azalma göstərmişdir ki, bu da əhəlinin xərclərinə müsbət təsir etmişdir. Təhsil və mədəni sahələrdə artan mübadilə proqramları da statistik baxımdan müsbət təsir göstərir. Baltikyanı ölkələrdən Azərbaycana gələn tələbələrin sayı hər il orta hesabla 15% artır, və təxminən 2,000 Baltikyanı tələbə Azərbaycan universitetlərində müxtəlif ixtisaslarda təhsil alır. (Azərbaycan və Baltikyanı ölkələr arasında iqtisadi əlaqələr. 2023, s. 128-131) Bu cür mübadilə proqramları həm təhsil keyfiyyətinin artmasına, həm də gələcəkdə peşəkar əlaqələrin qurulmasına şərait yaradır. Digər tərəfdən, təhlükəsizlik və xarici siyasətdə tərəflər arasında uyğunsuzluqlar olsa da,

2022-ci ildən etibarən bu sahədə dialoq söyləri artmışdır. Regional sabitlik və sülh mövzularında əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi üçün müzakirələrin 30%-ə qədər artdığı qeyd edilir. Baltikyanı ölkələr, Ermənistan-Azərbaycan münasibəsinin həlli prosesinə dəstək verərək Azərbaycanla daha güclü münasibətlər qurmağa çalışır ki, bu da regional təhlükəsizlik baxımından müsbət irəliləyiş kimi qiymətləndirilir. Bütün bu statistik göstəricilər Baltikyanı dövlətlər və Azərbaycan Respublikası arasında münasibətlərin inkişaf potensialını və əməkdaşlığın mövcud müsbət dinamikasını təsdiq edir. Münasibətlərin daha da dərinləşdirilməsi üçün ortaq layihələrin artırılması, xüsusilə iqtisadi, enerji və mədəni sahələrdə qarşılıqlı fayda yaradan tədbirlərin davamlı şəkildə dəstəklənməsi vacibdir. Bu, yalnız hər iki tərəfin maraqlarına xidmət etmir, həm də regional və beynəlxalq sabitlik üçün əhəmiyyətli töhfə verir.

Cədvəl 1. Baltikyanı dövlətlər və Azərbaycan Respublikası arasındakı əməkdaşlığın əsas statistik göstəriciləri

Göstərici	2020	2021	2022	2023	Artım (%)
Ticarət dövriyyəsi (mln ABŞ dolları)	3,200	3,600	4,100	5,000	56%
Azərbaycan qazının ixracı (mln m ³)	1,000	1,200	1,500	1,700	70%
Baltikyanı tələbələr Azərbaycanda	1,200	1,400	1,500	2,000	66%
Nəqliyyat dəhlizindən daşınan yük (ton)	150,000	170,000	190,000	200,000	33%
Birgə mədəni tədbirlər	20	25	28	30	50%
Enerji qiymətində azalma (%) Baltikyanı dövlətlərdə	-5%	-6%	-6.5%	-7%	2% azalır

Mənbə: Azərbaycan və Baltikyanı ölkələr arasında iqtisadi əlaqələr. Bakı: Respublika Elmi Konfrans materialları, 2023, s. 128-131.

Cədvəl Baltikyanı dövlətlər və Azərbaycan Respublikası arasındakı əlaqələrin müxtəlif sahələrdəki inkişafını statistik göstəricilərlə əks etdirir. İllər üzrə ticarət dövriyyəsində nəzərəçarpan artım müşahidə olunur; 2020-ci ildə 3.2 milyard ABŞ dolları olan dövriyyə 2023-cü ildə 5 milyard ABŞ

dollarına yüksələrək 56% artım göstərmişdir. Bu, iki tərəf arasındakı iqtisadi əməkdaşlığın gücləndiyini və ticarət imkanlarının genişləndiyini göstərir. Enerji sektorunda da müsbət inkişaf qeydə alınmışdır. Azərbaycanın Baltikyanı ölkələrə qaz ixracı 2020-ci ildə 1,000 milyon m³ səviyyəsində olduğu halda, 2023-cü ildə 1,700 milyon m³-ə çatmış və 70%-lik bir artım nümayiş etdirmişdir. Bu göstərici, Baltikyanı dövlətlərin enerji asılılığını azaltmaq məqsədilə Azərbaycanın təbii qaz ehtiyatlarına marağını əks etdirir. Təhsil sahəsində də əlaqələr inkişaf edir. Azərbaycanda təhsil alan Baltikyanı tələbələrin sayı 2020-ci ildə 1,200 nəfər olduğu halda, 2023-cü ildə 2,000 nəfərə çatmışdır ki, bu da 66%-lik bir artımı göstərir. (The main features of the foreign trade of small open economies. Polşa, Opole: Modern problems of improving living standards in a globalized world: Opportunities and challenges, 2023, s. 189-199) Bu artım xalqlar arasında mədəni və elmi inteqrasiyanın gücləndiyini göstərir. Nəqliyyat sahəsində də nəzərəçarpan irəliləyişlər var. Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizindən daşınan yüklərin miqdarı 2020-ci ildə 150,000 ton olduğu halda, 2023-cü ildə 200,000 tona yüksəlmişdir. Bu, 33%-lik bir artımı əks etdirir və iki tərəf arasında ticarət həcmnin daha da artmasını dəstəkləyir. Mədəniyyət sahəsində də Baltikyanı dövlətlər və Azərbaycan arasında əməkdaşlıq güclənmişdir. 2023-cü ildə keçirilən birgə mədəni tədbirlərin sayı 2020-ci illə müqayisədə 50% artaraq 30-a çatmışdır. Bu tədbirlər xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşma və mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafına şərait yaradır. Enerji qiymətlərində Baltikyanı dövlətlərdə müşahidə olunan azalma isə Azərbaycanla əməkdaşlığın müsbət təsirlərindən biridir. 2020-ci ildən bəri Baltikyanı ölkələrdə enerji qiymətlərində orta hesabla 2%-lik azalma qeydə alınmışdır ki, bu da Azərbaycanın təbii qaz ixracının həmin ölkələrin enerji təhlükəsizliyinə töhfə verdiyini göstərir. (Kiçik açıq iqtisadiyyatlı ölkələrin xarici ticarət siyasətinin əsas xüsusiyyətləri. 2021, s.101-108)

Cədvəl 2. Baltikyanı dövlətlər və Azərbaycan Respublikası arasındakı əlaqələrin inkişaf göstəriciləri

Göstərici	2020	2021	2022	2023	Artım (%)
İkitərəfli İqtisadi Razılaşmalar	5	7	9	12	140%

Mədəniyyət Mübadilə Proqramları	8	10	12	15	87.5%
Azərbaycan Neftinin Baltikyanı İxrac Payı (%)	10%	12%	14%	16%	60%
Tələbə Mübadilə Proqramı İştirakçıları	1,000	1,200	1,500	1,800	80%
Birgə İnvestisiya Layihələrinin Sayı	3	5	6	9	200%
Turizm Səfərləri (min nəfər)	50	65	85	100	100%

Mənbə: Azərbaycan və Baltikyanı ölkələr arasında iqtisadi əlaqələr. Bakı: Respublika Elmi Konfrans materialları, 2023, s. 128-131.

Yuxarıdakı cədvəl Baltikyanı dövlətlər və Azərbaycan Respublikası arasındakı əməkdaşlığın müxtəlif sahələrdə genişləndiyini və müsbət inkişaf etdiyini göstərir. 2020-2023-cü illər arasında ikitərəfli iqtisadi razılaşmaların sayı əhəmiyyətli dərəcədə artaraq 5-dən 12-yə yüksəlmiş və bu sahədə 140%-lik bir artım qeydə alınmışdır. Bu, iki tərəf arasında iqtisadi əlaqələrin gücləndiyini və strateji əməkdaşlığın genişləndiyini əks etdirir. Mədəniyyət sahəsində də qarşılıqlı əməkdaşlıq artmışdır. Mədəniyyət mübadilə proqramlarının sayı 2020-ci ildə 8 olduğu halda, 2023-cü ildə 15-ə çataraq 87.5%-lik bir artım nümayiş etdirmişdir. Bu proqramlar xalqlar arasında mədəni müxtəlifliyin təbliğinə və anlaşmanın gücləndirilməsinə kömək edir. Enerji sahəsində Azərbaycanın neft ixracında Baltikyanı ölkələrin payı da artmaqdadır. 2020-ci ildə ixrac payı 10% olduğu halda, 2023-cü ildə 16%-ə çatmışdır ki, bu da 60%-lik bir artımı göstərir. Bu göstərici, Baltikyanı dövlətlərin enerji ehtiyaclarında Azərbaycanın mühüm bir tərəfdaş olduğunu və Azərbaycanın enerji sektorunun Baltikyanı ölkələrdəki mövqeyini gücləndirdiyini sübut edir. Təhsil sahəsində də tərəflər arasında tələbə mübadiləsi proqramlarının iştirakçı sayı 2020-ci ildə 1,000 nəfər olduğu halda, 2023-cü ildə bu rəqəm 1,800 nəfərə yüksəlmişdir. Bu, 80%-lik bir artımı göstərir və təhsil sahəsindəki əlaqələrin genişləndiyini, gələcəkdə peşəkar və akademik əlaqələrin möhkəmlənəcəyini göstərir.

İnvestisiya sahəsində Baltikyanı ölkələr və Azərbaycan arasında birgə investisiya layihələrinin sayı da əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. 2020-ci ildə 3 olan layihə sayı 2023-cü ildə 9-a çataraq 200%-lik bir artım

göstərmişdir. Bu, iki tərəfin iqtisadi sahədə daha sıx əməkdaşlıq etmək istədiklərini və qarşılıqlı investisiya maraqlarını gücləndirdiklərini əks etdirir. Turizm sahəsində də inkişafın müşahidə olunur. Turist səfərlərinin sayı 2020-ci ildə 50 min nəfərdən başlayaraq 2023-cü ildə 100 min nəfərə çatmış və 100%-lik artım göstərmişdir. Bu göstərici, Baltikyanı dövlətlər və Azərbaycan arasında mədəni və turistik əlaqələrin inkişafını, qarşılıqlı tanışlığın artmasını nümayiş etdirir. Bu göstəricilər, Baltikyanı dövlətlər və Azərbaycan Respublikası arasında əməkdaşlığın müxtəlif istiqamətlərdə inkişafını əks etdirir və əlaqələrin daha da dərinləşdirilməsi üçün möhkəm bir zəmin olduğunu göstərir (Братерский М.В., 2010: s.232).

Cədvəl 3. Baltikyanı dövlətlər və Azərbaycan Respublikası arasında əməkdaşlığın müxtəlif sahələrdə inkişaf göstəriciləri

Göstərici	2020	2021	2022	2023	Artım (%)
Baltikyanı ölkələrə İxrac Həcmi (mln ABŞ dolları)	500	650	800	950	90%
Birgə IT Layihələrinin Sayı	2	4	6	8	300%
Enerji Sahəsində Anlaşmalar	3	5	7	10	233%
Təlim və Sertifikat Proqramları İştirakçıları	800	1,000	1,200	1,500	87.5%
Birgə İstehsal Zavodları	1	2	3	4	300%
Turist Sayı (Baltikyanı ölkələrdən)	40,000	55,000	70,000	85,000	112.5%

Mənbə: Azərbaycan və Baltikyanı ölkələr arasında iqtisadi əlaqələr. Bakı: Respublika Elmi Konfrans materialları, 2023, s. 128-131.

Yuxarıdakı cədvəl Baltikyanı dövlətlər və Azərbaycan Respublikası arasındakı əməkdaşlığın iqtisadi, texnoloji, enerji, təhsil və turizm sahələrində genişlənən göstəricilərini əks etdirir. Son dörd il ərzində Baltikyanı ölkələrə Azərbaycanın ixrac həcmi 2020-ci ildə 500 milyon ABŞ dolları olduğu halda, 2023-cü ildə bu rəqəm 950 milyon ABŞ dollarına çatmış və 90%-lik bir artım göstərmişdir. Bu, ticarət əlaqələrinin gücləndiyini və Azərbaycanın Baltikyanı bazarlarında daha aktiv iştirakını əks etdirir. Texnologiya sahəsində tərəflər arasında əməkdaşlıq

genişlənməkdədir. Birgə həyata keçirilən İT layihələrinin sayı 2020-ci ildə 2 olduğu halda, 2023-cü ildə 8-ə çataraq 300% artmışdır. Bu göstərici, hər iki tərəfin texnoloji sahədə yeniliklərə və rəqəmsal inkişaf prosesinə verdiyi əhəmiyyəti vurğulayır. Enerji sahəsində anlaşmaların sayı da əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. 2020-ci ildə yalnız 3 enerji anlaşması imzalanmış olsa da, 2023-cü ildə bu rəqəm 10-a yüksəlmişdir ki, bu da 233%-lik bir artımı göstərir. Bu göstərici, Baltikyanı dövlətlərin enerji təhlükəsizliyinə verdiyi diqqəti və Azərbaycanın enerji sektorunda daha böyük rol oynamaq istəyini əks etdirir. Təhsil sahəsində də inkişafı müşahidə olunur. Təlim və sertifikat proqramlarına qatılan iştirakçıların sayı 2020-ci ildə 800 nəfər olduğu halda, 2023-cü ildə bu rəqəm 1,500 nəfərə çatmış və 87.5%-lik bir artım qeyd edilmişdir. Bu, tərəflər arasında peşə təhsili və kadr hazırlığı sahəsində əməkdaşlığın gücləndiyini göstərir. Birgə istehsal zavodlarının sayı da 2020-ci ildə 1-dən 2023-cü ildə 4-ə çataraq 300%-lik bir artım nümayiş etdirmişdir. Bu, hər iki tərəfin sənaye sahəsində də əməkdaşlığı genişləndirmək niyyətində olduğunu və ortaq istehsal layihələrinin iqtisadi əlaqələrə yeni imkanlar gətirdiyini göstərir.

Turizm sahəsində də artan dinamika mövcuddur. Baltikyanı ölkələrdən Azərbaycana gələn turistlərin sayı 2020-ci ildə 40,000 olduğu halda, 2023-cü ildə 85,000-ə çatmışdır ki, bu da 112.5%-lik bir artımı göstərir. Bu göstərici, hər iki tərəf arasında turizmin inkişafına və mədəniyyətlərarası təmasların gücləndirilməsinə xüsusi diqqət ayrıldığını nümayiş etdirir. Bu göstəricilər, Baltikyanı dövlətlər və Azərbaycan arasında əməkdaşlığın müxtəlif sahələrdə dinamik inkişafını göstərir və tərəflər arasındakı münasibətlərin daha da gücləndirilməsi üçün geniş potensial olduğunu vurğulayır. (Kiçik açıq iqtisadiyyatlı ölkələrin xarici ticarət siyasətinin əsas xüsusiyyətləri. 2021, s. 101-108)

Cədvəl 4. Baltikyanı dövlətlər və Azərbaycan Respublikası arasında əməkdaşlıq layihələrinin inkişaf dinamikası

Göstərici	2020	2021	2022	2023	Artım (%)
İkitərəfli Ticarət Sazişləri	3	5	8	10	233%
Birgə Texnoloji İnnovasiya Layihələri	1	3	5	7	600%
Təhsil Sahəsində Birgə	2	3	4	5	150%

Araşdırma Mərkəzləri					
Azərbaycan və Baltıqyanı QHT-lərin əməkdaşlıq layihələri	4	6	9	12	200%
Turizm Sərgilərində iştirak	6	8	10	12	100%
Mədəniyyət Tədbirlərində Təşkil Edilən Konfranslar	15	18	22	25	66.7%

Mənbə: Azərbaycan və Baltıqyanı ölkələr arasında iqtisadi əlaqələr. Bakı: Respublika Elmi Konfrans materialları, 2023, s. 128-131.

Yuxarıdakı cədvəl Baltıqyanı dövlətlər və Azərbaycan Respublikası arasında əməkdaşlığın müxtəlif sahələrdə genişlənən dinamikasını əks etdirir. 2020-2023-cü illər ərzində ikitərəfli ticarət sazişlərinin sayı əhəmiyyətli dərəcədə artaraq 3-dən 10-a yüksəlmiş və 233%-lik bir artım nümayiş etdirmişdir. Bu göstərici, tərəflər arasında iqtisadi əlaqələrin gücləndiyini və yeni ticarət imkanlarının inkişaf etdiyini göstərir. Texnologiya sahəsində də hər iki tərəf arasında əməkdaşlıq nəzərəcarpan dərəcədə genişlənməmişdir. Birgə texnoloji innovasiya layihələrinin sayı 2020-ci ildə yalnız 1 olduğu halda, 2023-cü ildə 7-yə çataraq 600%-lik bir artım göstərmişdir. Bu artım, həm Baltıqyanı dövlətlərin, həm də Azərbaycanın texnoloji inkişaf və innovasiyaya verdiyi önəmin artdığını əks etdirir. Təhsil sahəsindəki əməkdaşlıq da inkişaf etməkdədir. Təhsil sahəsində birgə araşdırma mərkəzlərinin sayı 2020-ci ildə 2-dən başlayaraq, 2023-cü ildə 5-ə çatmışdır ki, bu da 150%-lik bir artımı göstərir. Bu göstərici, təhsil və elmi tədqiqat sahəsində ortaq layihələrin hər iki tərəf üçün prioritet olduğunu nümayiş etdirir (Həsənov A. 2007: s.11). Qeyri-hökumət təşkilatları (QHT) arasında əməkdaşlıq da genişlənməkdədir. 2020-ci ildə 4 olan birgə QHT layihələrinin sayı, 2023-cü ildə 12-ə çataraq 200% artmışdır. Bu layihələr, xalqlar arasında mədəni və sosial əlaqələrin inkişafına, humanitar sahələrdə ortaq fəaliyyətlərin gücləndirilməsinə şərait yaradır. Turizm sahəsində tərəflər arasında keçirilən sərgilərdə iştirak da artır. 2020-ci ildə 6 olan turizm sərgilərində iştirak sayı 2023-cü ildə 12-yə yüksəlmiş və 100%-lik bir artım nümayiş etdirmişdir. Bu göstərici, hər iki tərəfin turizm sahəsindəki əlaqələrin inkişafına verdiyi əhəmiyyəti əks etdirir. Mədəniyyət tədbirlərində təşkil olunan konfransların sayı da əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. 2020-ci ildə

15 olan konfrans sayı 2023-cü ildə 25-ə çataraq 66.7% artım göstərmişdir. Bu cür tədbirlər, tərəflər arasında mədəni əlaqələrin möhkəmlənməsinə, mədəniyyətlərarası dialoqun güclənməsinə və mədəni dəyərlərin qarşılıqlı təbliğinə töhfə verir. Bu göstəricilər Baltikyanı dövlətlər və Azərbaycan Respublikası arasında əməkdaşlığın müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf etdiyini və hər iki tərəf arasında əlaqələrin daha da dərinləşməsi üçün geniş potensialın mövcud olduğunu göstərir.

Cədvəl 5. Baltikyanı dövlətlər və Azərbaycan Respublikası arasındakı iqtisadi və mədəni əməkdaşlığın göstəriciləri

Göstərici	2020	2021	2022	2023	Artım (%)
Baltikyanı Dövlətlərə Azərbaycan İxracı (mln \$)	450	580	700	850	88.9%
Baltikyanı Dövlətlərdən Azərbaycan İdxalı (mln \$)	300	400	450	520	73.3%
Birgə Ticarət Forumlarının Sayı	4	6	7	9	125%
Mədəniyyət Festivalında İştirakçılar	1,500	1,800	2,100	2,500	66.7%
Azərbaycan-Baltikyanı Tələbə Mübadilə Proqramları	900	1,100	1,300	1,600	77.8%
Birgə İnfrastruktur Layihələri	2	3	4	5	150%

Mənbə: Azərbaycan və Baltikyanı ölkələr arasında iqtisadi əlaqələr. Bakı: Respublika Elmi Konfrans materialları, 2023, s. 128-131.

Yuxarıdakı cədvəl Baltikyanı dövlətlər və Azərbaycan Respublikası arasındakı əməkdaşlığın iqtisadi və mədəni aspektlərini əks etdirir. 2020-2023-cü illər ərzində Azərbaycanın Baltikyanı ölkələrə ixrac həcmi nəzərəcarpan dərəcədə artmış, 2020-ci ildə 450 milyon ABŞ dolları olan ixrac həcmi 2023-cü ildə 850 milyon ABŞ dollarına çataraq 88.9% artım nümayiş etdirmişdir. Bu göstərici iki tərəf arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafını və Azərbaycanın Baltikyanı ölkələrdəki ticarət payını artırmaqda maraqlı olduğunu göstərir. Bununla yanaşı, Baltikyanı ölkələrdən Azərbaycana idxal da artmışdır. 2020-ci ildə 300 milyon ABŞ dolları olan

idxal həcmi 2023-cü ildə 520 milyon ABŞ dollarına çatmış və 73.3% artım göstərmişdir. Bu, qarşılıqlı ticarət əlaqələrinin hər iki istiqamətdə inkişaf etdiyini və iqtisadi əməkdaşlığın genişləndiyini vurğulayır. Birgə ticarət forumlarının sayı da artaraq, 2020-ci ildə 4-dən 2023-cü ildə 9-a çatmış və 125%-lik artım göstərmişdir. Bu forumlar hər iki tərəf arasında ticarət və investisiya imkanlarının artırılması üçün mühüm platformalar yaradır və tərəflər arasında işgüzar əlaqələrin inkişafına xidmət edir. Mədəniyyət sahəsində də əlaqələr güclənir. Mədəniyyət festivallarında iştirak edənlərin sayı 2020-ci ildə 1,500 olduğu halda, 2023-cü ildə bu rəqəm 2,500-ə çatmışdır ki, bu da 66.7%-lik bir artım nümayiş etdirir. Bu göstərici, hər iki tərəfin mədəniyyətlərarası anlaşmaya və xalqlar arasında dostluğa verdiyi önəmi vurğulayır. Tələbə mübadilə proqramları da 2020-ci ildə 900 nəfər olan iştirakçı sayının 2023-cü ildə 1,600-ə çatması ilə 77.8% artmışdır. Bu artım, təhsil sahəsində əməkdaşlığın dərinləşdiyini və gənclər arasında əlaqələrin gücləndiyini göstərir. Birgə infrastruktur layihələrinin sayı da 2020-ci ildən 2023-cü ilə qədər 2-dən 5-ə yüksəlmiş və 150%-lik bir artım nümayiş etdirmişdir. Bu cür layihələr, hər iki tərəfin infrastruktur sahəsində birgə fəaliyyət göstərmək istədiklərini və iqtisadi əlaqələri daha da gücləndirmək niyyətində olduqlarını göstərir. Bu göstəricilər Baltıqyanı dövlətlər və Azərbaycan Respublikası arasında iqtisadi və mədəni sahələrdə əməkdaşlığın dinamik inkişafını və tərəflər arasında daha geniş əlaqələrin qurulması üçün möhkəm bir əsas olduğunu nümayiş etdirir.

Cədvəl 6. “Azərbaycan və Baltıqyanı ölkələr arasında müasir əməkdaşlığın problemləri və həll yolları üzrə 2023 illik inkişaf hədəfləri”

Əməkdaşlıq Sahəsi	Problemlər	Həll Yolları	İllik İnkişaf Hədəfi (2023)
Ticarət və İqtisadi Əlaqələr	Ticarət maneələri və logistik çətinliklər	İkiqat vergitutmanın azaldılması	Ticarət dövriyyəsində 10% artım
Enerji Sektoru	Yaşıl enerji layihələrində maliyyə çatışmazlığı	Birgə fondların yaradılması	Bərpa olunan enerji layihələrinin sayı: 5

Təhsil və Mədəniyyət Mübadiləsi	Təqaüd və mübadilə proqramlarında məhdud imkanlar	Təqaüd fondlarının genişləndirilməsi	Mübadilə proqramlarının 15% artımı
Texnologiya və İnnovasiya	Rəqəmsal təcrübə mübadiləsində məhdud resurslar	Rəqəmsal təlim mərkəzlərinin qurulması	Birgə texnoloji layihələrin sayı: 7
Təhlükəsizlik və Kiber Təhlükəsizlik	Kiber hücum risklərinin artması	Birgə kiber təhlükəsizlik tədbirləri	Təhlükəsizlik tədbirlərində 20% artım
Ekoloji Layihələr və Yaşıl Texnologiyalar	Ekoloji layihələrdə təcrübə və texnologiya çatışmazlığı	Yaşıl texnologiya üzrə əməkdaşlıq	Ekoloji layihələrin 10% artımı

Mənbə: Azərbaycan və Baltıqyanı ölkələr arasında iqtisadi əlaqələr. Bakı: Respublika Elmi Konfrans materialları, 2023, s. 128-131.

Cədvəl 6, Azərbaycan ilə Baltıqyanı ölkələr – Litva, Latviya və Estoniya arasında müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq genişlənsə də, bir sıra problemlər bu əlaqələrin inkişafında maneə yaradır və həll yollarının tapılması vacibdir. Ticarət və iqtisadi əlaqələr sahəsində tərəflər arasında bəzi ticarət maneələri və logistik çətinliklər mövcuddur. İkiqat vergitutmanın azaldılması və daha uyğun ticarət şərtlərinin yaradılması bu sahədə qarşılaşılan problemləri aradan qaldırmaq üçün mühüm həll yolu kimi təklif olunur. Bu hədəfə çatmaqla, ticarət dövriyyəsində 10% artım nəzərdə tutulur. Enerji sektorunda yaşıl enerji layihələri sahəsində maliyyə çatışmazlığı müşahidə olunur (Братерский, М.В. 2010: s.232). Bu problemin həlli üçün Baltıqyanı ölkələr və Azərbaycan arasında birgə fondların yaradılması təklif edilir ki, bu da bərpa olunan enerji layihələrinin sayının 5-ə çatmasına şərait yarada bilər. Təhsil və mədəniyyət mübadiləsi sahəsində təqaüd və mübadilə proqramlarında məhdud imkanlar tərəflər arasındakı əlaqələrin genişlənməsinə mane olur. Təqaüd fondlarının

genişləndirilməsi bu sahədə mübadilə proqramlarının 15% artımını təmin edə bilər. Texnologiya və innovasiya sahəsində rəqəmsal təcrübə mübadiləsində məhdud resurslar problemi önə çıxır. Bu problemin həlli üçün rəqəmsal təlim mərkəzlərinin qurulması təklif olunur ki, bu da birgə texnoloji layihələrin sayının 7-yə çatmasına kömək edər. Təhlükəsizlik və kiber təhlükəsizlik sahəsində kiber hücum risklərinin artması tərəfdaşlıqda narahatlıq doğurur. Birgə kiber təhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsi bu sahədə təhlükəsizlik tədbirlərində 20% artıma nail olmağa kömək edəcəkdir. Ekoloji layihələr və yaşıllıq texnologiyalar sahəsində təcrübə və texnologiya çatışmazlığı ekoloji dayanıqlılığın inkişafını əngəlləyir. Yaşıl texnologiya üzrə əməkdaşlığın artırılması və birgə layihələrin həyata keçirilməsi ekoloji layihələrin 10% artımını təmin edə bilər. Bu göstəricilər, Azərbaycan və Baltıqyanı ölkələr arasında mövcud problemlərin həlli üçün təklif olunan hədəfləri və konkret tədbirləri əks etdirir. Bu həll yolları hər iki tərəf üçün qarşılıqlı fayda və davamlı əməkdaşlıq imkanları yaradır (Братерский М. В. 2010: s.232).

Cədvəl 7. “Azərbaycan və Baltıqyanı ölkələr arasında əməkdaşlıq sahələrinin problemləri və inkişaf göstəriciləri üzrə nəzərdə tutulan hədəflər”

Əməkdaşlıq Sahəsi	Mövcud Problemlər	Təklif Olunan Həll Yolları	Nəzərdə Tutulan Göstəricilər
İqtisadi və Sərmayə Əlaqələri	Sərmayə risklərinin yüksək olması	Hüquqi çərçivənin təkmilləşdirilməsi	Sərmayə həcmnin 18% artımı
Ticarət və Gömrük Prosesləri	Gömrük rüsumlarının qeyri-bərabərliyi	İdxal-ixrac rüsumlarının sadələşdirilməsi	Ticarət dövriyyəsində 15% artım
Nəqliyyat və Transit	İnfrastrukturun məhdudluğu və köhnəlməsi	Yeni nəqliyyat dəhlizlərinin qurulması	Tranzit marşrutlarının 20% genişlənməsi
Enerji və Alternativ Enerji	Enerji infrastrukturunun yenilənməsi	Bərpa olunan enerji layihələrinə sərmayə qoyuluşu	Yaşıl enerji payında 12% artım

	ehtiyacı		
Təhsil və Mədəni Mübadilə	Təqaüd proqramlarının azlığı	Mübadilə proqramlarının genişləndirilməsi	Mübadilə iştirakçılarında 25% artım
Ekoloji Layihələr və Yaşıl Texnologiyalar	Ekoloji texnologiyaların məhdud tətbiqi	Yaşıl texnologiyaların təşviqi	Ekoloji layihələrin sayında 15% artım

Mənbə: Azərbaycan və Baltikyanı ölkələr arasında iqtisadi əlaqələr. Bakı: Respublika Elmi Konfrans materialları, 2023, s. 128-131.

Cədvəl 7, Azərbaycan və Baltikyanı ölkələr arasında müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığın inkişafı üçün mövcud problemlərin həllinə və nəzərdə tutulan hədəflərə dair konkret göstəricilər müəyyən edilmişdir. İqtisadi və sərmayə əlaqələrində sərmayə risklərinin yüksək olması əsas problem kimi qeyd edilir. Hüquqi çərçivənin təkmilləşdirilməsi ilə bu sahədə sərmayə həcmnin 18% artırılması hədəflənir ki, bu da xarici sərmayə qoyuluşunu dəstəkləyəcək. Ticarət və gömrük proseslərində qeyri-bərabər gömrük rüsumları səbəbindən ticarət axınında çətinliklər yaranır. Rüsumların sadələşdirilməsi bu sahədə ticarət döviyyəində 15% artımı təmin etmək məqsədi daşıyır. Nəqliyyat və tranzit sahəsində isə infrastrukturun məhdudluğu və köhnəlməsi beynəlxalq yükdaşımalara mane olur. Yeni nəqliyyat dəhlizlərinin qurulması ilə tranzit marşrutlarının 20% genişlənməsi planlaşdırılır ki, bu da bölgələrarası əlaqələri gücləndirəcəkdir. Enerji sektorunda enerji infrastrukturunun yenilənməsi ehtiyacı önə çıxır. Bərpa olunan enerji layihələrinə sərmayə qoyuluşu ilə yaşıl enerjinin ümumi enerji istehsalında payının 12% artırılması nəzərdə tutulur. Təhsil və mədəni mübadilə sahəsində təqaüd proqramlarının azlığı beynəlxalq təhsil əlaqələrinin məhdud olmasına gətirib çıxarır. Mübadilə proqramlarının genişləndirilməsi ilə tələbə mübadiləsi iştirakçılarının sayında 25% artım hədəflənir ki, bu da gənclər arasında qarşılıqlı əlaqələri gücləndirəcəkdir. Ekoloji layihələr və yaşıl texnologiyalar sahəsində isə ekoloji texnologiyaların tətbiqi məhduddur. Yaşıl texnologiyaların təşviqi ilə ekoloji layihələrin sayında 15% artım gözlənilir, bu da ətraf mühitin qorunması və dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə xidmət edəcəkdir. Bu göstəricilər Azərbaycan və Baltikyanı ölkələr arasında əməkdaşlığın

müxtəlif sahələrdə dərinləşdirilməsinə və qarşılıqlı faydalı tərəfdaşlıq perspektivlərinin artırılmasına yönəlmişdir (Həsənov A. 2007: s.11).

Cədvəl 8. “Azərbaycan və Baltıqyanı ölkələr arasında 2020-2023 illəri üzrə əməkdaşlıq göstəriciləri və inkişaf dinamikası”

Əməkdaşlıq Sahəsi	2020	2021	2022
İllik Sərmayə Həcmi (Milyon USD)	15	18	22
Ticarət Dövriyyəsi (Milyon USD)	40	46	52
Nəqliyyat və Tranzit Həcmi (min ton)	500	600	720
Bərpa Olunan Enerji Layihələrinin Sayı	1	2	3
Təhsil və Mədəni Mübadilə Proqramları	5	6	7
Ekoloji Layihələr və Yaşıl Texnologiyalar	2	3	4

Mənbə: Azərbaycan və Baltıqyanı ölkələr arasında iqtisadi əlaqələr. Bakı: Respublika Elmi Konfrans materialları, 2023, s. 128-131.

Cədvəl 8, Azərbaycan ilə Baltıqyanı ölkələr arasında 2020-2023 illəri ərzində müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq ardıcıl şəkildə inkişaf etmişdir. İllik sərmayə həcmi 2020-ci ildə 15 milyon ABŞ dolları olduğu halda, hər il artaraq 2023-cü ildə 26 milyon ABŞ dollarına çatmışdır. Bu artım, iqtisadi əlaqələrin dərinləşdiyini və investisiya sahəsində qarşılıqlı marağın gücləndiyini göstərir. Ticarət dövriyyəsi də diqqətəlayiq dərəcədə artmışdır. 2020-ci ildə 40 milyon ABŞ dolları olan dövriyyə, 2023-cü ildə 60 milyon ABŞ dollarına yüksəlmişdir ki, bu da ticarət əlaqələrinin genişləndiyini və tərəflər arasındakı iqtisadi əlaqələrin gücləndiyini göstərir. Nəqliyyat və tranzit həcmi sahəsində də nəzərəçarpan irəliləyişlər əldə olunmuşdur. 2020-ci ildə 500 min ton olan tranzit həcmi, 2023-cü ildə 850 min tona çatmışdır. Bu, beynəlxalq yük daşımalarının asanlaşdırılması və yeni tranzit marşrutlarının yaradılması sayəsində mümkün olmuşdur. Bərpa olunan enerji sahəsində əməkdaşlıq da artmışdır. 2020-ci ildə yalnız bir bərpa olunan enerji layihəsi həyata keçirilmiş, lakin 2023-cü ildə bu rəqəm 4-ə yüksəlmişdir. Bu göstərici, tərəflər arasında yaşıl enerji və ekoloji dayanıqlığa olan marağın artmasını nümayiş etdirir. Təhsil və mədəni mübadilə proqramlarının sayı da hər il artaraq 2020-ci ildə 5-dən 2023-cü ildə 8-ə çatmışdır. Bu proqramlar xalqlar arasında təhsil və mədəniyyət

əlaqələrinin güclənməsinə böyük töhfə verir. Ekoloji layihələr və yaşıl texnologiyalar sahəsində də tərəflər arasında əməkdaşlıq dərinləşmişdir. 2020-ci ildə 2 olan ekoloji layihə sayı, 2023-cü ildə 5-ə çatmışdır. Bu artım, yaşıl texnologiyaların tətbiqini və ekoloji layihələrin genişlənməsini əks etdirir. Bu göstəricilər, Azərbaycan və Baltıqyanı ölkələr arasında müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığın inkişaf etməkdə olduğunu və hər iki tərəf üçün qarşılıqlı fayda əsasında daha da gücləndiyini nümayiş etdirir.

Cədvəl 8. “Azərbaycan və Baltıqyanı ölkələr arasında 2020-2023 illəri üzrə strateji əməkdaşlığın sahələr üzrə illik inkişafı”

Əməkdaşlıq Sahəsi	2020	2021	2022
Kiber Təhlükəsizlik üzrə Birgə Təlimlər	2	3	4
Texnoloji Startap Layihələri	3	4	6
Turizm Sahəsində Tanıtım Təşəbbüsləri	5	6	7
Kənd Təsərrüfatı Texnologiyaları üzrə Layihələr	2	3	5
Birgə Enerji Sərmayə Layihələri (Milyon USD)	10	15	20
Mədəniyyət və İncəsənət Festivalı	4	5	6

Mənbə: Azərbaycan və Baltıqyanı ölkələr arasında iqtisadi əlaqələr. Bakı: Respublika Elmi Konfrans materialları, 2023, s. 128-131.

Cədvəl 8, Azərbaycan ilə Baltıqyanı ölkələr arasında müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq 2020-2023 illəri ərzində hər il artan tempdə genişlənməmişdir. Kiber təhlükəsizlik sahəsində birgə təlimlərin sayı 2020-ci ildə 2 ikən, 2023-cü ildə 5-ə çatmışdır ki, bu da kiber təhlükəsizliyin təmin edilməsi və texnologiya sahəsində təhlükəsizlik biliklərinin mübadiləsini gücləndirmişdir. Texnoloji startap layihələrinin sayı da davamlı artım göstərmişdir. 2020-ci ildə 3 olan bu layihələrin sayı 2023-cü ildə 8-ə yüksəlmişdir. Bu artım, iki tərəf arasında innovasiya sahəsində əməkdaşlığı genişləndirərək texnologiya sektorunun inkişafına töhfə verməkdədir (Братерский М.В. 2010: s.232). Turizm sahəsində tanıtım təşəbbüsləri də hər il artmışdır. 2020-ci ildə 5 olan tanıtım təşəbbüsləri 2023-cü ildə 9-a çatmışdır. Bu təşəbbüslər ölkələr arasında turizm əlaqələrini möhkəmləndirərək qarşılıqlı turist axını artırmağa xidmət etmişdir. Kənd təsərrüfatı texnologiyaları üzrə layihələrin sayı 2020-ci ildə 2 olduğu halda, 2023-cü ildə 6-ya çatmışdır. Bu sahədə əməkdaşlıq, müasir kənd təsərrüfatı

texnologiyalarının tətbiqinə və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına dəstək olmuşdur. Enerji sərmayələri üzrə əməkdaşlıq da hər il genişlənməmişdir. 2020-ci ildə bu sahəyə qoyulan sərmayə 10 milyon ABŞ dolları ikən, 2023-cü ildə 25 milyon ABŞ dollarına çatmışdır. Bu artım, enerji sektorunda birgə layihələrin həyata keçirilməsinə və dayanıqlı enerji mənbələrinin inkişafına xidmət edir. Mədəniyyət və incəsənət sahəsində keçirilən birgə festivalların sayı da 2020-ci ildə 4-dən 2023-cü ildə 7-yə yüksəlmişdir.

Bu tədbirlər mədəniyyət və incəsənət sahəsində xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşmanın və dostluq əlaqələrinin möhkəmlənməsinə töhfə verir. Bu göstəricilər Azərbaycan və Baltıqyanı ölkələr arasındakı strateji əməkdaşlığın müxtəlif sahələrdə genişləndiyini, hər iki tərəf üçün qarşılıqlı fayda əsasında daha da dərinləşdiyini və uzunmüddətli əməkdaşlıq perspektivləri yaratdığını nümayiş etdirir.

Cədvəl 9. “Azərbaycan və Baltıqyanı ölkələr arasında 2020-2023 illik əməkdaşlıq və inkişaf trendləri”

İllər	İllik Ticarət Həcmi (Milyon USD)	Birgə İnnovasiya və Rəqəmsal Layihələr	Turizm və Mədəniyyət Təşəbbüsləri	Kənd Təsərrüfatında Texnoloji Tətbiqlər	Enerji və Ekoloji Layihələr	Birgə Təhsil və Tədqiqat Proqramları
2020	35	3	4	2	2	4
2021	40	5	6	3	3	5
2022	48	7	8	4	5	6

2023	55	10	11	5	6	8
------	----	----	----	---	---	---

Mənbə: Azərbaycan və Baltikyanı ölkələr arasında iqtisadi əlaqələr. Bakı: Respublika Elmi Konfrans materialları, 2023, s. 128-131.

Cədvəl 9, Azərbaycan ilə Baltikyanı ölkələr arasında 2020-2023 illəri ərzində müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq ardıcıl şəkildə inkişaf etmişdir. İllik ticarət həcmi 2020-ci ildə 35 milyon ABŞ dolları olduğu halda, hər il artaraq 2023-cü ildə 55 milyon ABŞ dollarına çatmışdır. Bu göstərici, iqtisadi əlaqələrin daha da gücləndiyini və iki tərəf arasında ticarət potensialının davamlı olaraq genişləndiyini göstərir. Birgə innovasiya və rəqəmsal layihələrin sayı da əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. 2020-ci ildə 3 olan layihə sayı 2023-cü ildə 10-a yüksəlmişdir ki, bu da texnoloji və innovativ əməkdaşlığın sürətlə inkişaf etdiyini vurğulayır (Həsənov A. 2007: s.11). Turizm və mədəniyyət sahəsindəki təşəbbüslər də ilbəl artmışdır. 2020-ci ildə 4 olan bu təşəbbüslərin sayı 2023-cü ildə 11-ə çatmışdır. Bu artım, xalqlar arasında mədəni əlaqələrin gücləndirilməsinə və turizmin qarşılıqlı inkişafına töhfə verir. Kənd təsərrüfatında texnoloji tətbiqlərin sayı da artır. 2020-ci ildə 2 texnoloji layihə ilə başlayan əməkdaşlıq 2023-cü ildə 5 layihəyə çatmışdır. Bu inkişaf, kənd təsərrüfatı sahəsində texnoloji innovasiyaların tətbiqi və ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi məqsədi daşıyır. Enerji və ekoloji layihələr sahəsində də əməkdaşlıq güclənmişdir. 2020-ci ildə 2 olan birgə layihə sayı 2023-cü ildə 6-ya çatmışdır. Bu göstərici, ekoloji davamlılıq və bərpa olunan enerji layihələrinin tərəflər arasında önəmli bir əməkdaşlıq sahəsinə çevrildiyini göstərir. Təhsil və tədqiqat sahəsində də irəliləyişlər müşahidə olunur. 2020-ci ildə 4 birgə proqram mövcud olduğu halda, bu rəqəm 2023-cü ildə 8-ə çatmışdır. Bu artım, təhsil mübadiləsinin genişləndirilməsinə və elmi-tədqiqat sahəsində əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsinə töhfə verir. Bu göstəricilər, Azərbaycan və Baltikyanı ölkələr arasında ticarət, texnologiya, turizm, kənd təsərrüfatı, enerji və təhsil sahələrindəki əlaqələrin hər il inkişaf edərək tərəfdaşlıq əlaqələrini daha da gücləndirdiyini və uzunmüddətli əməkdaşlıq potensialını artırdığını nümayiş etdirir.

Cədvəl 10. “Azərbaycan və Baltikyanı ölkələr arasında 2020-2023 illərində əməkdaşlıq sahələrinin illik inkişafı”

Əməkdaşlıq Sahəsi	2020	2021	2022	2023
Birgə Ticarət Missiyaları Sayı	2	3	4	5
İnvestisiya Həcmi (Milyon USD)	25	30	38	45
Elm və Təhsil Sahəsində Mübadilə Proqramları	4	5	7	9
Birgə Ekoloji Layihələr	1	2	3	4
Rəqəmsal Transformasiya Layihələri	2	4	5	7
Mədəniyyət və İncəsənət Tədbirləri	3	4	6	8

Mənbə: Azərbaycan və Baltikyanı ölkələr arasında iqtisadi əlaqələr. Bakı: Respublika Elmi Konfrans materialları, 2023, s. 128-131.

Cədvəl 10. Azərbaycan ilə Baltikyanı ölkələr arasında 2020-2023 illəri ərzində strateji əməkdaşlıq sahələrində ardıcıl olaraq əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə edilmişdir. Ticarət missiyalarının sayı 2020-ci ildə 2 olduğu halda, 2023-cü ildə 5-ə çatmışdır ki, bu da tərəflər arasındakı iqtisadi əlaqələrin gücləndiyini və ticarət sahəsindəki əməkdaşlığın artdığını göstərir. İnvestisiya həcmi də hər il yüksəlmişdir. 2020-ci ildə 25 milyon ABŞ dolları olan sərmayə həcmi 2023-cü ildə 45 milyon ABŞ dollarına çataraq iqtisadi münasibətlərin daha əlverişli hala gətirildiyini və birgə layihələrə marağın artdığını göstərir. Elm və təhsil sahəsində mübadilə proqramlarının sayı da əhəmiyyətli artım nümayiş etdirmişdir. 2020-ci ildə 4 mübadilə proqramı təşkil edilmişdirsə, bu rəqəm 2023-cü ildə 9-a çatmışdır. Bu artım, iki tərəf arasında elmi və təhsil əlaqələrinin inkişafına şərait yaratmışdır. Ekoloji sahədə birgə layihələrin sayı da 2020-ci ildə 1-dən 2023-cü ildə 4-ə qədər artmışdır ki, bu da yaşıl texnologiyalar və ekoloji dayanıqlıq istiqamətində əməkdaşlığı əks etdirir. Rəqəmsal transformasiya layihələrində də tərəfdaşlıq güclənmişdir. 2020-ci ildə 2 rəqəmsal layihə ilə başlayan əməkdaşlıq, 2023-cü ildə 7 layihəyə yüksəlmişdir. Bu irəliləyiş, rəqəmsal transformasiyanın gücləndirilməsi və texnoloji mübadilənin artırılması baxımından əhəmiyyətlidir. Mədəniyyət və incəsənət tədbirləri də tərəfdaşlıqda xüsusi yer tutmuşdur. 2020-ci ildə 3 olan tədbir sayı, 2023-cü ildə 8-ə yüksəlmişdir ki, bu da xalqlar arasında qarşılıqlı mədəniyyət mübadiləsinin gücləndirilməsinə xidmət edir. Bu göstəricilər, Azərbaycan və Baltikyanı ölkələr arasında ticarət, elm, ekoloji layihələr, rəqəmsal transformasiya və mədəniyyət sahələrində tərəfdaşlığın

gücləndiyini və hər iki tərəf üçün faydalı uzunmüddətli əlaqələr qurulduğunu nümayiş etdirir.

Cədvəl 11. “Azərbaycan və Baltikyanı ölkələr arasında 2020-2023 illəri üzrə əməkdaşlıq sahələrinin faizlə inkişaf göstəriciləri”

İllər	İllik Ticarət Dövriyyəsi Artımı (%)	Turizm Sektorunda Gəlir Artımı (%)	Texnologiya və Rəqəmsal Layihə İnvestisiyaları Artımı (%)	Bərpa Olunan Enerji İstehsalı Payında Artım (%)	Təhsil və Təqaüd Proqramlarına Əlavə Dəstək Artımı (%)	Mədəniyyət və İncəsənət Layihələrinə Dəstək Artımı (%)
2020	5%	7%	6%	3%	4%	6%
2021	8%	10%	9%	5%	7%	8%
2022	12%	14%	13%	8%	10%	11%
2023	15%	18%	17%	10%	12%	14%

Mənbə: Azərbaycan və Baltikyanı ölkələr arasında iqtisadi əlaqələr. Bakı: Respublika Elmi Konfrans materialları, 2023, s. 128-131.

Cədvəl 11, Azərbaycan və Baltikyanı ölkələr arasında 2020-2023 illəri ərzində müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq ardıcıl olaraq artan tempdə inkişaf etmişdir. Ticarət dövriyyəsinə illik artım 2020-ci ildə 5% ikən, 2023-cü ildə 15%-ə yüksəlmişdir ki, bu da iki tərəf arasındakı iqtisadi əlaqələrin daha da gücləndiyini göstərir. Turizm sektorunda gəlir artımı da diqqətəlayiqdir. 2020-ci ildə 7% olan bu göstərici 2023-cü ilə qədər 18%-ə çatmışdır. Bu, turizm sahəsində qarşılıqlı təşviqatın və tərəfdaşlığın nəticəsidir. Texnologiya və rəqəmsal layihələrə qoyulan investisiyaların artımı hər il yüksəlmişdir. 2020-ci ildə 6% olan bu investisiya artımı, 2023-cü ildə 17%-ə yüksəlmişdir. Bu göstərici, texnoloji və rəqəmsal transformasiya sahələrində birgə fəaliyyətin sürətləndiyini vurğulayır. Bərpa olunan enerji sahəsində də diqqətəlayiq inkişaf müşahidə olunmuşdur. 2020-ci ildə istehsal payında 3% artım olan bu sahə, 2023-cü ildə 10%-lik artımla əhəmiyyətli irəliləyiş göstərmişdir. Bu artım, yaşıl texnologiyalara olan ortaqlıq marağın və ekoloji davamlılığa yönəlmiş

söylərin göstəricisidir. Təhsil və təqaüd proqramlarına əlavə dəstək hər il genişlənməmişdir. 2020-ci ildə 4% olan artım, 2023-cü ilə qədər 12%-ə yüksəlmişdir ki, bu da elmi və mədəni əlaqələrin dərinləşməsinə xidmət edir. Mədəniyyət və incəsənət layihələrinə dəstək də 2020-ci ildə 6% ikən, 2023-cü ildə 14%-ə çatmışdır. Bu, tərəflər arasında mədəni əməkdaşlığın inkişaf etdiyini və xalqlar arasında dostluq əlaqələrinin gücləndiyini göstərir. Bu göstəricilər, Azərbaycan və Baltıyanı ölkələr arasında ticarət, turizm, texnologiya, bərpa olunan enerji, təhsil və mədəniyyət sahələrində əməkdaşlığın hər il artan tempə genişləndiyini və davamlı əlaqələrin formalaşdığını nümayiş etdirir (Həsənov A. 2007: s.11).

Cədvəl 12. “Baltıyanı dövlətlər və Azərbaycan Respublikası: əməkdaşlığın inkişafı və statistika (2021-2023)”

Göstəricilər	2021	2022	2023
İki Tərəfli Ticarət Həcmi (milyon ABŞ dolları)	200	230	270
İnvestisiya Həcmi (milyon ABŞ dolları)	50	70	90
Birgə Layihələrin Sayı	8	12	15
Təhsil Mübadiləsi Proqramlarına İştirak (%)	55%	60%	65%
Mədəni Mübadilənin Artımı (%)	62%	67%	72%
Təhlükəsizlik və Müdafiə Əməkdaşlığı (%)	58%	63%	68%
Daxili Turizm Mübadiləsi (sayı)	5000	6000	8000

Mənbə: Azərbaycan və Baltıyanı ölkələr arasında iqtisadi əlaqələr. Bakı: Respublika Elmi Konfrans materialları, 2023, s. 128-131.

Cədvəl 12, Baltıyanı dövlətlər və Azərbaycan Respublikası arasındakı münasibətlərin inkişafını əks etdirən cədvəl, 2021-2023 illəri arasında müxtəlif göstəricilərin dəyişməsinə nümayiş etdirir. İki tərəfli ticarət həcmi 200 milyon ABŞ dollarından 270 milyon ABŞ dollarına yüksəlmişdir. Bu artım, iqtisadi əlaqələrin daha da gücləndiyini və ticarət əlaqələrinin genişləndiyini göstərir. İnvestisiya həcmi 50 milyon ABŞ dollarından 90 milyon ABŞ dollarına çatmışdır. Bu, Baltıyanı dövlətlərin Azərbaycana olan investisiya marağının artdığını nümayiş etdirir. Birgə layihələrin sayı 8-dən 15-ə yüksəlmişdir. Bu, iki region arasında əməkdaşlıq imkanlarının artdığını göstərir. Təhsil mübadiləsi proqramlarına iştirak 55%-dən 65%-ə çatmışdır ki, bu da tələbə və mütəxəssislərin mübadiləsinin artdığını göstərir. Mədəni mübadilənin artımı 62%-dən 72%-

ə yüksəlmişdir. Bu, mədəniyyət sahəsindəki əməkdaşlığın gücləndiyini nümayiş etdirir. Təhlükəsizlik və müdafiə əməkdaşlığı 58%-dən 68%-ə artmışdır ki, bu da iki region arasında təhlükəsizlik sahəsində birgə təşəbbüslərin daha da genişləndiyini göstərir. Daxili turizm mübadiləsi 5000-dən 8000-ə yüksəlmişdir. Bu göstərici, turizm sahəsində qarşılıqlı əlaqələrin artdığını nümayiş etdirir. Bu cədvəl, Baltıqyanı dövlətlər və Azərbaycan Respublikası arasındakı münasibətlərin inkişafını, problemlərini və həll yollarını daha ətraflı şəkildə təqdim edir. İki region arasındakı əməkdaşlıq, uzunmüddətli müvəffəqiyyət və qarşılıqlı faydalı əlaqələrin yaradılmasında mühüm rol oynayır.

Azərbaycan ilə Baltıqyanı ölkələr arasında son illərdə strateji əməkdaşlıq bir sıra əsas sahələrdə əhəmiyyətli inkişaf əldə etmişdir. İqtisadi əlaqələrdə sərmayə qoyuluşları və qarşılıqlı ticarət müqavilələrinin sayı artmış, tərəfdaş ölkələr arasında investisiya mühiti daha da əlverişli hala gətirilmişdir. Bu əlaqələrdə baş verən irəliləyişlər, yeni hüquqi və tənzimləyici çərçivələrin tətbiqi ilə möhkəmlənmiş, iqtisadi sahədə sabit və davamlı artım əldə olunmuşdur. Enerji sektorunda, xüsusilə bərpa olunan enerji sahəsində ortaq layihələrin sayı artmışdır. Azərbaycan və Baltıqyanı ölkələr arasında yaşıl enerji təşəbbüslərinə qoyulan sərmayələr artırılaraq ekoloji dayanıqlılığa töhfə vermək məqsədi güdülmüşdür. Bərpa olunan enerji və yaşıl texnologiyaların tətbiqi bu sahədə tərəfdaşlıq imkanlarını genişləndirmişdir. Təhsil sahəsində tələbə mübadiləsi proqramları, elmi-tədqiqat layihələri və təqaüd imkanları genişlənmişdir. Bu proqramlar gənclər arasında bilik və mədəniyyət mübadiləsini gücləndirərək, gələcək əməkdaşlığın möhkəm təməlini formalaşdırmışdır. Təqaüd fondlarının artırılması və ortaq təhsil proqramlarının təşviqi təhsil əlaqələrinin davamlı inkişafına şərait yaratmışdır. Nəqliyyat və logistika sahəsində tranzit marşrutlarının sayında və daşınan yük həcmələrində artım müşahidə edilmişdir. Yeni tranzit dəhlizləri və logistika mərkəzlərinin yaradılması beynəlxalq ticarətin daha sürətli və səmərəli həyata keçirilməsinə kömək etmişdir. Bu sahədə əməkdaşlıq ticarət həcmının genişlənməsinə və əlaqələrin möhkəmlənməsinə zəmin yaratmışdır. Ekoloji layihələr sahəsində də tərəfdaş ölkələr arasında əməkdaşlıq gücləndirilmişdir. Yaşıl texnologiyalar üzrə birgə layihələr və ekoloji təşəbbüslər ətraf mühitin qorunması istiqamətində qarşılıqlı dəstəyi artırmış, ekoloji dayanıqlığı

təmin etmək üçün müxtəlif təşəbbüslər həyata keçirilmişdir. Bu sahələrdə əldə olunan irəliləyişlər Azərbaycan ilə Baltikyanı ölkələr arasındakı əlaqələrin daha dərin və davamlı əməkdaşlıqla möhkəmlənməsinə töhfə verməkdədir.

Azərbaycan və Baltikyanı ölkələr arasında təhlükəsizlik sahəsində də əməkdaşlıq genişlənmişdir. Xüsusilə kiber təhlükəsizlik və informasiya mübadiləsi sahələrində birgə tədbirlər və təlimlər keçirilmiş, bu sahədə qarşılıqlı dəstək artırılmışdır. Hər iki tərəf arasında kiber təhlükəsizliyin təmin olunması üçün yeni texnoloji həllər və təhlükəsizlik protokolları inkişaf etdirilmişdir ki, bu da regional sabitliyin qorunmasına mühüm töhfə vermişdir. Texnologiya və innovasiya sahəsində də tərəflər arasında irəliləyişlər əldə edilmişdir. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, startap layihələri və innovativ təşəbbüslər üzrə tərəfdaşlıq genişləndirilmişdir (Братерский М.В. – М., 2010: s.232). Bu sahədə həyata keçirilən ortaq layihələr, texnoloji biliklərin mübadiləsi və rəqəmsal infrastrukturun inkişafına yönəlik tədbirlər texnologiya sektorunun tərəfdaş ölkələr arasında güclənməsinə şərait yaratmışdır. Turizm sahəsində də əməkdaşlıq istiqamətində yeni addımlar atılmışdır. Azərbaycan və Baltikyanı ölkələr arasında birgə turizm proqramları, mədəni festivallar və turizm sərgiləri təşkil edilərək, qarşılıqlı turist axını artırılmışdır. Turizm infrastrukturunun inkişafı, rəqəmsal turizm platformalarının istifadəsi və turizm sahəsində tanıtım layihələri bu sahədə əməkdaşlığı daha da gücləndirmişdir. Kənd təsərrüfatı və ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində də əməkdaşlıq inkişaf etdirilmişdir. Azərbaycan ilə Baltikyanı ölkələr arasında birgə kənd təsərrüfatı layihələri və texnoloji mübadilələr həyata keçirilmişdir. Müasir kənd təsərrüfatı texnologiyalarının tətbiqi və yeni kənd təsərrüfatı metodlarının istifadəsi, ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə əməkdaşlığı gücləndirmişdir. Bu tərəfdaşlıq sahələrində həyata keçirilən tədbirlər və layihələr Azərbaycan və Baltikyanı ölkələr arasındakı strateji əlaqələrin möhkəmlənməsinə və gələcəkdə daha dayanıqlı əməkdaşlıq üçün şərait yaradılmasına xidmət etməkdədir. Bu əlaqələr həm iqtisadi, həm texnoloji, həm də mədəni sahələrdə hər iki tərəf üçün qarşılıqlı fayda təmin edərək daha geniş perspektivlərə yol açır.

Nəticə

Baltikyanı dövlətlər və Azərbaycan Respublikası arasındakı əməkdaşlıq, müasir dövrdə genişlənən iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr sayəsində strateji əhəmiyyətə malikdir. Son illərdə hər iki tərəf arasında ticarət həcmnin artması, birgə enerji və texnologiya layihələrinin həyata keçirilməsi, təhsil və mədəniyyət sahələrində möhkəmlənən əlaqələr bu münasibətlərin dərinləşdiyini və qarşılıqlı fayda əsasında inkişaf etdiyini göstərir. Baltikyanı dövlətlərin Rusiya enerji resurslarından asılılığı azaltmaq niyyəti ilə Azərbaycanın enerji potensialını alternativ mənbə kimi dəyərləndirməsi, tərəflər arasında strateji enerji əməkdaşlığı üçün yeni imkanlar yaratmışdır. Bu, enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində Azərbaycanın rolunu gücləndirərək, Baltikyanı ölkələrdəki enerji sabitliyinə əhəmiyyətli töhfə vermişdir. Bundan əlavə, ikitərəfli ticarət sazişləri və forumları hər iki tərəf üçün iqtisadi əlaqələrin yeni səviyyəyə çatmasını təmin edir. Bu, Baltikyanı dövlətlərin Azərbaycan bazarına, Azərbaycanın isə Baltikyanı bazarına daha dərin inteqrasiyasına şərait yaradır. Nəqliyyat və logistika sahəsində reallaşdırılan infrastruktur layihələri, iki tərəf arasında yükdaşımaların və ticarət dövriyyəsinin artmasını təmin edərək iqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsinə təkan verir. Təhsil və mədəni sahələrdə inkişaf edən əməkdaşlıq xalqlar arasında anlayışı və dostluğu gücləndirir. Tələbə mübadilə proqramları, birgə təhsil layihələri və mədəni tədbirlər, iki tərəfin elmi və mədəni mübadiləsini artıraraq, gələcəkdə daha sıx əlaqələrin qurulmasına imkan yaradır. Mədəniyyətlərarası layihələrin həyata keçirilməsi və konfransların təşkili, xalqların bir-birini daha yaxından tanımasına və müxtəlif sahələrdə təcrübə mübadiləsinə şərait yaradır. Bütün bu göstəricilər, Baltikyanı dövlətlər və Azərbaycan Respublikası arasında mövcud olan əməkdaşlıq potensialının böyük olduğunu göstərir. Hər iki tərəf arasında münasibətlərin daha da gücləndirilməsi üçün ortaq maraqlara əsaslanan yeni layihələrin və təşəbbüslərin həyata keçirilməsi vacibdir. Bu əməkdaşlıq yalnız iqtisadi, enerji və mədəni sahələrdə deyil, həm də regional sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin olunmasına xidmət edərək, hər iki tərəfin beynəlxalq arenadakı mövqeyini möhkəmləndirə bilər. Baltikyanı dövlətlər və Azərbaycan arasında əlaqələrin davamlı inkişafı, qarşılıqlı faydaya əsaslanan uzunmüddətli strateji tərəfdaşlıq üçün möhkəm bir təməl yaradır.

Literature

1. Həsənov, A. (2007). Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti [Azərbaycanın müasir beynəlxalq münasibətləri və xarici siyasəti]. Bakı: Şərq-Qərb.
2. Братерский, М. В. Экономические инструменты внешней политики и политические риски / М. В. Братерский. – М.: ГУ-ВШЭ, 2010. – 232 с. – Текст: непосредственный
3. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin qorunmasında xarici kapitalın rolu. Bakı: Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, 2019, s. 479-482.
4. Xarici iqtisadi əlaqələrin mahiyyəti və inkişaf qanunauyğunluqları. Bakı: “Audit” jurnalı, №3, 2020, s. 101-108.
5. Azərbaycanın müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində yeri və rolu. Bakı: Beynəlxalq Elmi-Praktiki Konfrans materialları, 2020, s. 426-428.
6. Azərbaycanın Baltikyanı ölkələrlə iqtisadi əlaqələrinin inkişafı. Bakı: “İpək Yolu” jurnalı, №1, 2021, s. 99-105.
7. Kiçik açıq iqtisadiyyatlı ölkələrin xarici ticarət siyasətinin əsas xüsusiyyətləri. Bakı: “Audit” jurnalı, №4, 2021, s. 101-108.
8. The main features of the foreign trade of small open economies. Polşa, Opole: Modern problems of improving living standards in a globalized world: Opportunities and challenges, 2023, s. 189-199.
9. Azərbaycan və Baltikyanı ölkələr arasında iqtisadi əlaqələr. Bakı: Respublika Elmi Konfrans materialları, 2023, s. 128-131.

HUSEYNOVA KHURAMAN

Junior researcher of the Department of Armenian Studies Institute of
Caucasian Studies of the National Academy of Sciences of Azerbaijan
Baku, Azerbaijan

E-mail: xuramanhuseyn0107@gmail.com

ORCID ID: 0009-0000-6287-3753

Mass Media in Armenia

Abstract

Monitoring mass media is one of the most effective ways to study both the information policy of the state and the public opinion on the processes taking place in the country and the world. The article “Mass media in Armenia” sheds light on the Armenian media and the main characteristics of its audience, and attempts to study these interrelated dynamics. Attention was also drawn to the problems arising in the operation of mass media. In the writing of the article, certain statistical indicators were used in the field, qualitative and conceptual analyzes were carried out.

Keywords: Azerbaijan, Armenia, Mass media.

Introduction

To look at the development of the press in Armenia, it is necessary to divide the history of the media into two periods. The first period is from the beginning of the 20th century to the collapse of the Soviet Union, and the second is from 1991 to the present day. The first period is the period of press formation and technical improvement. Until the first half of the 20th century, magazines and newspapers in Armenian and non-Armenian languages were already printed in Armenia. Armenian Public Radio was founded in 1926, and Armenian Public Television in 1957. However, mass media in Armenia, as in other Soviet republics, were not independent and propagated communist ideas.

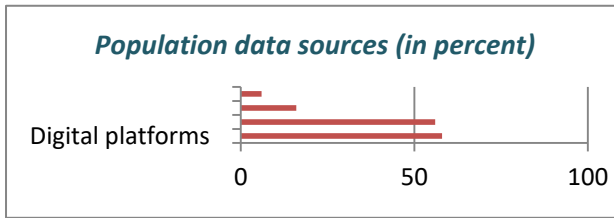
After the collapse of the Soviet Union, new processes were implemented in the legal, political, and economic spheres in Armenia. On October 8, 1991, the Law on the Press and other mass media was adopted

by the decision of the Supreme Council of the Republic of Azerbaijan. (<https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=88>) According to the law, the press and other mass media are free and should not be subject to censorship. This law was in force until February 8, 2004. In 2004, a new essentially identical law was drafted by the ER Parliament and signed by the President. (<https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=1379>) However, concerns about media freedom, independence and censorship continue from time to time in Armenia.

After the “Velvet Revolution” of 2018, many new media organizations emerged. New opportunities for the development of the Armenian press have emerged. Independent news sites such as “civilnet.am”, “hetq.am”, “factor.am” and “Azatutyun.am” have further expanded their activities. Nevertheless, most broadcast and print media, which are tied to mainstream political and commercial interests, have also faced pressure on their editorial policies.

Media. The use of social networks has become widespread in Armenia in recent years. The study of the Internet audience of Armenia is important in terms of adequate understanding of the social and political events taking place in the Armenian society, as well as the efficiency of the work carried out with the society. As of January 2021, 2.02 million people in the ER use social networks, which is two-thirds of the population. (Qayane Tovmasyan. 2022) As traditional media faces economic challenges such as limited advertising revenue and financial sustainability, the media space is growing especially thanks to online media. In addition, various studies conducted show that public trust in mass media in Armenia is decreasing. Thus, trust in mass media was recorded at the lowest level in the audience of all social networks. (Manukyan S. 2023)

According to a public survey, the population of Armenia prefers digital platforms to receive news about social and political innovation (graph 1). (Media Market Analysis: Armenia, Jnomics Media and Zing Network, mart 2024)

Graph 1.

For 2023, the most dominant platform for receiving or sharing information in Armenia is Facebook, followed by YouTube, Instagram, and Telegram social networks. (Media Market Analysis: Armenia, Jnomics Media and Zing Network, mart 2024)

Among the news sites in the Armenian media, the ones with the most readers are “Azadutyun.am”, “News.am”, “1-in.am”, “Civilnet.am”, “Tert.am”, “Mamul.am”, “Lurer” news sites. In addition to these, the news site “Fip.am” stands out for its activity of publishing statements made by Armenian officials, state bodies, political parties and clarifying the accuracy of information. The “Media.am” news site, operating since 2001, aims to develop the genre of media criticism, “Aliqa.am” is an analytical media organization that analyzes global and national politics. “Xirat.com” is the only digital platform operating in its format in Armenia, where the life of national minorities, especially the Yezidis, their unique culture, traditions, religion, art and history are displayed.

TV. Currently, the ratings of major television channels are decreasing due to the start of the Internet era all over the world. Another important aspect of the current situation is the uncertain perspective of television. The variety of forms of consumption and the abundance of content make people have more choices, not being satisfied with the channels and programs allowed by the state. Despite this, due to the past communist rule, control over the preparation and broadcasting of television programs, this transition has not been completed in Armenia.

Radio. Radio is the third largest source of information after digital media and television. This media field, which is completely dependent on business activities and advertising, faced a serious crisis in Armenia during the “Corona virus”. Currently, 24 Armenian radio stations are operating, and the most listened to radio wave is the “Public Radio of Armenia”, whose main activity is politics.

Newspaper. The rate of use of print media in Armenia is only 3%. The financial and economic situation of the print media sector is extremely poor in terms of global trends. Commercial advertising resources for newspapers are scarce, leading to almost digitalization of the print media sector. Newspapers are now more accessible primarily through the internet and social media. “Armenian Times”, “Aravot”, “Hraparak” and “Irvunk” newspapers are relatively more popular in Armenia.

Among the most well-known publications outside Armenia, the Armenian political weekly “Agos of Turkiye”, published in Turkish in Istanbul, should be specially mentioned. Also, the first Armenian newspaper in America “The Armenian Mirror Spectator” published in English in Watertown, Massachusetts since 1932, “Erkramas” newspaper of Russian Armenians published in Russian, another newspaper published in Russian “Noah's Ark” independent socio-political newspaper and the weekly “Araks” newspaper published in Armenian in Tehran are among these newspapers.

Funding of the media in the Republic of Armenia. Since 1991, virtually all media in Armenia have been under the control of various forces: the state, political parties, entrepreneurs. “Panarmenian Media Group”, which stopped operating in 2019, was subordinated to Mikayel Minasyan, the son-in-law of the country's former president Serzh Sargsyan. (Միքայել Մինասյանի «Պանարմենիան Մեդիա Գրուպը» հայտարարում է գործունեությունը դադարեցնելու մասին (Mikael Minasyan's "Panarmenian Media Group" announces the termination of its activities).) Gentron (Кентрон) TV channel is operated by businessman Gagik Charukyan (<https://www.kentron.tv/programs/special-programs.html?start=432>), The Yerkir Media TV (Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցություն) channel is affiliated with the name of the Armenian İnkilabi Party. (<https://yerkir.am/hy>) Independent media organizations such as “Hetq.am”, “Civilnet.am” and “Factor.am” are also financed based on grants from financial donors and international organizations.

Media freedom. If we look at the statistics of press freedom in Armenia, this indicator has changed positively in the last 5 years. In Reporters Without Borders' World Press Freedom Index, Armenia ranks

63rd among 180 countries in 2021, 47th in 2022, 46th in 2023, and 43rd in 2024. (<https://rsf.org/en/index?year=2024>) If we compare this with the management period of the previous government, we can conclude that Nikol Pashinyan's administration, unlike its predecessors, tries to ensure press freedom in Armenia. On June 5, 2019, the American research organization "Freedom House" published its report on press freedom in the world in 2018. (<https://uic.am/7669>) Freedom House said in the report that positive changes have been recorded in five countries of the world, one of which is Armenia.

Speaking on Press Day on May 3, 2021, the Speaker of the Parliament of the Republic of Armenia Alen Simonyan stated that during the rule of Nikol Pashinyan in Armenia, freedom of the press was ensured and the indicator increased. "In the two years before the revolution, in 2017 and 2018, the country was in 79th and 80th place, respectively. Since 2018, freedom of press and speech in Armenia, as well as democracy has really progressed according to international structures. After 2018, Armenia turned from a "partly free" country to a "free" country in terms of media freedom.

Although the indicators show that Armenia is progressing in this field, negative situations are being recorded. Implementation of public policy in an environment with a low level of trust does not produce effective results. The level of trust in public administration institutions is related to the socio-political stability of the country. This destabilization in Armenia began after the defeat in the Second Karabakh War, and the entire country was covered by protests. The crowd demanding a change of power did not get the desired result. During street protests in Armenia, cases of illegal use of force by law enforcement officers were recorded. This was stated in the annual report of the human rights organization "Amnesty International" published in 2023. (Ոստիկանական բռնություններ, ճնշումներ լրագրողների նկատմամբ. Amnesty International-ը Հայաստանի մասին (Police violence, pressure on journalists. Amnesty International about Armenia)) It was also noted that there are concerns about the safety of journalists who ask questions about the former Karabakh conflict, which has been resolved at state meetings, and who face pressure, insults and violence from government supporters.

At the report meeting held in January 2024, Ashot Melikyan, the chairman of the Committee for the Protection of Freedom of Speech, said that during the year, there were problems with state bodies regarding the restriction of freedom of information, such as unjustified rejection of journalists' requests or incomplete answers. According to his words, 135 cases of violation of the right to obtain and disseminate information occurred in 2023 and 115 in 2022. The report also noted that in 2023, there was a significant decrease in the number of physical violence against journalists. In 2022, 14 cases were registered, and in 2023, this number is 6. In contrast, pressures against the media and their employees have increased, with 55 factual violations in 2022 rising to 60 in 2023. (Հայաստանում լրագրողների նկատմամբ ֆիզիկական բռնության դեպքերը նվազել են. ԽԱՊԿ-ի տարեկան զեկույցը (Cases of physical violence against journalists in Armenia have decreased. Annual report of the CSTO))

Result. Currently, the use of mass media is more accessible in Armenian society, but the level of trust in them is quite low. The results of the conducted investigations show that there are certain deficiencies in the legislation related to mass media in Armenia. According to statistics, only half of the population believes the news reported by the media. Despite the establishment of self-regulatory structures, broadcast media remain under heavy pressure from political and business interests. In addition, the financial dependence of the media undermines its prompt and impartial activity. Several reasons for the decline in media trust can be characterized as follows:

- 1) polarization of consumers' political positions
- 2) presence of citizen journalism on social media platforms
- 3) low level of general literacy
- 4) mistrust of official information, especially after the 2020 war.

Literature

1. Freedom House-ը և մամուլի ազատությունը Հայաստանում (Freedom House and press freedom in Armenia), 05.01.2019. <https://uic.am/7669>

2. Law of the Republic of Armenia on Press and Mass Media, 08.10.1991
<https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=88>
3. Law of the Republic of Armenia on Press and Mass Media, 14.01.2004
<https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=1379>
4. Media Market Analysis: Armenia, Jnomics Media and Zing Network, mart 2024. <https://internews.org/wp-content/uploads/2024/02/Media-Market-Analysis-Report.pdf>
5. Official website of Reporters Without Borders
<https://rsf.org/en/index?year=2024>
6. Qayane Tovmasyan. Impact of social networks on people's lives and economic decisions in Armenia. Bander. Eurasian International University. №1, 2022.
7. Samvel Manukyan, Profile of internet audience in Armenia. Orbeli center. 2023.
8. Երկիր մեդիա (Yerkir media) <https://yerkir.am/hy>
9. Կենտրոն մեդիա (Kentron media)
<https://www.kentron.tv/programs/special-programs.html?start=432>
10. Հայաստանում լրագրողների նկատմամբ ֆիզիկական բռնության դեպքերը նվազել են. ԽԱՊԿ-ի տարեկան զեկույցը (Cases of physical violence against journalists in Armenia have decreased. Annual report of the CSTO), 23.01.2024
<https://armenpress.am/hy/article/1128666>
11. Միքայել Մինասյանի «Պանարմենիան Մեդիա Գրուպը» հայտարարում է զործունեությունը դադարեցնելու մասին (Mikael Minasyan's "Panarmenian Media Group" announces the termination of its activities). "Armtimes" saytı, 08.02.2019.
<https://armtimes.com/hy/article/154247>
12. Ոստիկանական բռնություններ, ճնշումներ լրագրողների նկատմամբ. Amnesty International-ը Հայաստանի մասին (Police violence, pressure on journalists. Amnesty International about

Armenia), “Azadtyun” saytı, 24.04.2024.
<https://www.azatutyun.am/a/32918688.html>

IMAMALI SHARGIYYA

Researcher Institute of Caucasian Studies of the National Academy of
Sciences of Azerbaijan

Baku, Azerbaijan

E-mail: sherqiyyeimamali@gmail.com

**Education system in Armenia: structure, influencing factors and
current problems**

Introduction

At the beginning of the 90s of the 20th century, attempts were made to make radical and fundamental changes in the current education system in Armenia. As in other post-Soviet countries, the educational structure in Armenia consists of kindergartens, schools, technical vocational training centers and universities. The Law on Education in the Republic of Armenia was adopted by the National Assembly on April 14, 1999. The law consists of 9 chapters and 55 articles. The law on education applies to all levels of the education system in Armenia. (<http://www.minsportyouth.am/files/post/1417077340-.pdf>)

As a result of the discriminatory policy in the country, representatives of other nationalities and minorities do not stay in Armenia, and the fact that 98% of people studying in schools and higher education institutions are Armenians has led to special attention being paid to the teaching of the history and culture of Armenia, which is “rich” with falsified facts in the curriculum. In the course of the national chauvinism policy, the Armenian language became the dominant language in educational institutions and the rights of citizens to study in other languages were restricted. By the end of 1991, almost the vast majority of Russian-language schools ceased to operate. However, later, the increase of Russia's influence on Armenia and the transformation of Armenia into an outpost of Russia caused the Russian language to partially return to its previous position.

Since 1991, with the establishment of the independent statehood of Armenia, the socio-economic changes that took place in the country could not but affect the education system. In the conditions of new economic and

social relations, it was important to integrate democratic and legal development with global development trends. Therefore, solving the problem of modernization and transformation of the education system required the development and implementation of a serious policy in this area. One of the main reasons that prevented the implementation of reforms was the state's financial difficulties, which did not allow making necessary investments in the preparation of new teaching materials, equipping educational institutions with modern equipment, and attracting qualified specialists to the teaching process. Until the adoption of the Law “On Education” by the Milli Majlis of the Republic of Armenia on April 14, 1999, the education system was regulated by the concepts of education policy, and the norms adopted during the Soviet era continued to operate. The lack of programs that ensure the development of the state's education policy and education system did not allow the initiation of real reforms for a long time. (Հայաստանի Հանրապետության հանրակրթական բարեփոխումների ռազմավարությունը, Գյումրի 2023, s. 20.)

Large-scale “reforms” in the education system have exacerbated the institutional crisis of education. The following are the reasons for this:

1. The fact that the changes concern only the form, name, and assessment forms of the educational system rather than the content of the programs;
2. Lack of a principled approach to the purpose and content of education in the secondary education system;
3. Many teaching staff, especially teachers of the older generation, are not psychologically and methodologically prepared for changes.

Since 2017, Armenia has switched to a compulsory 12-year secondary education system. As a result of the discussion in the Armenian Parliament, the laws “On Education” and “On Public Education” were amended and compulsory 12-year education was adopted. During the voting in the Parliament, a decision was made with 85 people in favor, 0 people against and 27 abstentions. In fact, the main purpose of this law was to prevent students from leaving school early. The transition from compulsory 9-year education to 12-year education was not welcomed by many. Many experts thought that the transition to this system would cause serious problems and increase social tension in the villages. Because this

did not fit with early marriage in rural areas and boys leaving school early to help the family with the farm. (<https://armlur.am/340058/>)

Factors affecting the education system in the Republic of Armenia. Problems in the field of education

A number of factors affect the education system in the Republic of Armenia.

Socio-demographic factor

The analysis of the education sector in the Republic of Armenia was carried out by the Global Partnership Fund for Education within the framework of the “Education Sector Development Program”.

The age and geographic structure of the population has had a significant impact on the education sector in Armenia. The report shows that the number of babies in 2030 compared to 2020 was predicted to decrease by 14.7%, and the number of preschool children (3-5 years old) by 15.8%. At the same time, the number of school-aged children is expected to decrease by 5.9%, including the number of primary school-aged children (6-9 years old) by 14%, and the number of secondary school-aged children (10-14 years old) by 9.5%. (<https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=102510>)

Looking at the total number of children, the specific weight of children living in Yerevan will increase by 5% to 40.7%, while the number of children living in regions and rural areas will decrease to 35.1% and 24.2%, respectively. At the same time, the number of school-aged children in Yerevan will increase by 11.2%, while in the regions and rural areas it will decrease by 13.2% and 16.8%, respectively.

Poverty

Child poverty remains a significant problem in the Republic of Armenia. In 2020, 4% of poor children and 20.7% of extremely poor children cited the cost of everything and having to work as the main reasons for not going to school.

At the same time, there is a concept called educational poverty in Armenia. Education is the main factor to eliminate poverty and ensure sustainable development is the provision of human rights. Inaccessibility to education, lack of knowledge, poor quality of teaching and lack of

computer equipment in classrooms reflect different perspectives of educational poverty.

Like many countries of the world, the level of educational poverty is high in the Republic of Armenia. According to Article 38 of the Constitution of the Republic of Armenia, everyone has the right to education, and education in state educational institutions is free. (<https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=102510>) Studies have shown that educational poverty in Armenia is 21.7% higher than the European and Central Asian region, and about 30% higher than the EU average.

Educational poverty mainly depends on a number of factors;

1. Literacy level does not correspond to the general curriculum
2. Teachers are not provided with the necessary support for lesson planning
3. Reading materials do not match the content presented

When analyzing the level of educational poverty in the Republic of Armenia by gender, it is found that the poverty level for boys in 2022 is 4% higher than for girls. (<https://asue.am/upload/files/amberd/2023-year-2/8.pdf>)

Disability

In 2020, the number of children with disability status was 8,771, which was 1.2% of the population under 18 years of age. The main causes of children's disability are diseases of the nervous system and mental and behavioral disorders. In particular, according to 2020 data, 23.9% of registered cases of disability among children were caused by diseases of the nervous system, and 28.4% were caused by mental and behavioral disorders.

In 2020, 0.9% of poor children out of school and 3.9% of extremely poor children were out of school due to disability and disease.

Disasters

More than half of the schools located in the Republic of Armenia are exposed to high seismic risk. In particular, out of 1402 schools in Armenia, 769 are in higher and 475 are in medium seismic danger zone. 70 schools in Yerevan and Armavir in the secondary danger zone are located 50 km from Metsamor.

Problems in the field of education

In the Republic of Armenia, the right to education, which is the most important social component of society, and the freedom of education have been seriously violated. There are corruption in the field of education, distortion of the content of education, deficiencies in the management system, lack of access to equal and quality education, inefficient distribution of resources, lack of qualified personnel and low salaries, uncertainty of the status of education workers, insufficient regulation of the legislative field and a number of other problems.

Armenia's educational experts note the following as the main problems:

1. Lack of logic and content connection between educational programs of secondary and higher education institutions;
2. Lack of educational traditions and lack of schools in vocational choice;
3. Lack of common understanding of the content and purpose of education in both private and public educational institutions.

Corruption rampant in all spheres of life in Armenia also manifests itself in education. Corruption negatively affects the formation of human capital involved in the "production and renewal process", which is important for the country's economic development. Corruption in Armenia manifests itself first of all in the tax system. As is well known, the higher the illegality in the tax system, the lower the government's revenue, which results in a lower budget needed to finance other public services, including education. Secondly, corruption manifests itself in the financing of social costs that are important for the formation of human capital, which is the reduction of the budget for education and health. Studies show that education and healthcare are the most corrupt sectors in Armenia. That is, high corruption in Armenia means low education and healthcare.

The most important reason for corruption in Armenia is low wages. For most of the population, the cost of living is extremely high. Complex social, economic and political changes in the country have had a heavy impact on the education system. This change manifested itself mainly in the form of self-management. The lack of funds allocated to the education sector from the state budget of Armenia, the lack of adequate support of the

education system by the government have created various problems and uncertainties in education. The main problem is related to the financing of higher education institutions in the market economy. That is, universities can no longer rely on the government financially and have to turn to various sources of income for the administration of the educational institution - annual tuition fees from students, university property, local business, local and foreign aid organizations.

The government of Armenia plans to further reduce education spending, and as a result, education spending as part of GDP is decreasing year by year. This indicator was 2.18% in 2018, 1.99% in 2019, and 1.85% in 2020.

Of course, financial problems also have serious consequences for university professors and teaching staff. At the same time, it is known that despite the fact that teachers working in Yerevan and the regions perform the same content and the same scale of work, there are differences in salaries. Due to low wages, they leave universities to find higher paying jobs.

Considering the very low minimum wage in Armenia, it can be noted that fees in the field of education make education unaffordable for many. Poor families cannot give their children higher education. However, it can be said that there is no reason for such high tuition fees. Because universities do not apply new teaching methods, teachers are not sent abroad for practice or teachers from abroad are not invited.

These problems result in the decrease of the number of students in the country every year. The reasons for the year-by-year decrease in the number of students are related to the following factors:

- Migration;
- - Increase in the number of poor citizens who are engaged in daily earning rather than education;
- - Due to the high tuition fees of the universities and the difficulty of paying the annual tuition fee due to the existing social problems in the country;
- - Applicants' loss of confidence in the education system;
- - Failure to systematize education in accordance with the requirements of the modern era;

- - Preference for higher education in foreign universities;
- - Non-recognition of Armenian diplomas in most countries;
- - Disbelief that students will be able to find a job according to their qualifications

Another reason for the lack of interest in higher education is the problem of employment. In the realities of Armenia, the transition of students from the university to the labor market is very difficult and full of artificial obstacles. Thus, when looking for a job, graduates face a number of challenges, which are mostly a problem faced by those with education but no relevant experience. Students without practical knowledge find it difficult to find work or cannot find work at all. This is due to the weakness of the connection between the university and the labor market in Armenia. In a world where the market economy is strengthening and the demands of employers are constantly increasing, the education provided by Armenian universities does not match the competition of the modern era.

The issue of gender in education is one of the most problematic topics of modern Armenian higher education. Information about women's schooling and education in Armenia shows that they are far from having the opportunity to get higher education. In particular, girls' school enrollment in 2009 was very low. There are various reasons for this. In many remote regions of Armenia, there are no schools, and in some places children travel up to 7 kilometers to go to school. Mostly girls are restricted from going to school by their parents as it is extremely dangerous especially during winter months when wild animals attack.

Poverty and child labor are among the main causes of girls dropping out of school. At the same time, pressure on girls to get married early, not letting them go to school after marriage is a big indicator of discrimination against girls in education. There are more cases of discrimination against girls from ethnic minorities.

For example, among the Yazidi and Kurdish communities, there is strong pressure for early and forced marriage of girls. Traditional and religious stereotypes require girls to marry between the ages of 13 and 16. Girls aged 18 and older are excluded from other minor girls, considered "old" or "old", which causes girls to drop out of school and marry early. According to Aziz Tamoyan, chairman of the Yezidi National Union of

Armenia, very few girls are able to graduate from high school because, as a rule, girls drop out of school after getting engaged or early marriage. (<https://asue.am/upload/files/amberd/2023-year-2/8.pdf>)

Conclusion

The socio-economic changes in the Republic of Armenia have had an impact on the education system. The analyzes show that despite all the measures and efforts implemented in the social sphere, it was not possible to achieve the necessary results, the bad economic situation did not allow it.

In the Republic of Armenia, the right to education, which is the most important social component of society, and the freedom of education have been seriously violated. There are corruption in the field of education, distortion of the content of education, deficiencies in the management system, lack of access to equal and quality education, inefficient distribution of resources, lack of qualified personnel and low salaries, uncertainty of the status of education workers, insufficient regulation of the legislative field and a number of other problems.

The crisis in Armenia is also manifested in education. Problems in the field of education in Armenia begin with children not being able to go to kindergarten. The main problem is related to the financing of higher education institutions in the market economy. That is, universities can no longer rely on the government financially and have to turn to different sources of income for the administration of the educational institution - annual tuition fees from students, university property, local businesses, local and foreign aid organizations. Of course, financial problems also have serious consequences for university professors and teaching staff.

Thus, the issues investigated in the research show that the Armenian education system is in a severe crisis. Higher education is not accessible to all citizens. Although wealthy people can educate their children, others are deprived of this opportunity. There is unprecedented corruption and bribery in the education system. The quality of education is low.

Literature

1. Հայաստանի Հանրապետության հանրակրթական բարեփոխումների ռազմավարությունը, Գյումրի 2023, s. 20.

2. 12-ամյա պարտադիր կրթության հետ մեկտեղ պետք է փոփոխել ամուսնական տարիքը Ամբողջական հոդվածը կարող եք կարդալ այս հասցեով՝ <https://armlur.am/340058/>
3. Հայաստանի Հանրապետության Կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարարություն, Նախադպրոցական կրթություն, <https://escs.am/am/static/preschool-sdication?s=edu>
4. Հայաստանի Հանրապետության օրենքը, նախադպրոցական կրթության մասին, <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=21490>
5. Նախադպրոցական կրթություն, ՅՈՒՆԻՍԵՖ-ը աջակցում է Հայաստանին՝ ապահովելու վաղ մանկության զարգա ցման և ուսուցման ծրագրերի հասանելիությունը բոլոր երեխաների համար, <https://www.unicef.org/armenia>
6. Manoukian H. Law of the Republic of Armenia on Education <http://www.minsportyouth.am/files/post/1417077340-.pdf>
7. Նախադպրոցական կրթության մատչելիությունը Հայաստանում Հարցման արդյունքները ինֆոգրաֆիկաներով, <https://ampop.am/pre-school-education-in-armenia/>
8. Armenia. Educational System—overview. https://education.stateuniversity.com/pages/66/Armenia_educational-system-overview.html
9. Statistical Yearbok of Armenia. 608 p.
10. Education System in Armenia. <https://www.scholaro.com/pro/countries/Armenia/Education-System.>
11. ՆԵՐԱՌԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՄՇՏԱԴԻՏԱՐԿՈՒՄ, <https://armavirdc.org/files/>
12. Higher Education in Armenia, <https://supporthere.org/page/higher-education-armenia>
13. Armenia. Structure of Educational System. <https://www.euroeducation.net/prof/armenco.htm>

14. հայաստանի կրթության ոլորտի վերլուծություն,
<https://www.unicef.org/armenia/media/>
15. ՀՀ Սահմանադրություն, <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=102510>, հոդված 38.
16. կրթական աղքատությունը xxi դարում,
<https://asue.am/upload/files/amberd/2023-year-2/8.pdf>
17. Discrimination in Education: The violation of rights of women and girls 02.2012. https://www.campaignforeducation.org/docs/reports/GCE_INTERIM_Gender_Report.pdf.

Assoc. Prof. Dr. ISMAILOV SHAHISMAIL

Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan University
Baku, Azerbaijan

Azerbaijan – Türkiye relations strengthen

Abstract

The article analyzes the historical and modern development of Azerbaijan-Turkey relations. Heydar Aliyev's concept of “one nation, two states” reflects the strength of these ties. Cooperation in political, economic, and cultural fields further enhances the unity between the two nations. Joint energy projects (TANAP, Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline) and infrastructure initiatives (Baku-Tbilisi-Kars railway) significantly contribute to regional progress. Additionally, Turkey's support for Azerbaijan's rightful position in the Karabakh conflict elevates the relationship to a strategic level. The joint efforts of these two states hold particular importance for the integration of the Turkic world.

Keywords: Azerbaijani-Turkish relations; “One Nation, Two States”; Regional cooperation; Energy security; TANAP project; Karabakh conflict; Nakhchivan-Turkish relations; Integration of the Turkic world; Baku-Tbilisi-Ceyhan belt; Baku-Tbilisi-Kars railway.

İSMAYILOV ŞAHİSMAYIL

Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan Universiteti, Tarix üzrə
fəlsəfə doktoru, Dosent
Bakı, Azərbaycan

E-mail: ismayilovsahismayil@gmail.com

Azərbaycan – Türkiyə münasibətləri daha da möhkəmlənir

Xülasə

Məqalə Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin tarixi və müasir inkişafını təhlil edir. Heydər Əliyevin “bir millət, iki dövlət” konsepsiyası bu əlaqələrin möhkəmliyini ifadə edir. Siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə əməkdaşlıq xalqların birliyini daha da gücləndirir. İki ölkənin enerji layihələri (TANAP, Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəməri) və infrastruktur layihələri (Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu) regional tərəqqiyə mühüm töhfə verir. Eyni

zamanda, Qarabağ münaqişəsində Türkiyənin Azərbaycanın haqlı mövqeyini dəstəkləməsi əlaqələri strateji müstəviyə daşıyır. Türk dünyasının integrasiyası üçün bu iki dövlətin birgə səyləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri; “Bir millət, iki dövlət”; Regional əməkdaşlıq; Enerji təhlükəsizliyi; TANAP layihəsi; Qarabağ münaqişəsi; Naxçıvan-Türkiyə əlaqələri; Türk dünyası integrasiyası; Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəməri; Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu.

Giriş

Qədim tarixi köklərə malik olan Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri bu gün birgə, qarşılıqlı səylər və sarsılmaz iradə əsasında inkişaf etdirirlər. Ümummilli lider Heydər Əliyevin səsləndirdiyi “bir millət, iki dövlət” ifadəsi yeni dövrdə iki dövlət arasında olan münasibətlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin çox gözəl təcəssümüdür. XX əsrin əvvəllərində baş verən hadisələrə nəzər salsaq görərik ki, azərbaycanlılar və türklər hər zaman çiyin-çiyinə dövrün çətinliklərinə sinə gərrib, ağır sınaqlardan alınacaq çıxıblar (Hüseynova F. s. 5). Ölkələrimiz arasında əlaqələrin inkişaf səviyyəsi regional tərəqqiyə mühüm töhfələr verir. Tarixi dostluq, qarşılıqlı etimad, səmimi münasibətlər, yüksək səviyyəli əməkdaşlıq əsasında qurulan Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri daim möhkəmlənməkdədir. Xalqlarımızın eyni soykökünə, dilə, dinə, mədəniyyətə və bir çox digər qarşılıqlı bağlara malik olması bu iki ölkəni həmişə bir-birinə doğma edib, sevincli, kədərli günlərdə də biri digərinin yanında olub. Ulu öndər Heydər Əliyevin bir millət, iki dövlət olaraq xarakterizə etdiyi Azərbaycan-Türkiyə dövlətləri arasındakı münasibətlər bu gün hər iki ölkə rəhbərliyi tərəfindən həyata keçirilən düzgün, məqsədyönlü siyasətin məntiqi nəticəsi olaraq daha yüksək səviyyəyə çatmaqda, bir sıra sahələr üzrə isə keyfiyyətcə yeni müstəviyə keçməkdədir.

Azərbaycan və Türkiyə arasında əlaqələrin belə səviyyədə inkişafı təkcə bu dövlətlərin yox, həm də regionun ümumi tərəqqisinə, sabitliyin bərqərar olmasına mühüm töhfələr verir. Eyni zamanda, türk dünyasının daha sıx şəkildə bir araya gəlməsini bu gün şərtləndirən ən mühüm amillərdən biri də məhz Azərbaycan və Türkiyənin münasibətlərinin inkişafından keçir. Prezident İlham Əliyev bununla bağlı bildirmişdir:

“Türkiyə Azərbaycan əlaqələri, eyni zamanda, bütün türk dünyası üçün də mühüm rol oynayır. Biz türk dünyasının birləşməsi, türkdilli dövlətlər arasında əlaqələrin inkişafı üçün birgə səylər göstəririk”.

Hazırda siyasi müstəvidə ölkələrimiz arasında yüksək səviyyədə münasibətlər formalaşsa da, iqtisadi sahədə əlaqələrin daha da gücləndirilməsinə bir ehtiyac duyulmaqdadır. Çünki Azərbaycan və Türkiyənin mövcud potensialı iqtisadi sferada əlaqələrin, xüsusən də qarşılıqlı ticarət dövriyyəsinin həcmnin indiki ilə müqayisədə xeyli dərəcədə artırılmasına imkan verir. Son günlər bu istiqamətdə bir sıra mühüm addımlar atılıb. Söhbət energetika sahəsində ölkələrimiz arasında artıq bütün əsas detalları razılaşdırılmış yeni qaz müqaviləsindən gedir. Xatırladaq ki, keçən ay Türkiyə ilə Azərbaycan arasında qaz satışı və nəqli ilə bağlı bütün məsələlər razılaşdırılıb. Hazırda konkret texniki işlər aparılır və müvafiq saziş artıq imzalanmaq üçün hazırlanır. Sözügedən sazişin isə Prezident İlham Əliyevin iyunun 7-8-də Türkiyəyə səfəri zamanı imzalanması nəzərdə tutulur.

Bütün bunlar, ölkələrimiz arasında əldə olunan yeni razılışmalar, imzalanan müqavilələr bir daha xalqlarımız arasındakı dostluq, qardaşlıq münasibətlərinin daha da möhkəmlənməsindən, onun sarsılmazlığından xəbər verir.

1990-cı illərin əvvəllərində Türkiyə - Azərbaycan münasibətlərində Naxçıvan xüsusi yer tuturdu. İstər iqtisadi, istərsə də sosial məsələlərin həlli istiqamətində özamankı Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyevlə qarşılıqlı diplomatik əlaqələrin saxlanmasına üstünlük verilirdi. Heydər Əliyev 1993-2003-cü illərdə Türkiyəyə 20 dəfə rəsmi dövlət səfəri etmişdir. Bununla birlikdə o, Türkiyə Cümhuriyyətinin 75 illiyi yubileyində (oktyabr, 1998), türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının ikinci zirvə görüşündən (oktyabr, 1994) başlayaraq bu görüşlərin hamısında iştirak etmişdir. Bu səfərlərdə o, türkdilli xalqların ölkələrinin dostluq və qardaşlığının möhkəmlənməsi istiqamətində dəyərli məsləhətlər vermişdir. (İsmayilov İ. s. 105)

1991-1993-cü illərdə muxtar respublika əhalisinin maddi sıxıntılarının aradan qaldırılması, gənclərin Türkiyənin müxtəlif şəhərlərində təhsilə cəlb edilməsi, Naxçıvanla Türkiyə arasında “Ümid” körpüsünün açılması (28 may 1992-ci il) ölkələrimiz arasında olan

qardaşlıq əlaqələrinin əsas göstəricilərindən idi. Azərbaycanın beynəlxalq aləmlə integrasiyasında, regional təhlükəsizliyin qorunmasında və ümumiyyətlə, ölkəmizin siyasi-iqtisadi və elmi-mədəni maraqlarının reallagmasında Türkiyə ilə hərtərəfli əməkdaşlığın genişlənməsinə xüsusi əhəmiyyət verən Heydər Əliyev 1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra bu istiqamətdəki kursun yüksələn xətt üzrə inkişafını təmin etdi. (1917-1922-ci illərdə Azərbaycan- Türkiyə münasibətləri. s. 85)

1992-ci ilin mart ayının 22-24-də Türkiyə Respublikasında səfərdə olan Ulu Öndər Heydər Əliyev iki ölkə arasında iqtisadi, sosial və mədəni əlaqələrin İnkişafına təkan verdi. 1992-ci ildə Ermənistan Respublikası silahlı qüvvələrinin Naxçıvanın sərhəd bölgələrinə hücumlar təşkil etdiyi zaman Türkiyə Respublikası may ayının 18-də Ermənistanın hərbi təcavüzünü pisləyən bəyanat verdi. Bəyanata 57 dövlət qoşuldu.

1996-2003-cü illər Azərbaycan-Türkiyə iqtisadi əməkdaşlığında keyfiyyətə yeni bir mərhələni təşkil edib. İlk illər Türkiyə ilə xarici ticarətimizdə ixracın əsas hissəsi kimya məhsulları, metal və pambıq idisə, sonralar Azərbaycan Respublikasından Türkiyəyə ixracın 70 faizini neft məhsulları təşkil edib. 1996-cı ildə Azərbaycanın xarici ticarətində ixracın 6,2 faizi, idxalın isə 22,5 faizi Türkiyə Respublikasının payına düşüb.

Türkiyə Prezidenti Süleyman Dəmirəlin dəvəti ilə 5 may 1997-ci ildə Türkiyəyə rəsmi səfərə gedən ulu öndər Heydər Əliyev “Çankaya köşkü”ndə Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında sənədlərin imzalanması mərasimində iştirak edib. Prezidentlər Türkiyə Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında strateji əməkdaşlığın dərinləşməsi barədə bəyannamə imzalayıb. Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası dövlət və hökumət rəhbərlərinin qarşılıqlı səfərləri, imzalanmış tərəfdaşlıq sənədləri dövlətlərimizin daha sıx əlaqələr yaratmasına şərait yaradı 2013-cü il iyunun 26-da İstanbulda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Cümhuriyyətinin Baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğan tərəfindən Transanadolu Təbii Qaz Boru Kəməri layihəsi (TANAP) üzrə Hökumətlərarası Müqavilə imzalanıb. Azərbaycan və Türkiyənin, habelə Avropanın enerji təhlükəsizliyinin gücləndirilməsinə vacib töhfə kimi qiymətləndirilən TANAP Xəzər qazının Avropa ölkələrinə nəqlini təmin etməklə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq satış bazarlarına çıxışına və orada möhkəmlənməsinə şərait

yaradır. Eyni zamanda layihənin reallaşması Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikasının iqtisadi potensialının, enerji təhlükəsizliyinin və strateji rolunun artmasına xidmət edir.

Azərbaycan Respublikasının ən ağırli problemi olan Qarabağ məsələsində də qardaş ölkə Türkiyə hər zaman Azərbaycanın yanında olub, ölkəmizin haqlı mövqeyini beynəlxalq arenalarda dəstəkləyib. Türkiyə Respublikası Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri mənsublarının qardaş ölkədə təlimlərdə iştirakını, onların ən yüksək səviyyədə hərbi sirlərə yiyələnməsini təmin edib. Azərbaycan ordusu istər Türkiyədə, istərsə də Azərbaycanda müxtəlif təlimlərdə əldə etdiyi döyüş qabiliyyətləri hesabına 2016-cı ildə Lələtəpə yüksəkliyinin alınmasında, 2018-ci ilin Günnüt zəfərində misilsiz rəşadət nümayiş etdirib. 2020-ci ilin sentyabr ayının 27-də Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycana qarşı törədilən genişmiqyaslı hərbi təxribatını pisləyən Türkiyə Respublikası hər zaman Azərbaycanın yanında olacağını bəyan edib. Azərbaycan Respublikasına bütün vasitələrlə dəstək olmağa hazır olduğunu deyən Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan dünyada erməni diasporuna, erməni lobbilərinin bir növ əsirinə çevrilən dövlətlərə öz bəyanatı ilə mesaj vermiş oldu. Türkiyənin iqtidar və müxalifətinin, həmçinin mediasının Azərbaycanın haqq savaşında yanında olması İkinci Qarabağ müharibəsində Azərbaycanın qələbə əldə etməsində, Azərbaycana qarşı Ermənistanın işğalçı mövqeyinin ifşa olunmasında mühüm rol oynadı. Türkiyə Respublikasından alınmış ən müasir hərbi texnikaların, xüsusilə Bayraktar pilotsuz uçuş aparatlarının Azərbaycan əsgərinin yanında olması qələbənin təminatında çox böyük rol oynadı. Xüsusilə Azərbaycan mediası ilə birgə Qarabağ həqiqətlərinin işıqlandırılmasında rolu olan Türkiyə telekanallarının, xəbər portallarının, qəzetlərin, sosial şəbəkələrin müstəsna rolu tarixi Zəfərin qazanılmasında öz bəhrəsini verdi.

Hələ sovet dövründə Azərbaycanda Yaşar Kamal, Orxan Kamal, Rəşad Nuri Güntəkin, Nazim Hikmət, Əziz Nesin kimi türk yazarlarının əsərləri populyar olub və dəfələrlə nəşr edilib.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra bütün sahələrdə olduğu kimi, mədəni münasibətlərdə də böyük dirçəliş baş verib.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin Türkiyəyə 1994-cü il fevralın 8-dən 11-dək davam edən ilk rəsmi səfəri ikitərəfli əlaqələrin inkişafına yeni təkan verdi.

Ankarada aparılan danışıqlardan sonra fevralın 9-da Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında protokol, elmi, texniki, mədəni və iqtisadi sahələrdə əməkdaşlıq haqqında saziş, dostluq və hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafı barədə müqavilə, siyasi məsləhətləşmələr barədə saziş, investisiyaların qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında saziş və digər mühüm sənədlər imzalandı. (1917-1922-ci illərdə Azərbaycan- Türkiyə münasibətləri. s. 85) 2 noyabr 1994-cü ildə Türkiyə Böyük Millət Məclisində dəhi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulini anma mərasimi keçirilib və mərasimdə Azərbaycan Prezidenti heydər Əliyev çıxış edib. Eyni zamanda Azərbaycan Prezidenti Bilkən Universitetində Füzulinin 500 illik yubileyinə həsr olunmuş şənliklərdə iştirak edib.

Türk dramaturqlarının əsərlərinin Azərbaycan teatrındakı tamaşaları, eləcə də son illərdə Azərbaycan dramaturgiyasının Türkiyə teatrlarında səhnə şərhini tapmış nümunələri teatrlarımızın yaxınlaşmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

9 mart 2001-ci ildə Azərbaycanın Prezidenti Heydər Əliyevin, Azərbaycan Atatürk Mərkəzinin açılması barədə fərman verməsi və lazımı çalışmaların qısa müddətdə tamamlanması tapşırığını verməsi mədəni əlaqələrimizin inkişafının canlı təcəssümüdür. Heydər Əliyev 2001-ci il martın 12-də Ankara şəhərində Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi ilə Türkiyə Cümhuriyyətinin Mədəniyyət Nazirliyi arasında əməkdaşlıq protokolunun təsdiqi haqqında sərəncam vermişdir.

Azərbaycan-Türkiyə mədəni əlaqələrinin inkişafında iki ölkə arasında həyata keçirilən tələbə mübadiləsi, qarşılıqlı tele-radio yayınları da mühüm rol oynayır.

Müasir mərhələdə əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan Azərbaycan-Türkiyə mədəni əlaqələri son dövrdə daha yüksək temple inkişaf etməkdədir, bunu dövlət və hökumət rəhbərləri səviyyəsində, cəmiyyətlər və diasporalar əməkdaşlığında qeyd edilən tədbirlər də təsdiqləməkdədir. 2007-ci il martın 9-da Heydər Əliyev Sarayında Dünya Azərbaycan və Türk diaspor təşkilatları rəhbərlərinin I Forumunun açılışı

oldu. Forumda 48 ölkədən ümumilikdə 513 nəfər iştirak edirdi. Forumda Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, Türkiyənin Baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğan iştirak ediblər.

Yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, beynəlxalq təşkilatlarda müxtəlif beynəlxalq və regional məsələlər üzrə Azərbaycanla Türkiyənin mövqeləri çox yaxındır və ya üstüstə düşür, tərəflər regional və beynəlxalq təşkilatlarda məsləhətləşmələr aparır, bir-birinə qarşılıqlı dəstək verir. Azərbaycan BMT, İKT, NATO, Avropa Şurası, Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Türkdilli Dövlətlər Birliyi kimi təşkilatlar çərçivəsində də Türkiyə ilə faydalı əməkdaşlıq edir. Türkiyə və Azərbaycan arasında əlaqələrin gücləndirilməsi Qafqaz bölgəsində sabitliyin təmin edilməsinə yönəlib. 1993-cü ilin aprelində Ermənistan qoşunları Azərbaycanın Kəlbəcər rayonunu işğal etdikdən və BMT-nin işğal olunmuş əraziləri tərk etməsi barədə qətnaməsini icra etmədikdən sonra Türkiyə Ermənistanla sərhədlərini bağlayıb və problem həllini tapmayana qədər sərhədləri açmamaqda qərarlıdır. Türkiyə ardıcıl olaraq bütün beynəlxalq təşkilatlarda Azərbaycanın Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilmiş ərazilərinin azad olunmasını, bu məslə ilə bağlı BMT-nin müvafiq qətnamələrinin həyata keçirilməsini tələb edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev iki ölkə arasında münasibətlərin mövcud vəziyyətini belə dəyərləndirir: “Türkiyə-Azərbaycan əlaqələri indi ən yüksək səviyyədədir. Bu əlaqələr strateji xarakter daşıyır, dostluq, qardaşlıq prinsiplərinə əsaslanır. Bizi birləşdirən həm tarixi köklər, həm mədəni əlaqələr, bizim keçmişimiz və bugünkü siyasi maraqlarımızdır.”

İkitərəfli əməkdaşlığın bütün istiqamətlərində, o cümlədən siyasi, iqtisadi, hərbi, mədəni, humanitar, idman sahələrin mövcud olan yüksək səviyyəli əməkdaşlıq qardaş ölkələrimizin, həmçinin dost dövlətlərimizin maraqlarına da xidmət edir. Artıq Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri müxtəlif üçtərəfli əməkdaşlıq formatları ilə daha da möhkəmləndirilir. 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə Türkiyənin Azərbaycana verdiyi siyasi-mənəvi dəstək isə xalqımız tərəfindən ən yüksək qiymətə layiq görüldü. Türkiyə hakimiyyəti, xalqı bütün dünyaya Azərbaycan ilə həmrəy olduqlarını nümayiş etdirdilər. İkinci Qarabağ

müharibəsinin hər anını bir qardaş ölkə olaraq Azərbaycanla birgə yaşadı. Qarabağ müharibəsində əldə edilən şanlı Zəfər isə yalnız Azərbaycanın deyil, eləcə də Türkiyə və bütün türk dünyasının tarixi Qələbəsi kimi qiymətləndirildi. Bu tarixi Qələbədən sonra Türkiyə ilə Azərbaycan arasında imzalanan Şuşa Bəyannaməsi isə iki ölkə arasındakı birliyin daha da üst səviyyələrə çatdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən sənəddir. Bu sənəd Azərbaycanın müstəqilliyi dövründə iki qardaş ölkə arasında imzalanan, hərbi təhlükəsizlik məsələlərini, onun müxtəlif parametrlərini göstərən ilk rəsmi sənəddir. Məhz bu baxımdan Şuşa Bəyannaməsi tarixi önəm daşıyaraq, regionda yeni geosiyasi və geoiqtisadi münasibətlərin başlanğıcını qoydu.

Hazırda dövlətimiz tərəfindən Qarabağda aparılan bərpa-yenidənqurma işlərində də Türkiyə yaxından iştirak edir, hər zaman olduğu kimi, Azərbaycanla həmrəyliyi nümayiş etdirir. Türkiyə ilə Azərbaycanın apardığı siyasət bölgədə sabitlik və sülhün bərqərar olması, xalqların birgə və rahat yaşamasına xidmət edir.

Bu gün fəxrlə deyə bilərik ki, Türk xalqının ulu öndəri Mustafa Kamal Atatürkün “Azərbaycanın sevinci bizim sevincimiz, kədəri bizim kədərimizdir”, Azərbaycanın ümummillə lideri Heydər Əliyevin “Bir millət, iki dövlət” fəlsəfəsi üzərində qurulan Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri özünün ən yüksək səviyyəsinə çatıb. Əminliklə deyə bilərik ki, xalqlarımızın böyük qürur duyduqları Azərbaycan-Türkiyə birliyi və qardaşlığı gələcək nəsillər tərəfindən də davam etdiriləcək.

Azərbaycan Respublikası Xalq Təhsili Nazirliyi ilə Türkiyə Cumhuriyyəti Milli Egitim Bakanlığı arasında Azərbaycan tərəfindən R.Feyzullayevin imzaladığı (1992-ci il) təhsil sahəsində əməkdaşlıq müqaviləsi Azərbaycan-Türkiyə mədəni əlaqələri üçün yeni imkanlar açdı. 18 maddəlik müqavilədə Azərbaycan və Türkiyə Cümhuriyyəti arasında təlim-tərbiyə sahəsində əlaqələrin inkişafına nail olmaq üçün bir sıra mövzularda razılığa gəldi.

Beynəlxalq mədəni əlaqələr kitabında göstərilir ki, 2 noyabr 1992-ci il tarixində Türkiyə Cumhuriyyəti hökuməti ilə Azərbaycan Respublikası hökuməti arasında mütəxəssis hazırlığına dair protokol da Azərbaycan - Türkiyə mədəni əlaqələrinin inkişafına təkan vermişdir.

Nəticə. Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri təkcə iki dövlətin deyil, bütövlükdə regionun sabitliyi və inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Siyasi liderlərin məqsədyönlü siyasəti və xalqların birliyi bu münasibətlərin gələcəkdə daha da möhkəmlənəcəyini göstərir. Qarşılıqlı əməkdaşlıq həm iqtisadi, həm də mədəni sahələrdə tərəqqiyə zəmin yaradır. Bu strateji tərəfdaşlıq Türk dünyasının birliyini və regionun global miqyasda əhəmiyyətini artırmaqda davam edəcək.

Ədəbiyyat

1. İsmayılov İ. Azərbaycan - Türkiyə əlaqələri XX əsrdə. s.105
2. Azərbaycan - Türkiyə əlaqələri son 20 ildə uğurlar və imkanlar s.20
3. Hüseynova F. Müstəqillik dövründə Azərbaycan - Türkiyə əlaqələrinin kulturoloji aspektləri. s.85
4. 1917-1922-ci illərdə Azərbaycan- Türkiyə münasibətləri. s.116

ISMAYILZADA ELMAR

Department of Political and Social Sciences

Azerbaijan University

Baku, Azerbaijan

E-mail: ismaylzelmar@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-7789-3956>

Geopolitical role of Oriental Values, Regional Integration and the Nation-States in The Age of Globalization

Abstract

The study deals with the paradigms of cultural change associated with the position of Oriental civilization in cultural globalization, the interaction between globalization and regionalization, and the changing role of the nation state in a globalized world.

The analogy, analysis and synthesis methods is used in the study. The study noted that the investigated approaches are accepted by different geographies of the world in different forms, and the approaches were analyzed in detail.

As a result of studies on the relationship between globalization and the nation-state, approach of post-skeptical, in relations between globalization and Oriental civilization, preference was given to cultural hybridization, and absolutely no approach was taken with regard to globalization and regionalization.

Keywords: globalization, civilization, nation-state, regionalization, approach

İSMAYILZADƏ ELMAR

Azərbaycan Universitetinin Siyasi və ictimai elmlər kafedrasının müəllimi

Bakı, Azərbaycan

Qloballaşma dövründə Şərq dəyərləri, regional integrasiya və milli dövlətlərin geosiyasi rolu

Xülasə

Tədqiqat mədəni qloballaşmada Şərq sivilizasiyasının yeri ilə bağlı mədəni dəyişiklik paradimələrindən, qloballaşma və regionlaşma

arasındakı qarşılıqlı əlaqələrdən və qloballaşan dünyada milli dövlətin dəyişən rolundan bəhs edir.

Tədqiqatda analogiya, analiz və sintez metodlarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqatda araşdırılmış yanaşmaların dünyanın fərqli coğrafiyaları tərəfindən fərqli formada qəbul olunduğu qeyd edilmiş və yanaşmalar ətraflı təhlil olunmuşdur.

Tədqiqat nəticəsində qloballaşma və milli dövlət arasındakı əlaqədə post-skeptik, qloballaşma və Şərq sivilizasiya arasındakı əlaqədə mədəni hibridləşmə yanaşmalarına üstünlük verilmiş, qloballaşma və regionlaşma arasındakı əlaqədə heç bir yanaşma tamamilə qəbul olunmamışdır.

Açar sözlər: qloballaşma, sivilizasiya, milli dövlət, regionlaşma, yanaşma

Giriş

XX əsrin sonlarından vüsət almağa başlamış qloballaşma prosesləri dünya siyasi proseslərinə ciddi təsir göstərmişdir. Bu proseslər dövlət anlayışı, həm dövlətlərin daxil olduğu regionlar və sivilizasiyalarda əhəmiyyət dəyişikliklər yaratmışdır. Dövlət anlayışı getdikcə kiçilməyə başlamış, regional təşkilatların beynəlxalq münasibətlərdə mövqeyi artmağa başlamış, sivilizasiyalar daxilində bəzi keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir. Bu baş verən proseslər qloballaşmaya münasibətdə dövlət anlayışı, regionlaşma və Şərq sivilizasiyasının öyrənilməsini zəruri etmişdir.

Beynəlxalq münasibətlərdə başlıca aktor kimi çıxış edən dövlət anlayışı qloballaşmaya məruz qalaraq bir sıra çağırışlarla üzləşir. Beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlar, QHT-lər, Transmilli korporasiyaların və s. qeyri-dövlət aktorlarının beynəlxalq sistemdə artan rolu qloballaşmanın yaratdığı müasir tendensiyalardan sayılır. Mütəfəkkirlər arasında qloballaşmanın dövlət anlayışına təsirinin nə dərəcədə və necə olduğu ilə bağlı debatlar baş vermişdir. Tədqiqatda bu debatlarla əlaqədar üç yanaşma: qlobalist, skeptik və post-skeptik yanaşmalar təqdim olunmuşdur. Tədqiqatda qloballaşmanın milli dövlətə təsiri ilə bağlı üç yanaşma izah olunmuş və bu yanaşmaların praktiki nümunələri göstərilmişdir.

Qloballaşma tənqidçiləri tərəfindən Vesternizasiya (Qərbləşmə) adlandırılır. Qloballaşma haqqında fikirlər və praktikalar həqiqətən də Qərb sivilizasiyasından başlanğıc götürür. Bu da qloballaşma proseslərinin Şərq sivilizasiyasına uyğunluğu və təsiri məsələsini gündəmə gətirir. Tədqiqatda Şərq sivilizasiyası və qloballaşma əlaqəsinə münasibətdə üç mədəni dəyişiklik paradigmasından söhbət gedir: mədəni homogenləşmə, mədəni heterogenləşmə və mədəni hibridləşmə. (Mridha, 2021:174)

Regionlaşma müxtəlif aktorların müəyyən fundamental dəyərlər və normaları bölüşmək üçün razılaşması ilə müəyyən regionda baş verən prosesə deyilir. (Kacowicz, 1998, p. 9) Regionlaşma anlayışının ortaya çıxması bu sahə barədə tədqiqatçıların qloballaşmaya münasibətdə fikir ayrılıqlarına səbəb olmuşdur. Tədqiqatda qloballaşma və regionlaşma arasındakı münasibətlərin xarakteristikası ilə bağlı üç istiqamətə: konvergent, divergent və uyğunlaşan istiqamətlərə baxılmışdır.

Tədqiqatda qloballaşma problemi milli, region və sivilizasiya səviyyələrində təhlil olunmuşdur. Qloballaşmaların bu səviyyələr üzrə yanaşmalar çərçivəsində yeri müzakirə olunmuşdur.

Qloballaşma prosesləri dünyada baş verdiyi zamandan etibarən beynəlxalq siyasi, iqtisadi və mədəni proseslərdə öz əksini tapmışdır. Sivilizasiya, regionlar və milli dövlət özlüyündə siyasi, iqtisadi və mədəni amillərlə sıx bağlıdır. Buna görə də bu anlayışlardan qloballaşmadan yan keçməmişdir və onları dəyişikliyə uğratmışdır. Ortaya çıxan dəyişikliklər müxtəlif səviyyələrdə insanların həyatına təsir etmişdir. Dəyişikliklər və təsirlərin xüsusiyyətlərinə nəzər salmaq üçün isə bu istiqamətdə araşdırmalar və yanaşmaları dəyərləndirmək lazımdır.

Şərq sivilizasiyası və qloballaşma. Qloballaşma və Şərq sivilizasiya əlaqəsinə münasibətdə üç yanaşma irəli sürülmüşdür: mədəni homogenləşmə, mədəni heterogenləşmə və mədəni hibridləşmə.

Mədəni homogenləşmə. Bu yanaşma “qlobal kənd”, “qlobal mədəniyyət” və kommunikasiya yanaşmalarını özündə birləşdirir. Bu istiqamətin tərəfdarı M. Makluhan elektron kommunikasiyaların dünyanın müxtəlif yerlərindəki insanların eyni mədəniyyəti bölüşməsinə icazə verdiyini irəli sürür. (Hamada, 2004) F. Fukuyama liberal demokratiya ilə rəqabət edənlər arasında islam dinini göstərir. Ancaq o, islamın rolunu bir neçə ölkə ilə məhdudlaşdırır. (Safi, 2022, p. 46) Mədəni homogenləşmənin

tənqidçiləri etnosentrizmi irəli sürürlər. Etnosentrizm anlayışı insanların öz mədəniyyətini digərlərindən üstün görüb onları aşağılamasıdır. E. Səid Qərbin Şərqə qarşı etnosentrizmini tənqid edənlər arasındadır. Etnosentrizmin növü sayılan mədəni imperiyalizm bir mədəniyyətin digər xalqlara dinc və ya zorakı yollarla qəbul etdirilməsidir. (Guang, 2007) Ümumiyyətlə, mədəni homogenləşmə tendensiyası Şərq sivilizasiyasında daha çox Yaponiya və Cənubi Koreyada müşahidə olunur.

Mədəni heterogenləşmə. Bu yanaşma özünü mədəni relyativizm və “mədəniyyətlərin toqquşması” konsepsiyasında özünü göstərir. R. Kiplinqin bu mənada belə sözü vardır: “Qərb Qərbdir, Şərq Şərkdir və bu ikisi heç vaxt qarşılaşmamalıdır”. (Cantor, 2007, p. 609) Mədəni relyativizm mədəniyyətlərin bir-birinin dəyərlərini tanıması və başa düşməsinə özündə ehtiva edir. (Guang, 2007) S. Hantinqtonun “mədəniyyətlərin toqquşması” konsepsiyası 2001-ci il 11 sentyabr hadisələrinin baş verməsindən sonra yüksəlişə keçmişdir. Əfqanıstan, İraq, Yəmən və s. ərazilərdə mədəni heterogenləşmə tendensiyasını müşahidə etmək mümkündür.

Mədəni hibridləşmə. Bu yanaşmanı “Üçüncü Yol” (Third Way) da adlandırırlar. Yanaşmanın tərəfdarlarına S. Rüşdi daxildir. (Cantor, 2007, s. 609) Yanaşmada mədəniyyətlərarası dialoqa yer verilir. (Hamada, 2004) Mədəni hibridləşməni Türkiyə, Hindistan, İndoneziya və s. ölkələrdə müşahidə etmək olar.

Qloballaşma və regionlaşma. Qloballaşma və regionlaşma arasındakı əlaqəyə münasibətdə üç istiqamət irəli sürülmüşdür: konvergent, divergent və uyğunlaşdırıcı istiqamətlər.

Konvergent istiqamət. Bu istiqamət regionlaşmanı qloballaşmanın komponenti kimi nəzərdən keçirir. Regionlaşmanın dövlətləri çoxtərəfliliyə apararaq qloballaşmaya yaxınlaşdıracağını irəli sürür. (Kacowicz, 1998, s. 13) Regional integrasiyanın qloballaşmadan fərqli olaraq başlanğıc və sona malik olması və məhdud sayda ölkələri əhatə etməsi fikirləri konvergent istiqamətə uyğundur. (Radziyevska & Us, 2020, pp. 3-4)

Divergent istiqamət. Bu istiqamətin tərəfdarları regionlaşmanın vahid universal mədəniyyəti böldüyünü iddia edərək qloballaşmanı rədd etdiklərini bildirirlər. Regionlaşmanın qloballaşmanın mənfi nəticələrinə cavab olaraq yüksəlişə keçdiyini müdafiə edirlər. (Kacowicz, 1998, ss. 13-

14) Bu çərçivədə Afrika İttifaqının öz regionundakı problemlərə beynəlxalq müdaxiləni məhdudlaşdırdığı nümunəsi göstərilə bilər. (Anon, 2010) Divergent istiqamət Avropa İttifaqında hələ də vahid vətəndaşlığın qəbul olunmayaraq “regional dövlət” statusunun əldə edilməməsi çərçivəsində tənqid edilə bilər. (Radziyevska & Us, 2020, pp. 6-7)

Uyğunlaşdırıcı istiqamət. Bu istiqamət qloballaşma və regionlaşmaya paralel proseslər kimi yanaşır. Bu istiqamətin istinad etdiyi fikirlərdən biri beynəlxalq təhlükəsizlik sahəsində qlobal təhlükəsizlik səviyyəsi olmadan təhlükəsizlik cəmiyyətləri və təhlükəsizlik komplekslərinin birgə mövcudluğunu dəyərləndirməyin qeyri-mümkün olmasıdır. (Kacowicz, 1998, s. 14)

Son zamanlarda irəli sürülmüş qlobal regionlaşma anlayışı yuxarıdakı üç istiqaməti özündə birləşdirir. Qlobal regionlaşma qütblər, güc mərkəzləri, güc mərkəzi statusu üçün rəqabət aparənlər və qlobal dünyanın regional sistemlərindən ibarət iyerarxik qlobal siyasi sistemin formalaşması ilə yanaşı, dünyanın makro regionlara parçalanmasına gətirib çıxarır. (Grinin, Ilyin, Herrmann, & Korotayev, 2016, pp. 272-276) Qlobal regionlaşmaya nümunə kimi R20 (“Regional 20”) layihəsini göstərmək olar. (Lissovolik, 2019, pp. 5-9)

Milli dövlət qloballaşma şəraitində. Milli dövlət və qloballaşma arasındakı əlaqəyə münasibətdə üç yanaşma irəli sürülmüşdür: qlobalist, skeptik və post-skeptik yanaşmalar.

Qlobalist yanaşma. Bu yanaşmaya görə milli dövlətin rolu beynəlxalq təşkilatlar və ya sosial hərəkətlər vasitəsilə azaldılmışdır. (Solakoglu, 2016) Bu yanaşmanın praktiki təzahürlərini aşağıdakı hallarda müşahidə etmək olar:

- dövlətlərin transmilli problemlər (miqrasiya, insan alveri və s.) qarşısında suverenliyini güzəştə gedərək beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq etməsi;
- beynəlxalq sistem tənqid etməsi nəticəsində dövlətin həm ərazisi daxilində, həm də xaricində güc tətbiqində ehtiyatlı davranması; (Bakan & Tuncel, 2012);
- yerli idarəetmənin səlahiyyətlərinin genişlənməsi nəticəsində mərkəzi dövlətə bağlılığın azalması; (Özdemir, 2012).

Skeptik yanaşma. Skeptiklər beynəlxalq təşkilatların dövlətlərin siyasi alətinə çevrildiyini irəli sürürlər. Onlar Valleştaynın “dünya-sistem” nəzəriyyəsini əsas götürərək kapitalist sistemdə dövlətin mərkəzi rola malik olduğunu müdafiə edirlər. Onlara görə qloballaşma adı ilə baş verənlər kapitalist nizam tərəfindən yaradılmış beynəlmilləşmə, regionallaşma və neo-liberal siyasətləridir. (Solakoglu, 2016) Bu yanaşmanı dəstəkləyən arqumentlər aşağıdakılardır:

- Dünyada baş verən iqtisadi böhranın millətçiliyi tətikləməsi nəticəsində milli dövlətin rolunun artması; (Bakan & Tuncel, 2012)
- Transmilli şirkətlərin mərkəz dövlətə bağlılığı. (Gündoğdu & Karataş, 2007)
- Qlobal kimliyin formalaşması üçün lazım olan şərtlərin mövcud olmaması (Altıntaş & Pektaş, 2020)

Post-skeptik yanaşma. Bu yanaşmaya görə milli dövlət hələ də dünya siyasətində rol oynayır. Ancaq qloballaşma müxtəlif faktorlarla milli dövlətin transformasiyasına səbəb olur. (Solakoglu, 2016) Bu yanaşma öz əksini kapitalist sistemin iqtisadi, təhlükəsizlik və hüququn təmin olunması aspektləri baxımından dövlət anlayışına ehtiyacında göstərmişdir. (Özdemir, 2012)

Nəticədə, qloballaşmaya münasibətdə milli dövlət, sivilizasiya və region səviyyələrində fərqli tendensiyalar baş verir. Yanaşmalar birinin digərindən üstün olması, bir-birlərinə zidd olması və bir-birlərinə uyğunlaşması fikirlərindən ortaya çıxır. Ümumiyyətlə, qloballaşma və digər elementlər daha çox bir-birinə uyğunlaşmağa çalışır. Ancaq müasir beynəlxalq sistemin qeyri-müəyyən olması bu uyğunlaşma prosesinə mane olur və dünya ölkələri üzrə buna müxtəlif reaksiyalar formalaşır.

Nəticə

Müasir dövrdə qlobalist yanaşmalar daha çox inkişaf etmiş Qərb dövlətlərində, skeptik yanaşmalar isə əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə üstünlük təşkil edir. Qloballaşma proseslərinin bütün dövlətlərə təsiri eyni deyil. Fikrimcə, hər iki yanaşmanın arqumentlərini birləşdirməsi baxımından post-skeptik yanaşma milli dövlətin qloballaşmış dünyada yerini digər yanaşmalara nisbətən daha obyektiv şərh edir.

Şərq sivilizasiyası daxilində qloballaşmaya yanaşmada fərqli tendensiyalar var. Mədəni heterogenləşmə və mədəni hibridləşmə nüfuz

baxımından üstünlük təşkil edir. Mədəni hibridləşmə keçid dövrünü nisbətən uğurlu həyata keçərən ölkələrdə müşahidə olunur. Mədəni heterogenləşmə isə mühafizəkar cəmiyyətlərdə daha çox təşəkkül tapır. Şərq sivilizasiyası bütün dünya üçün böyük siyasi, iqtisadi və mədəni potensiala malikdir. Ancaq bu sivilizasiya bütöv çıxış etmir, ayrı-ayrı hissələrə bölünüb. Bütün cəmiyyətlərin xeyir qazanması üçün Şərq sivilizasiyasının qloballaşma proseslərində daha aktiv iştirak etməsi və mədəni hibridləşmə yoluna üstünlük verməsi lazımdır.

Qloballaşmanın dünya problemlərinin öhdəsindən gəlməkdə çətinlik çəkməsi regionlaşmanın geniş vüsət almasına səbəb olmuşdur. Qloballaşma və regionlaşma arasındakı əlaqələrlə bağlı üç istiqaməti özündə birləşdirən global regionlaşma anlayışı nəzəri baxımdan irəli sürülsə də, hələ də praktiki baxımdan tam həyata keçirilə bilməyib. Ukrayna müharibəsinin gedişində beynəlxalq təhlükəsizlik sahəsində regional təşkilatlar və regional dövlətlərin rolu artsa da, dünyada qütbləşmə artmışdır. Müasir dövrdə daha çox Çin və Rusiya kimi dövlətlər tərəfindən önə çıxarılan regionallaşma anlayışı Qərb dövlətləri tərəfindən müsbət qarşılanmır.

Nəticədə, Şərq dəyərləri, regional integrasiya və milli dövlət anlayışına münasibətdə orta mövqeyə yaxın olan yanaşmaların daha çox qəbul olunduğunu müşahidə etmək olar. Regionlaşma anlayışı isə hazırkı beynəlxalq münasibətlər reallıqlarına uyğun olaraq daha çox siyasiləşməyə meyllidir. Ancaq milli, sivilizasiya və region səviyyələrində qloballaşmaya münasibətdə problemlərin və tendensiyaların bir-birinə oxşar olduğu nəticəsinə gəlmək olar.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Altıntaş, M., & Pektaş, E. K. (2020). Küreselleşme Sürecinin Ulus-Devlet Üzerindeki Etkileri ve Ulus-Devletin Geleceği Üzerine Bir Değerlendirme. Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 22(1), 123.
2. Bakan, S., & Tuncel, G. (2012). Küreselleşmenin Ulus Devlet Üzerindeki Etkisi. Birey ve Toplum, 2(3), 61-63.
3. Gündoğdu, H., & Karataş, M. (2007). Küreselleşmenin Ulus Devlet Üzerindeki Muhtemel Etkileri. Akademik Araştırmalar Dergisi(33), 8.

4. Özdemir, H. (2012). Ulus Devlet ve Ulusçuluğun Küreselleşmeyle Etkileşimi: Vazgeçilemeyen Ulus Devlet, Yükselen Ulusçuluk. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(1), 50-54.
5. Solakoglu, O. (2016). Three Different Perspectives on the Role of the Nation-State in Today`s Globalized World. *European Scientific Journal*, 2-4.
6. Cantor, P. A. (2007). Economic and Cultural Globalization. *Independent Review*, 11(4), 607-612.
7. Guang, X. (2007). Culture in the context of globalization: a sociological interpretation. *Cadernos Espinosanos*.
8. Hamada, B. I. (2004). Global Culture or Cultural Clash: An Islamic Intercultural Communication Perspective. [researchgate.net: www.researchgate.net/publication/278361182_Global_Culture_or_Cultural_Clash_An_Islamic_Intercultural_Communication_Perspective&ved=2ahUKEwiaz9Tvmc_-AhXKAhAIHVkTB9oQFnoECAsQAQ&usg=AOvVaw2DLcR_hfy-hM8I48VONYER](https://www.researchgate.net/publication/278361182_Global_Culture_or_Cultural_Clash_An_Islamic_Intercultural_Communication_Perspective&ved=2ahUKEwiaz9Tvmc_-AhXKAhAIHVkTB9oQFnoECAsQAQ&usg=AOvVaw2DLcR_hfy-hM8I48VONYER)
9. Mridha, M. A. (2021). Global Culture: Its Existence and Consequences on Our Lifestyle in Bangladesh. *Open Journal of Social Sciences*, 167-187.
10. Safi, L. M. (2022). Islam and the trajectory of globalization: rational idealism and the structure of world history. New York: Routledge Taylor & Francis Group.
11. Anon. (2010). Does Regionalism Challenge Globalization or Build Upon It? e-ir.info: <https://www.e-ir.info/2010/07/29/does-regionalism-challenge-globalization-or-build-upon-it/&ved=2ahUKEwjR7JLw0br-AhXFBxAIHUcSA5YQFnoECAGQAQ&usg=AOvVaw1-1YyBr7O8pAhQD4cFuy56>
12. Grinin, L. E., Ilyin, I. V., Herrmann, P., & Korotayev, A. V. (2016). *Globalistics and Globalization Studies: Global Transformations and Global Future* (Cilt 5). Volgograd, Russia: 'Uchitel' Publishing House.
13. Kacowicz, A. M. (1998). Regionalization, Globalization and Nationalism. [kellogg.nd.edu: https://kellogg.nd.edu/sites/default/files/old_files/documents/262.pdf&ved=2ahUKEwjGhvPgs7r-](https://kellogg.nd.edu/sites/default/files/old_files/documents/262.pdf&ved=2ahUKEwjGhvPgs7r-)

AhVyiYsKHe8iBm0QFnoECBoQAQ&usg=AOvVaw2gyxPbjWDubd
UmpSUOQMku

14. Lissovolik, Y. (2019). Regionalism in Global Governance: Exploring New Pathways. Valdai Discussion Club, Moscow.
15. Radziyevska, S., & Us, I. (2020). Regionalization of the world as the key to sustainable future. E3S Web of Conferences (s. 1-9). EDP Sciences.

Dr. JAFAROV ELDAR

Azerbaijan University

Baku, Azerbaijan

E-mail: Eldar.Jafarov@au.edu.az

Cultural Elements In Foreign Policy

Abstract

Implementation of interstate relations continues to incorporate various aspects with the development of international relations. Nowadays, due to the influence of the phenomenon of globalization, the development of mass media, the borders between the countries of the world are gradually disappearing, and certain thoughts and ideas are being transferred from one to another. As the carrier of these ideas, the national cultures to which the states belong act as representatives. At this time, the concept of culture in interstate relations begins to gain its meaning in the state's foreign policy. As a branch of multi-faceted diplomatic relations, cultural diplomacy plays a special role in realizing the goals of states, shaping their image, expanding and deepening their relations with other states. Thus, cultural diplomacy gains its meaning in the foreign policy of states.

Keywords: culture in foreign policy, cultural diplomacy, public diplomacy, foreign policy of Azerbaijan

CƏFƏROV ELDAR

Azərbaycan Universiteti

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı, Azərbaycan

Xarici siyasətdə mədəniyyət amili

Xülasə

Dövlətlərarası əlaqələrin həyata keçirilməsi beynəlxalq münasibətlərin inkişafı ilə müxtəlif aspektləri özündə birləşdirməyə davam edir. Hal-hazırda qloballaşma fenomeninin təsiri, KİV-lərin inkişafı ilə dünya dövlətləri arasındakı sərhədlər tədricən yox olur və birindən digərinə müəyyən fikir və ideyalar ötürülür. Bu ideyaların daşıyıcısı qismində dövlətlərin mənsub olduğu milli mədəniyyətlər təmsilçi kimi çıxış edir. Bu

zaman dövlətlərarası əlaqələrdə mədəniyyət məhfumu öz anlamını dövlətin xarici siyasətində qazanmağa başlayır. Çoxaspektli diplomatik əlaqələrin bir qolu kimi mədəniyyət diplomatiyası dövlətlərin məqsədlərinin həyata keçirilməsində, imicinin formalaşdırılmasında, digər dövlətlərlə əlaqələrinin genişləndirilib, dərinləşdirilməsində xüsusi rol oynayır. Beləcə mədəniyyət diplomatiyası dövlətlərin xarici siyasətində öz anlamını qazanır.

Açar sözlər: xarici siyasətdə mədəniyyət, mədəniyyət diplomatiyası, ictimai diplomatiya, Azərbaycanın xarici siyasəti

Giriş

Mədəni diplomatiya (və ya “Mədəniyyətlərarası diplomatiya”) əsrlər boyu bir təcrübə kimi mövcud olmuşdur. Mədəni diplomatiya termini yeni yaransa da, onun praktikasına dair sübutlar tarix boyu müşahidə oluna bilər və əsrlər boyu mövcud olmuşdur. Kəşfiyyatçılar, səyyahlar, rəssamlar və.s hamısı “qeyri-rəsmi səfirlər” və ya erkən “mədəniyyət diplomatları”nın canlı nümunələri hesab oluna bilərlər.

Qısaca desək, mədəni diplomatiya xarici ölkələrə yönəlmiş mədəni fəaliyyətlərin - çox vaxt "proqramlar" şəklində - yaradılması, həmin fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi və ya xarici ölkələrə yönəlmiş özəl mədəni təşəbbüslərin ictimai yardımı, təsis edilməsi və ya əlaqələndirilməsidir. (Əhədova S. 2014, 32)

Mədəni diplomatiya ən yaxşı şəkildə ideyalar, dəyərlər, ənənələr və mədəniyyət və ya kimliyin digər aspektləri mübadiləsinə əsaslanan və ondan istifadə edən, əlaqələri gücləndirmək, sosial-mədəni əməkdaşlığı gücləndirmək, milli maraqları təşviq etmək üçün istifadə olunan bir yumşaq güc aləti kimi dəyərləndirilir. Mədəni diplomatiya dövlət sektoru, özəl sektor və ya vətəndaş cəmiyyəti tərəfindən həyata keçirilə bilər.

Xarici siyasət qərarlarının qəbulu prosesinə təsir göstərdiyi qəbul edilən və mədəni dəyərlər kontekstində “hətta millətlər arasındakı münasibətlər” olaraq təyin olunan mədəniyyət anlayışı “bilik, inanc və davranışların bütünü” olaraq təyin edilir. İnsan cəmiyyətinə xasdır”. Daha geniş tərifdə Mədəniyyət “müəyyən sosial kontekstdə baş verən bütün insan işləri” kimi müəyyən edilir. (Vlahos, 1991, 13), (Wiarda, 2013, 54)

Bu tərifdən asılı olaraq mədəniyyət cəmiyyətdəki fərdlərin yaşadıkları cəmiyyətdəki digər insanları necə görməsi və onlara qarşı necə davranması, həm bu cəmiyyət daxilində, həm də başqa cəmiyyətlərlə necə münasibətdə olması lazım olduğunu bildirir. Beləliklə, mədəni dəyərlər və inanclar problemlərin müəyyən edilməsində fərdlərə rəhbərlik edir. Bu rol ilə o, fərdlərin düşüncə strukturlarını və davranış modellərini məhdudlaşdırır, formalaşdırır və istiqamətləndirir. Beləliklə, mədəniyyət fərdlərə davranış seçimləri təqdim edir.

Mədəniyyətin dövlətlərarası münasibətlərdə rolu

Praktikada mədəni diplomatiyanın həyata keçirilməsi əsasən diplomatik orqanlar, lakin bəzən diplomatik olmayan digər subyektlər (diplomatik orqanlarla əməkdaşlıqda fəaliyyət göstərən) tərəfindən də həyata keçirilən müxtəlif fəaliyyətləri əhatə edə bilər. Şübhəsiz ki, bu mədəni-diplomatik fəaliyyətlərin ən mühüm hissələrindən biri qəbul edən dövlətdə göndərən dövlətin milli mədəniyyətinin və mədəni kimliyinin yayılmasında mədəniyyət subyektlərinə yardım etməkdir. Bu yardım məsələn, maddi-texniki, texniki, təşkilati və/və ya təminat daxil ola bilər. (Justin. 2013, 35)

Hazırkı dünyada mədəniyyət, beynəlxalq münasibətlərə və xarici siyasətə getdikcə daha çox nüfuz edir. Mədəni diplomatiya ölkələr tərəfindən mədəni fərqliliklərini təşviq etmək üçün istifadə olunur. Beləliklə, dünyanın mədəni müxtəlifliyini artırır, eyni zamanda əməkdaşlığa və dialoqa yol açır. Ölkələrin bir-birindən getdikcə daha çox asılı olduğu qloballaşan və bir-biri ilə əlaqəli dünyada mədəni diplomatiya sülhün və sabitliyin təmin edilməsində mühüm rol oynaya bilər.

Qloballaşmanın təsir göstərdiyi əsas məsələlərin birinin də Amerikanizasiya və Vesternizasiya məsələlərinin olduğunu nəzərə alsaq, hal-hazırkı tendensiyaların mədəniyyət sahəsinə daha çox təsir göstərdiyini görüb əvvəl adları şəkilən istiqamətlərin artıq aktuallığını yavaş yavaş itirdiyini izləmək mümkündür.

ABŞ-ın qlobal mədəniyyəti təsdiq etməyə çalışdığı dövr sona çatır. Amerikaya öz missiyasında kömək edən mədəniyyətlər (Yaponiya kimi) və “mədəniyyət əraziləri” (Qərbi Avropa kimi) yenidən öz istiqamətlərində yol alıblar. (Hudson. 1997, 47)

Mədəniyyət anadangəlmə bir xüsusiyyət deyil. Doğulduğu andan etibarən fərdin sosiallaşma prosesi zamanı öyrənilir və mənimsənilir. Mədəniyyət təsadüfi və məqsədsiz bir hadisə deyil. Fərddən fərdə, nəsilən-nəslə ötürülür. Bu zaman fərd nəsilən-nəslə ötürülən inanc, bilik və təcrübələri ehtiva edən mədəniyyət sayəsində nə edəcəyini, nəyə inanacağını, necə davranacağını və necə reaksiya verəcəyini öyrənir.

Xarici siyasətdə mədəniyyətin qərar qəbul etmə prosesinə təsirini araşdıran müəlliflər fərqli nəticələr əldə ediblər. Müəlliflər mədəniyyətin xarici siyasət üzərində təsirini qəbul etsələr də, mədəniyyət - xarici siyasət münasibəti və mədəniyyətin xarici siyasətə təsirinin dərəcəsi üzərində ortaq bir nöqtəyə gəlməmişlərdir.

Bununla belə, müxtəlif dövlət davranışlarını araşdırarkən, həmin ölkələrin mədəni dəyərlərinin araşdırılmasının zəruri olduğunu və bu fərqliliyin xarici siyasət davranışında fikir ayrılığının yaranmasında təsirli olduğunu qəbul edirlər.

Daha konkret şəkildə araşdırdığımız zaman mədəniyyətin struktura təsirini qərar mexanizmində araşdıranlar bu nöqtədə mədəniyyətin təsirinin aşağı olduğu qənaətinə gəliblər. Çünki mədəni dəyərlər, inanclar və davranış nümunələri qərar qəbul etmə prosesində qurum və strukturlara birbaşa və açıq şəkildə təsir göstərmir. (Wiarda. 2013, 25)

Qərar vermə prosesində mədəniyyətin fərdin davranışına təsirini araşdıran araşdırmalar mədəniyyət və qərar verən şəxs arasında görünən təsirin olduğunu ortaya çıxarmışdır. O, qərar qəbul edən şəxs olduğu üçün və cəmiyyətin üzvü olduğu üçün müəyyən sosiallaşma prosesindən keçir, həmin cəmiyyətin mədəni dəyərlərini mənimsəyir və mənimsəyir. Bu qəbul və daxililəşdirmə fərdin qərar qəbul etmə prosesinə birbaşa təsir göstərir. Başqa sözlə, mədəni dəyərlər və tarixi təcrübələr qərar verənin necə düşünməli, mühakimə etməli və daxil olan məlumatları şərh etməli olduğunu izah edir. Məsələn, lider öz ölkəsinin beynəlxalq aləmdə yerini və rolunu mədəni dəyərlər və tarixi hadisələr çərçivəsində müəyyən edir. Hətta mədəniyyət, bəzi hallarda liderlərin motivasiyasını formalaşdırır. İkincisi, mədəni dəyərlər liderlərin siyasətinin qanuniləşdirilməsində və geniş ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilməsində mühüm rol oynayır. Mədəni dəyərlərdən istifadə etməklə liderlər xarici siyasət səbəblərini izah edə və hətta davranışlarını karikaturaya çəkə bilirlər.

Başqa sözlə, fərdlər öz şəxsiyyətlərinə və həyat təcrübələrinə görə cəmiyyətin mədəni dəyərlərini və tarixi təcrübələrini şərh edərək davranış və qərar vermə prosesində mədəniyyətdən bələdçi kimi istifadə edirlər. Ancaq mədəniyyət və tarixi hadisələrin sabit olmadığı da qəbul edilir. Çünki fərdlər zaman keçdikcə sosial inkişaf və/yaxud digər cəmiyyətlərlə qarşılıqlı əlaqə nəticəsində mədəni dəyərləri müəyyən dəyişikliklərə məruz qoyur və beləliklə də mədəni dəyərlərdə dəyişikliklər edirlər.

Qarşılıqlı anlaşma, etimad və mədəni müxtəlifliyi dəstəkləməklə, əməkdaşlığın bir çox sahələrində beynəlxalq əlaqələri gücləndirilir. Mədəniyyətlərarası dialoqun bu unikal forması rəqabətli maraqlardan kənarda çoxtərəfli əməkdaşlığı gücləndirmək və yeniləmək, global ictimai sərvətləri irəli sürmək, eyni zamanda dezinformasiya, sosial bərabərsizliklər, münaqişə və iqlim dəyişikliyi kimi dövrümüzün bəzi aktual problemlərini həll etmək gücünə malikdir. (Əliyeva S. 2016, 46)

Mədəni diplomatiya

Müasir mədəniyyət diplomatiyasının mənşəyi çox güman ki, XIX əsrin sonlarında meydana çıxmağa başlayan ilk ixtisaslaşmış mədəni-diplomatik institutların yaradılması ilə bağlıdır. Bu tipli ilk qurum kimi 1883-cü ildə Parisdə fransız diplomatı P.Kambonun təşəbbüsü ilə yaradılmış və bir il sonra İspaniyanın Barselona şəhərində rəsmi olaraq yerli komitə adlanan ilk xarici filialını açan Alyans Française hesab edilə bilər. (Schneider. 2004, 14)

Əlavə etmək lazımdır ki, fəaliyyəti ilk növbədə xaricdə fransız dilinin təbliğinə dəstək verməyə yönəlmiş Alliance Française 4qanuni olaraq diplomatik dövlət orqanı deyil, qeyri-hökumət təşkilatı (QHT) olmuşdur (baxmayaraq ki, onun fəaliyyəti adətən yaxından Fransa Xarici İşlər Nazirliyi ilə razılaşdırılır və/və ya sponsorluq edilir). Dövlətlərin diplomatik orqanlarının tərkibində ilk ixtisaslaşmış mədəni-diplomatik qurumlar XX əsrin birinci yarısında meydana gəldi. Birinci Dünya Müharibəsi illərində Fransa tərəfindən mədəni diplomatiya sahəsində xüsusi diplomatik funksiyaları yerinə yetirmək tapşırılan ilk diplomatlar – mədəniyyət attaşeləri diplomatik missiyalara göndərilməyə başlandı. Həmin dövrdə Fransa Xarici İşlər Nazirliyinin strukturlarında – Mədəniyyət Məsələləri üzrə Baş Direktorluğun tərkibində mədəni

diplomatiya üzrə ixtisaslaşmış şöbə yaradılmışdır. Müharibələrarası dövrdə bir sıra başqa ölkələrdə də ixtisaslaşmış mədəni diplomatiya institutları yaradılmışdır. Məsələn, Böyük Britaniyada British Council 1934-cü ildə britaniyalı diplomat ser R. Leeperin təşəbbüsü ilə yaradılıb. Bu qurumun yaradılması əsasən alman təbliğatına qarşı çıxmaq üçün Britaniyanın “mədəni təbliğatını” təşviq etmək istəyindən irəli gəlirdi.

Mədəni diplomatiyanın dövlətlərin xarici siyasətində oynadığı rolunu anlamaq üçün onun məqsədləri aydınlaşdırılmalıdır. Ümumilikdə mədəni diplomatiyanın məqsədləri ilə bağlı səkkiz amil müəyyənləşdirilmişdir.

1. Digər dövlətlərlə dialoq qurmaq və qarşılıqlı etimad yaratmaq;
2. Mədəni(və siyasi) tanınmağa nail olmağa çalışmaq;
3. İqtisadi mənfəət əldə etmək;
4. Milli mədəniyyətin imicini və nüfuzunu yüksəltmək;
5. Ölkə ilə bağlı qərəzləri və şübhələri sarıتماق;
6. Milli mədəniyyətin təfsirlərini yarışdırmaq;
7. Digər fəaliyyət sahələrində gələcək tərəfdaşlıq üçün zəmin

yaratmaq;

8. Müəyyən bir hekayəyə, inanc sisteminə və ideologiyaya əsaslanan dünya görüşünü təşviq etmək; (Giles Scott-Smith, 2016, 180)

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət istiqamətində mədəniyyət sahəsi daha da aktuallıq kəsb edir. Dövlət başçısı, Xarici İşlər Nazirliyi, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Heydər Əliyev Fondu, Azərbaycan Mədəniyyətinin Dostları fondu və bir sıra digər qurumlar regional, qlobal layihələrin ölkəmizdə keçirilməsi, Azərbaycanın tanınması və Azərbaycan mədəniyyətinin brendləşdirilməsi yolunda müxtəlif işlər görürlər.

Prezident İlham Əliyevin Azərbaycanın qədim tarixi, mədəniyyəti və mədəni irsinə etdiyi vurğu ölkənin mədəni kimliyinin beynəlxalq arenada təbliği və qorunub saxlanması öhdəliyini əks etdirir. Bu, Azərbaycanın yumşaq gücünü və qlobal miqyasda təsirini gücləndirmək vasitəsi kimi mədəni sərvətlərdən istifadə etmək üçün proaktiv yanaşmanı təklif edir. Prezidentin diplomatik nümayəndələrə müraciəti Azərbaycanın mədəni dəyərlərinin xaricdə təbliğində diplomatik nümayəndəliklərin əhəmiyyətini vurğulayır. Xarici diplomatlarla əlaqə saxlamaqla İlham Əliyev Azərbaycanın mədəni dəyərlərinin əsas beynəlxalq paytaxtlarda səmərəli

şəkildə çatdırılmasını və başa düşülməsini təmin etməyə çalışır. Bütövlükdə, Cənab Prezidentin bu sözləri Azərbaycanın mədəni irsinin daha əhatəli və dəqiq təsvirini formalaşdırmaq, xarici tərəfdaşlarla əlaqə yaratmaq və daha geniş xarici siyasət məqsədlərinə nail olmaq üçün mədəni diplomatiyadan istifadə etməklə beynəlxalq mədəni əməkdaşlıqda fəal iştirak etmək üçün birgə səylərini əks etdirir.

Nəticə

Yekun olaraq qeyd edək ki, mədəni diplomatiya müasir dövrdə xarici siyasətin həyata keçirilməsi prosesində mühüm rol oynayır. Təcrübədə o, mədəniyyət siyasəti sahəsində xaricdə dövlət maraqlarının həyata keçirilməsi üçün faydalı vasitə olmaqla yanaşı, həm də öz fəaliyyətinin digər sahələrində dövlətin xarici siyasət məqsədlərinə səmərəli nail olmaq üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına kömək edə bilər. Xarici əlaqələrdə mədəni sahə, iqtisadi, hərbi və digər sahələr kimi vacibdir. Çünki, mədəni diplomatiya öz funksiyaları baxımından, məsələn, iqtisadi və ya müdafiə diplomatiyası kimi eyni vaxtda fəaliyyət göstərir. Ancaq dövlətin xarici siyasəti çərçivəsində öz spesifik məqsədlərini güdən digər diplomatik metodların əvəzi kimi qəbul edilə bilməz. Təcrübədə mədəni diplomatiya müxtəlif fəaliyyətləri əhatə edə bilər ki, onların tərkibi mədəni diplomatiyanı həyata keçirən dövlətdən və konkret xarici hədəflərlə bağlı onun xarici siyasət məqsəd və prioritetlərindən asılı olaraq dəyişə bilər. Eyni zamanda, dövlətin mədəni-diplomatik fəaliyyətinin bütün intensivliyi də əsasən onun xarici siyasət ambisiyalarından və təbii ki, mədəni diplomatiya üçün mövcud olan resurslardan asılı olaraq dəyişə bilər.

Mövzunun genişliyi nəzərə alınaraq mədəniyyət diplomatiyasının yeganə dövlət əsaslı tətbiqi kimi Xarici İşlər Nazirliklərinin perspektivləri çərçivəsində mədəniyyət diplomatiyasının tətbiqləri müzakirə edilməməli və bir çərçivə yaradılmağa çalışılmamamlıdır. Mədəni diplomatiya anlayışı iki ziddiyyətli elementdən ibarətdir. Konsepsiya bir tərəfdən kompromis, dialoq və müttəfiqlik kimi vurğuları ehtiva edirsə, digər tərəfdən hegemonluq və məcburiyyəti ehtiva edir. Ölkələr mədəni diplomatiya fəaliyyətləri həyata keçirdikdə, ideallaşdırılmış bəzi mədəni elementləri paylaşaraq qlobal təsir göstərməyi gözləyirlər. Əsas ölkələr mədəni diplomatiyanı demək olar ki, oxşar kontekstlərdə müəyyənləşdirib və oxşar strukturlarla mədəni diplomatiya fəaliyyətləri həyata keçirir. ABŞ, Rusiya,

İtaliya, Fransa, Böyük Britaniya, Çin, Türkiyə kimi dövlətlər nümünə ola bilər. Aydınır ki, təqdim olunan mədəni elementlər dil və ya gastronomiyadan başqa, kifayət qədər qlobal xarakter daşıyacaq.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əhədova S. (2014). Müasir dünyada mədəniyyətlərarası münasibətlər” , Bakı: Elm. 347 s.
2. Əliyeva S. (2016). Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində mədəniyyətlərin rolu. Bakı. Sabah. 336 s.
3. Culture As a Part of Foreign Policy. Culture and Foreign Policy: An Introduction to Approaches and Theory, Jan. 1, (1993), pp. 14-21 .
<https://www.jstor.org/stable/resrep20315.7>
4. Institute for Cultural Diplomacy. What is Cultural Diplomacy? What is Soft Power?
https://www.culturaldiplomacy.org/index.php?en_culturaldiplomacy
5. Giles Scott-Smith in Alison Holmes and Simon Rofe. (2016) Global Diplomacy (Rowman & Littlefield). 176-189
6. Hart Justin. (2013) Empire of Ideas: The Origins of Public Diplomacy and the Transformation of US Foreign Policy. Oxford. Oxford University press. 34-38
7. Michael Vlahos. Culture and Foreign Policy. Journal Foreign Policy. No. 82 (Spring, 1991), pp. 59-78 (20 pages)
8. Valerie Hudson. (1997). Culture & Foreign Policy. L. Rienner Publishers, - 293 pages
9. Howard J. Wiarda. (2013), Culture and Foreign Policy: The Neglected Factor in International Relations 1st Edition. 168 pages
10. Schneider C.P. (2004), Culture Communicates: US Diplomacy that Works, Clingendael: Netherlands Institute of International Relations. pp. 1-24

MAHARRAMOV BABAK

Azerbaijan University, Department of Organization of Social Work
Baku, Azerbaijan

e-mail: babak.maharramov@au.edu.az

Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-0984-5651>

**Germany, Bitter Homeland: an analysis in the context of diaspora and
Turkish Cinema**

Abstract

Diaspora is an ancient term with a history of 2,500 years. Since the 20th century, it has become an important concept in international political developments and continues to be used today. On the international political stage, the term diaspora is frequently used to describe the lives of people who have been forced to migrate from their homeland or have done so for other reasons and are living in a different country.

The main focus of this study is to examine the emergence and historical development of the concept of diaspora and, based on this foundation, to explore the lives of Turks who had to migrate to Germany in the 20th century and how these lives were reflected in Turkish cinema. The research will focus on the 1979 film *Almanya Acı Vatan* (Germany, Bitter Homeland), directed by Şerif Gören and Zeki Ökten, examining how Turks in the diaspora lived and what methods they used to maintain their ties with their homeland.

Key Words: Diaspora, Cinema, Diasporas Turks, Germany Bitter Homeland.

MAHARRAMOV BABAK

Azerbaycan Üniversitesi Sosyal Hizmet Anabilim Dalı öğretim üyesi
Bakü, Azerbaycan

**Almanya Acı Vatan: Diaspora ve Türk Sineması Bağlamında Bir
İnceleme**

Özet

Diaspora, 2500 yıllık geçmişe sahip olan eski bir kelimedir. 20. yüzyıldan itibaren, günümüzde de uluslararası siyasi gelişmelerde önemli bir kavram haline gelerek halen kullanılmaktadır. Uluslararası siyasi düzlemde, anavatanlarından zorla veya diğer sebeplerden dolayı göç etmek durumunda kalmış insanların, anavatanından başka bir ülkedeki hayatlarını tanımlamak için diaspora kelimesi günümüzde de sıkça kullanılmaktadır.

Bu çalışmanın temel konusu, diaspora kavramının ortaya çıkması ve tarihsel gelişimini inceleyerek, oluşturulacak zemine dayalı olarak 20. yüzyılda Almanya'ya göç etmek durumunda kalmış Türklerin oradaki yaşamını ve bu yaşamın Türk sinemasına nasıl yansıtıldığını göstermektir. Araştırmada, yönetmenliğini Şerif Gören ve Zeki Ökten'in yaptığı, yapım yılı 1979 olan "Almanya Acı Vatan" filmi üzerinden, diasporadaki Türklerin nasıl yaşadıkları ve anavatanla bağlarını korumak için nasıl yollar izlediği üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Diaspora, Sinema, Diasporada Türkler, Almanya Acı Vatan.

Giriş

Diaspora kavramı, anavatanlarından farklı sebeplerden dolayı çıkmak durumunda kalmış göçmen toplulukların, farklı coğrafyalarda kendi kimliklerini, geleneklerini ve kültürel değerlerini korumaya ve devam ettirmeye çalıştığı dinamik bir süreci ifade etmektedir. Tarihsel bağlamda, diasporanın kökleri İsa'dan önceki dönemlere dayansa da günümüzde de kavram güncelliğini korumaktadır. İlk çağlardan başlayarak, farklı topluluklar anavatanlarını terk etmek durumunda kalmıştır. Bu durum günümüzde de devam etmek olup, göçmenlerin farklı yaşam alanlarında kordineli şekilde kendi kimliklerini koruma çabasını ortaya çıkarmıştır.

Diasporada olan göçmen toplulukların, farklı coğrafyalardaki yaşam serüvenleri incelenmesi gereken önemli bir olgudur. Nitekim, göçmen bir grubun, farklı bir ülkenin kültürel değerlerine, geleneklerine ve kurallarına karşın kendininkini muhafaza etmeye ve bunu yaparken o alanın toplumsal kurallarına uymaya çalışması zorlayıcı bir süreçtir. Hem içinde bulunduğu alanın kurallarına uygun olarak yaşaması gerekmektedir; nitekim, bunun aksi bir durum söz konusu olursa, dışlanması kuvvetle muhtemeldir. Hem de kendi kimliğine yabancılaşmaması, kültürünü,

geleneklerini ve bu bağlamda oluşturduğu değer yargılarını koruması gerekmektedir. Bu bağlamda diasporadaki göçmenler her zaman incelenmesi gereken ve kendi güncelliğini muhafaza eden bir konudur.

Sinema, herhangi bir toplumsal sorunu yansıtmak açısından oldukça güçlü bir silahtır. Diasporada olan toplulukların yaşadığı zorluklar sinemaya uyarlanarak başarılı bir şekilde anlatılmıştır. Yapılan filmler üzerinden diaspora olgusunun işlenmesi, insanların bu konudaki farkındalıklarını artırmaktadır. Bu bağlamda, çalışmada ele alınacak “Almanya Acı Vatan” filmi, diasporada olan Türklerin yaşadığı zorlukları, kapitalist düzenin göçmenler üzerindeki negatif etkisini, asimilasyon sürecini, kendi kimliğine ve kültürüne yabancılaşmayı oldukça çarpıcı bir şekilde göstermektedir.

Diaspora kavramına genel bakış

Diaspora kavramının kelime anlamına baktığımızda Yunanca *dia* (için, dolayı) ve *sporos* (tohum) anlamına gelmektedir Sağa sola dağılmış veya saçılmış tohumlar anlamı taşımaktadır (Yaldız, 2013: 290). Diaspora kavramı Antik Yunan’da insanların göç etmesini ifade eden bir kelime olarak kullanılmıştır (Sakut, 2018: 17). İlk kez bu kavramın Antik Yunan’da M.Ö. 5. yüzyılda Sofokles, Herodotos ve Tukidides tarafından kullanıldığı görülmektedir (Dufoix, 2011, s. 17). Antik Yunan’da kullanılan diaspora kavramı, daha sonraki dönemde Roma İmparatorluğu’nda kullanılmıştır. Roma İmparatorluğu’nun Yahudileri yabancı topraklara sürmesiyle diaspora kavramı, ana vatanlarından kovulan Yahudiler için kullanılmaya başlamıştır. Antik çağlardan başlayarak bu kavram asırlar boyunca kullanılmıştır. 20. yüzyıldan itibaren ana vatanlarından göç etmek durumunda kalan tüm insanlar için diaspora kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda, *çağdaş kullanımında, basitçe “etnik grup”un eş anlamlısı olarak görülecek denli gevşek tanımlanmış bir terimin sınırlarını belirlemek elzemdir* (Dufoix, 2011, s. 27).

Tarih boyunca insanlar farklı sebeplerden dolayı yaşadıkları ana vatanlarını terk etmek zorunda kalmıştır. İster Yahudiler olsun, ister diğer milletler bu ve diğer sebeplerden dolayı zorunlu olarak yaşadıkları yerlerden ya zorla sürülmüş, ya da göç etmek durumunda kalmıştır. Uluslararası Göç Örgütü’nün (IMO-International Organization for Migration) 21. yüzyılda yaptığı çalışmalara dikkat ettiğimizde göçmen

nüfusun hızla artmakta olduğunu görmekteyiz. Birleşmiş Milletlerin Uluslararası Göç Raporu'nda sadece 2000 yılında olan göçmenlerin sayısı 173 milyon olarak gösterilmiştir. Bu sayı 2010 yılında 220 milyon insana yükselirken, 2017 yılındaysa 258 milyon insana ulaşmıştır. 2017 yılında oluşturulan raporda belirtilen 258 milyon insan dünya nüfusunun 3,4'ünü kapsamaktadır (Memişoğlu ve Yiğit, 2019: 41). Uluslararası Göç Örgütü'nün oluşturduğu 2020 yılı raporunda göçmen sayısının 272 milyon insana yükseldiği görülmektedir. 2020 yılı raporunda tespit edilen 272 milyon göçmen insan, toplam dünya nüfusunun 3,5'ini oluşturmaktadır. Bu sayılara dikkat ettiğimizde 2000 – 2020 tarihleri arasında dünya genelinde olan göçmen sayısı 99 milyon artmıştır. Bu bilgiler ışığında şu veya bu sebeplerden ötürü insanların kendi ana vatanlarından göç etmek durumunda kaldığı anlaşılmaktadır.

Diaspora kavramının bağlamsal çerçevesinde anlamın, zorunlu göçten daha kapsamlı bir içerikle çevrelenmesi 20. Yüzyıla denk düşmektedir. Özellikle Birinci ve İkinci Dünya savaşlarının tetiklediği yeni dünya düzeni diaspora kavramının güncel bağlamının oluşmasında etkin rol oynamaktadır.

Savaşların kıtalar arası nüfus yoğunluğunu geçmişten günümüze uzanan yaşam yolculuğunda nasıl etkilediği akıldaki tutulduğunda, Doğu'dan Batı'ya; Batı'dan Doğu'ya uzanan göçlerin de bir zorunluluk olarak makul bir zemine yerleştiği görülmektedir. Doğuda yaşayan insanların bazıları ekonomik sebeplerden dolayı Batı'ya göç etmiştir. 20. ve 21. yüzyılda artık diaspora sadece ana vatandan zorla sürgün edilmiş halklar için kullanılan bir kavram olmaktan çıkmıştır. Artık politik, ekonomik vb. sebeplerden dolayı da ana vatani terk etmek durumunda kalan insanların farklı ülkelerde azınlık olarak yaşamalarını ve bir gün ana vatana dönüşün gerçekleşeceğini düşünenleri tanımlamak için kullanılan bir kavrama dönüşmüştür. Tabii ki, şuan da zorunlu olarak ana vatandan sürülen kişiler içinde kullanılan diaspora kavramı, 20. yüzyıldan itibaren anlam sınırlarını daha da genişletmiştir. “Günümüzde diaspora kavramı, kan bağlarıyla belirlenen istikrarlı oluşumlar değil, dağınık nüfuslar ve/veya memleketler boyunca gerçek ve hayali bağlantıları devam ettiren merkezi olmayan kültürel oluşumlardır.” (Ulusoy, E. 2015: 213).

Türk diasporasına baktığımızda, farklı ülkelerde yaşayan Türkleri ve genel olarak Almanya’da yaşayan Türkleri kapsamaktadır. Çünkü 1950’li yıllardan itibaren Türkiye’den Almanya’ya muazzam bir iş gücü gitmiştir. Türkiye’de 1950 yılından başlayan ve hızlı bir şekilde gelişen kentleşme Almanya’ya göçü de tetikleyen bir unsur haline geldi.

İ. Sirkeci, P. Yazgan ve Cohen’in ifadeleriyle Türk diasporası altı ana dönem üzerinden şekillenmektedir. Bunların ilki 1950’li yıllara denk düşmekte olup, kentleşmeyle ilişkilendirilmektedir. 1960’lı yıllarda uluslararası antlaşmalara dayalı olarak yaşanan işçi göçü ikinci döneme karşılık gelmektedir. 1970-1980’li yılları kapsayan üçüncü dönem, aile ilişkilerinin oluşmasıyla şekillenmiştir. 1980’li yıllarda mültecilerin Almanya’ya göç etmesiyle dördüncü dönemi kapsamaktadır. Beşinci dönem, 1990’lı yıllarda sığınma talepleri sonucu oluşmuştur. Almanya’ya göç eden düzensiz göçmenleri kapsayan son dönem, 2000’li yıllara denk düşmektedir (Sirkeci, Yazgan ve Cohen, 2012: 375).

1950 ve 1960 yıllarından başlayarak Türkiye’den Almanya’ya olan göçün temel mahiyeti iki ülke arasında iş gücü değişimiydi. Türkiye’de olan iş gücü fazlalığı ve Almanya’da olan iş gücü ihtiyacı bu değişimin yapılması için zemini yarattı. 1950 ve 1960 yıllarında Türkiye’den Almanya’ya iş gücü gitmeye başlamıştır. “31 Ekim 1961 İş Gücü Anlaşması” ile iki ülke arasında karşılıklı olarak imzalanan ve organize olarak Türkiye’den Almanya’ya işçi gücünün alınmasını kapsayan 1950-1960 yıllardan sonrasını kapsayan ikinci aşamadır (Genel, 2014: 306).

Yukarıda da belirtilen sebeplerden dolayı, Türkiye’den Almanya’ya yapılan göç sonrasında Almanya’da yaşayan Türkler, “Türk Diasporası”nı oluşturmuştur. Türkiye’nin çeşitli şehirlerinden Almanya’ya göç eden Türkler, göç sırasında gelenek, göreneklerini, dünya görüşlerini, sosyal kurumlarının içeriğinde asırlardır yaşattıkları kültürlerini de beraberinde götürmüştür. Diasporadaki diğer halklar gibi, Türkler anavatana dönme arzusunu taşımakta olup, memleketlerinde belirli yaşam standartlarını sağladıktan sonra kesin dönüş yapmayı hayal etmişlerdir. Araştırmaya konu olan filmler de hem diasporadaki Türk’ün söz konusu niyetini hem de diasporada kimliğini koruma yolunda verdiği mücadeleye dair ipuçları vermektedir.

Almanya Acı Vatan

“Almanya Acı Vatan” filmi Türk diasporası bağlamında yapılmış önemli filmlerden biridir. Film 1979 yılında Doğu Almanya’nın başkenti olan Berlin’de çekilmiştir. Filmin başrol oyuncular; Hülya Koçyiğit ve Rahmi Saltuk’tur. Ayrıca filmde oynayan diğer oyuncular; Suavi Eren, Mine Tekgöz, Fikriye Korkmaz, Bedri Uğur, Sabahat Gönül ve Veysel Pala’dır.

Filmde Hülya Koçyiğit, Güldane karakterini; Rahmi Saltuk ise Mahmut karakterini canlandırır. Güldane (Hülya Koçyiğit), Almanya’da fabrika işçisidir ve sadece para kazanmaya odaklanmış bir şekilde çalışmaktadır. Onun tek amacı, aralıksız bir şekilde çalışarak para biriktirmektir. Sonrasında memleketine dönerek, kazandığı parayla rahat bir hayat sürmeyi hedeflemektedir. Filmde geçen dönemde Türkler, ihtiyaç için Almanya’ya gitmektedir. Ancak Güldane’nin durumu tamamen farklıdır. O, ihtiyaç yüzünden değil, sadece daha çok para kazanmak için Almanya’ya gitmiştir. Fabrikadaki sıkı çalışması, gün geçtikçe Güldane’yi robotlaştırmaktadır. Artık tam bir makine gibi sadece işini yapmaktadır.

Filmde dikkat çeken detaylardan birisi, ekonomik zorluklar yüzünden Almanya’da çalışan işçilerdir. Bu bağlamda işçilerin, maddi sıkıntılardan dolayı buraya geldikleri ve zor şartlar altında çalıştıkları belirgin bir şekilde gösterilmiştir. Filmin bir sahnesinde, çöp toplayan yaşlı bir işçiye emekli olduğunda ne yapacağı sorulmuş ve işçi cevabında, “Memleketime dönüp, orada öleceğim. Bu kadar çalışmaya can mı dayanır?” diye karşılık vermiştir. Bunun yanı sıra Güldane ile aynı fabrikada çalışan, solcu bir işçi üzerinden sınıf farklılıklarına dikkat çekilmiştir. Bu bağlamda, karakter şunları dile getirmiştir: “Türk, Yunan, Sırp hatta Alman olmanın bile önemi yok, bu fabrika tüm işçileri sömürüyor” (Sayan-cengiz, 2019: 1213). Bu detaylar, kapitalist sömürü düzenine dikkat çekmektedir.

Dikkat edilmesi gereken önemli detaylardan birisi de filmdeki diğer önemli karakter olan Mahmut’un memleketteki durumu ve sonrasında Almanya’ya gelerek geçirdiği değişimdir. Filmin başlarında Mahmut karakteri, köyde berduş gezen birisi olduğu halde Almanya’ya girdiği andan itibaren takım elbiseyle gezmeğe başlar. Almanya’ya giden otobüste yeni gelen Türklerin kravattığını görmesi de bu durumun ortaya çıkış sebeplerindendir. Giyim kuşamını değiştirmesinin anlamıysa, içindeki

kabullenilmeme korkusudur. Alman toplumuna uygun kıyafetler giymeye çalışması, bu sosyal yapıya kabul edilme isteğinden kaynaklanmaktadır.

Filmdeki olaylar, Güldane'nin memleketine kısa bir süreliğine dönmesi ve köylüsüyle evlenip Almanya'ya gitmesiyle gelişmektedir. Güldane (Hülya Koçyiğit) memleketinde Mahmut (Rahmi Saltuk) ile tanışır. Mahmut Almanya'ya gitme hayali kuran bir erkektir. Almanya'da yaşayan ve orayı aşırı derecede öven bir köylüsüyle kahvede karşılaşan Mahmut, onunla konuşmaya başlar. Köylüsüne Almanya'ya nasıl gidebileceğini sorar. Mahmut'a bunun tek yolunun bir Alman vatandaşıyla evlenmek olduğunu belirtir. O sırada Mahmut'un köylüsü olan Güldane'nin bekar olması sebebiyle arkadaşı, onunla evlenmesini tavsiye eder. Eğer Güldane ile evlenirse rahat bir şekilde oturma izni alabileceğini ekler. Bunun üzerine Mahmut, Güldane ile konuşmaya gider ve para karşılığında sahte nikâh yapmalarını teklif eder. Teklifi kabul eden Güldane ile beraber Almanya'ya giderler. Ancak hava limanında Güldane, Mahmut'u bırakarak kendi evine geçer. Tanımadığı bir ülkede tek başına kalan Mahmut, eski köylülerini bulur ve çalışmaya başlar. Bu arada Güldane gün geçtikçe daha da çok robotlaşır. Para kazanma hırsıyla robotlaşırken, Mahmut kavgalara karışarak başını belaya sokar. Alman polisi Mahmut'u karısı Güldane'ye teslim eder.

Kocasına karşı aşırı ilgisiz olan Güldane'yi Almanya'da yaşayan bir Türk rahatsız etmektedir. Arkadaşları bu durumdan haberdardır ve ona bir erkekle beraber olması gerektiğini, hatta sahte evlilik yaptığı kocasıyla evliliğini formaliteden çıkartıp gerçeğe dönüştürmesini öğütler. Güldane'ye arkadaş ortamında ve işte sürekli bu tavsiyeler verilir. Kendisini rahatsız eden Türk'e tahammül edememesi, arkadaşlarının tavsiyelerini dikkate almasına sebebiyet verir. Bunun sonucunda, formalite olan evliliğini gerçeğe dönüştürür. Evliliklerini formaliteden çıkardıktan sonra, karakterlerin farklı yönleri daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Güldane'nin Mahmut'la başbaşa kaldığı ilk andan itibaren hegemonyasını emir ve talimatlar şeklinde güçlendirdiği dikkat çekmektedir. Bu yüzden sabah Güldane kalkıp işe giderken bulaşıkları yıkamasını Mahmut'a söyler. İlk başta Mahmut bunu yadırgar, ancak sonra da duruma alışır. Çünkü Almanya'da aile durumu bu şekildedir.

Sonrasında olaylar daha da farklılaşmaya başlar. Güldane'nin evlilik hayatı beklediği gibi olmamış ve evlendikten sonra birçok sorunla karşılaşmıştır. O, Mahmut'la birlikte çalışarak daha iyi ve güvenli bir hayat süreceğini düşünse de, olaylar istediği şekilde gelişmemiştir. Beraber yaşamaya başladıktan sonra Mahmut, çalışmaz ve serserilik yapmaya başlar. Güldane'nin parasıyla birahanelere giden ve çapkınlık yapan bir adama dönüşür. Karısının hamile kaldığını öğrendikten sonra Mahmut, çocuğu aldırması gerektiğini söyler. Sebep olarak paralarının olmadığını belirtse de, gerçekte yaşadığı çapkın ve serseri hayatı bitirmemek istemektedir. Çocuğunu doğurmak isteyen Güldane ile ilk başta tartışan Mahmut, bir süre sonra onun hamile olmasına karşın vurdumduymaz bir tavır takınır. Hem kocasının tavrı hem de kendisinin fabrikada giderek robotlaştığının farkına varması, Güldane'nin isyan etmesine sebep olur. Bunun sonucunda hem işten hem de Mahmut'tan ayrılır.

Diasporadaki uluslarda asimilasyona karşı direnç, özgün kültüre bağlılık üzerinden gerçekleşmektedir. Bazı örneklerde ise asimilasyonun grup genelinde olmasa da birey özelinde kaçınılmaz bir şekilde deneyimlendiği görülmektedir. Almanya Acı Vatan (ACV) örneğinde, Güldane'nin kapitalist bir düzen içinde gece gündüz çalışmakla, kadınlığından vazgeçtiği görülmektedir. Türkiye'ye dönme niyeti, Güldane'nin Türkiye'de mal mülk edinmek için gençliğini ve kadınlığını yaşayamaması üzerinden filmin satır aralarından okunmaktadır. Bu bağlamda, emeğinin karşılığında kazandıklarını Türkiye'de yatırım yaparak değerlendirmesi, eline geçen paraları *doçe mark* üzerinden hesaplaması da kayda değer bir örnektir. Güldane, Almanya'da çalıştığı fabrika da kapitalist düzene uyarak robotlaşmaya başlar ve filmin sonunda bu değişimin farkına varıp isyan eder. Mahmut'a baktığımızdaysa, o da Almanya'da asimile olarak kendi gelenek ve göreneklerinden kopar. Bu değişimi, filmin çoğu sahnesinde görmekteyiz. Mahmut ve Güldane'nin resmi nikâh yaptıkları halde imam nikâhı yapmamaları, geçirdikleri değişimin sonucudur. Nitekim, kendi kültürlerinde imam nikâhı oldukça önemlidir. Bildiğimiz gibi, Türkler ailesi için her şeyi yapabilecek tarzda duygusal insanlardır. Ataerkil Türk kültüründe, kadının çalışması yadırganırken; erkeğin çalışmaması da erkeklikten götüren eksi bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. İstisnalar da vardır tabii ki, ancak genel

olarak baktığımızda, Türk erkeklerinin ailenin yükünü omuzlamak gibi bir düşünceleri olmaktadır. Filmin ilk sahnelerinde çalışkan biri olarak gösterilen Mahmut'un Almanya'da geçirdiği değişim sonucunda, işini bırakarak karısının parasıyla birahanelere giden ve çapkınlık yapan birine dönüştüğü görülmektedir. Bu durumdan rahatsız olan Güldane'yi arkadaşları, "Almanya insanı böyle yapar hep hesap hep para. Bir mark otuz lira!" diyerek rahatlatmaya ve bu durumu normalleştirmeye çalışmaktadır.

Filmde değişip dönüşenin sadece Türkler olmadığını, onların Almanları dönüştürdüğü gösteren kareler dikkat çekmektedir. Nitekim, Almanya'daki anaokul tabelasında çocuk yuvası yazması ve diğer bir sahnede "Bizim pezevenkler alman karılarını satıyor. Şimdi paraya alıştılar. Parasız vermiyorlar" denilmesi de değişimin çift taraflı olduğunu göstermektedir. Ayrıca filmde ötekileşme kavramına da vurgu yapılmıştır. Almanya'da adres arayan Mahmut'un elindeki kâğıdı bir Almanın yere fırlatması ve bu duruma onun hiçbir tepki göstermemesi, bunun yanı sıra kendisine yardım etmek isteyen bir siyaha "Get lan Arap, anlamıyon sen" diyerek çıkışması, kendisine karşı yapılan ötekileştirmeyi kendinden daha düşük bir statüde gördüğü birine yansıtması, bertaraf etme çabasını ortaya koymaktadır (Yüksel, 2023: 88).

Sonuç

Yönetmenliğini Şerif Gören ve Zeki Ökten'in yaptığı "Almanya Acı Vatan" filminde, diaspora konusu çok iyi bir şekilde gösterilmiştir. Bu filmde, Türk diasporasında olan ve Almanya'da yaşayan Türklerin nasıl bir değişim ve dönüşüm geçirerek zamanla, asimile olduğunu yönetmen başarılı bir şekilde göstermiştir. Diasporada olan insanlar için en önemli olan, kendi kültür ve değerlerini yaşatmak ve bir gün ana vatanlarına geri dönmektir. Ancak bu filmde, Mahmut karakteri ne kültür ve değerlerine sadık kalır, ne de bir gün ana vatanına dönmekle ilgili bir düşüncesi vardır. Filmin ilk başlarında Güldane'de bu tavidir. Kapitalist çarkın dişleri arasında kalan Güldane, filmin sonunda robotlaştığını ve bu düzende geleneklerinden uzaklaşarak kendine yabancılaştığını fark eder.

Bu çalışmada, "Almanya Acı Vatan" yapılmış analiz diasporadaki türkleri ve onların toplumsal entegrasyon problemlerini anlamaya olanak sağlamaktadır. Diasporada yaşayan Türkler hem kendi kimliklerinden,

kültürlerinden, gelenek ve değerlerinden kopmamaya hem de içinde bulundukları yeni topluma uyum sağlamaya çalışmaktadır. Sinema bu durumu hem bireysel hem de toplumsal olarak göstermektedir. “Almanya Acı Vatan” filmi anavatanından uzakta yaşayan göçmenlerin bireysel ve toplumsal düzlemdeki sorunlarına farklı perspektiflerden ışık tutmaktadır.

Araştırma “Almanya Acı Vatan” filmi üzerinden diasporayı ve bunun sinematografik yansımaları anlamamıza olanak yaratmaktadır. Bu gibi filmler, toplumun diasporada yaşayan göçmenlerin sorunlarına karşın bilinçlenmesine sebebiyet vermektedir. Diasporada olan Türklerin toplumsal entegrasyon sorunlarını gösteren birçok film bulunmaktadır. Çalışmada ele alınan “Almanya Acı Vatan” filmi, sırf bu konuyu anlatmak için yapılmış olmasa da, diasporayla ilgili önemli öğeler içermektedir. Bu nokta dikkate alındığında, bu konunun incelenmesinin önemi ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

1. Dufoix, S. (2011). Diasporalar. İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yay.
2. Genel, M. (2014). ALMANYA’YA GİDEN İLK TÜRK İŞÇİ GÖÇÜNÜN TÜRK BASININDAKİ İZDÜŞÜMÜ “SİRKECİ GARI’NDAN MÜNCHEN HAUPTBAHNHOF’A”. Selçuk İletişim, 8(3), 301-338. <https://doi.org/10.18094/si.37255>.
3. Genel, M. (2014). ALMANYA’YA GİDEN İLK TÜRK İŞÇİ GÖÇÜNÜN TÜRK BASININDAKİ İZDÜŞÜMÜ “SİRKECİ GARI’NDAN MÜNCHEN HAUPTBAHNHOF’A”. Selçuk İletişim, 8(3), 301-338. <https://doi.org/10.18094/si.37255>
4. Memisoglu, F., & Yiğit, C. (2019). ULUSLARARASI GÖÇ VE KALKINMA: TEORİ VE GÜNCEL MESELELER. Yıldız Social Science Review, 5(1), 39-62. <https://doi.org/10.51803/yssr.595809>
5. Sayan-cengiz, F. (2019). Göçmenliğe Dair Dönüşen Temsiller ve Temsilin Politikası: “Almanya Acı Vatan” ve “Duvara Karşı” Filmlerinin Karşılaştırmalı Analizi. OPUS International Journal of Society Researches, 13(19), 1202-1224. <https://doi.org/10.26466/opus.559013>
6. Sirkeci, I., Cohen, JH ve Yazgan, P. (2012). Türk göç kültürü: Türkiye ile Almanya arasında göç hareketleri, sosyo-ekonomik kalkınma ve çatışma - Türk göç kültürü: Türkiye ile Almanya arasındaki akışlar,

sosyo-ekonomik gelişme ve çatışma. Göç Mektupları, 9 (4), 373–386.
<https://doi.org/10.59670/ml.v9i4.123>.

7. Ulusoy, E. (2015). Diasporayı yeniden düşünmek: Diaspora teorisi ve Modern Diasporanın Temel Parametreleri. Göç Dergisi, 2(2), 208-228.
8. Yüksel, E. (2023). Bir Travma Deneyimi Olarak Göçmen Sineması. Ankara Üniversitesi İlef Dergisi, 10(2), 67-96.
<https://doi.org/10.24955/ilef.1309070>

DR. MAMMADLI SABINA

Senior Lecturer at the Department of Political and Social Sciences at
Azerbaijan University,
Baku, Azerbaijan

The Innocent Victims of the March 1918 Genocide

Abstract

The March Massacre is one of the most tragic and horrifying chapters in the history of 20th-century Azerbaijan and remains etched in our collective memory. Thousands of innocent people were brutally killed, subjected to unimaginable torture.

The March 1918 genocide demonstrates the arduous path our nation traversed to achieve independence and reveals that this horrific massacre against our people was perpetrated explicitly on the grounds of ethnic and religious discrimination.

Keywords: Genocide, Muslim, Dashnak-Bolshevik, massacre, Armenian

MƏMMƏDLİ SƏBİNƏ

Azərbaycan Universiteti Siyasi və ictimai elmlər kafedrasının baş müəllimi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı, Azərbaycan

E-mail: Sabina.Mammadly@au.edu.az

ORCID: 0009-0007-9252-0693

1918-ci il mart soyqırımının günahsız qurbanları

Xülasə

Mart qırğını XX əsr Azərbaycan tarixinin ən ağır və dəhşətli səhifəsidir, qan yaddaşımızdır. Minlərlə günahsız insan vəhşicəsinə, ağulasız gəncələrlə qətl edilmişdir.

1918-ci il mart soyqırımı xalqımızın öz müstəqilliyini əldə etmək üçün hansı əzablı yollardan keçdiyini göstərir, xalqımıza qarşı həyata

keçirilən bu dəhşətli qırğının açıq şəkildə mili və dini ayrı seçkilik zəminində baş verdiyini gözlər önünə sərir.

Açar sözlər: Soyqırım, müsəlman, daşnak-bolşevik, qətlam, erməni

1918-ci il xalqımızın yaddaşında, tariximizdə həm qürurverici tarixi hadisəylə, həm də dəhşətli tarixi hadisəylə dərin iz buraxmışdır. Qürurverici tarixi hadisə dedikdə böyük bir fəxrlə dilə gətirdiyimiz təbii ki 1918-ci il 28 mayda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasıdır, çünki təkcə Azərbaycanda deyil, ümumiyyətlə türk və müsəlman dünyasında ilk dünyəvi demokratik respublika və parlament respublikasıdır. Dərin iz buraxan dəhşətli hadisə dedikdə isə müstəqilliyimizə gedən yolda bolşevik-daşnak qüvvələrinin amansız şəkildə həyata keçirdiyi soyqırım zamanı minlərlə günahsız insanın vəhşicəsinə qətlə yetirilməsi idi.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, 1918-ci il mart soyqırımını Leninin rəhbərliyi Bakı Xalq Komissarlar Sovetinin sədri S.Şaumyana təşkilatçılığı ilə baş vermişdir. Lenin 1917-ci ilin 29 dekabrında Türkiyə ərazisində ermənilərə muxtariyyət verilməsinə aid sənəd imzaladı. Bunun davamı olaraq S.Şaumyanın təşkilatçılığı ilə Birinci Dünya müharibəsi cəbhələrindən geri qayıdan erməni əsgər və zabidləri Bakıda toplaşmağa başladı. Hətta S.Şaumyan özü etiraf etmişdi ki, Bakının milli tərkibi onu çox qorxudur və erməni-daşnak alaylarının köməyinə ehtiyacı var. Stepan Şaumyanın məhz qırğını həyata keçirmək üçün təşkil etdiyi “Qırmızı ordu”nun tərkibi əsasən ermənilərdən ibarət olmuşdur (<https://bakucity.preslib.az/az/page/cBJE2tj8O0>).

Xalqımızın qan yaddaşı olan 1918-ci il mart soyqırımının bir sıra baş vermə səbəbləri vardı:

1. Azərbaycanda güclənməkdə olan milli dirçəliş hissi
2. “Müsavət” partiyasının dayanmadan artan siyasi nüfuzunun yerli əhali arasında heç bir nüfuzu olmayan daşnak-bolşevik qüvvələrini narahat etməsi
3. Bakı rus-erməni şəhərinə çevirmək
4. “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq istəyir (<https://bakucity.preslib.az/az/page/cBJE2tj8O0>).

Azərbaycan torpaqlarına göz dikən ermənilər bu torpaqlara “qonaq” kimi gəlib, daha onun “sahibi” kimi davranmağa başlamışlar. Artıq açıq şəkildə XIX-XX yüzilliklərdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti həyata keçirməyə başlamışlar. Bu dəhşətli hadisənin gedişatında təkcə xalqımız öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınmayıb, həmçinin xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılmışdır (Məmmədov, 2024: 6-9).

Umummili liderimiz Heydər Əliyev 26 mart 1998-ci il fərmanının qeyd etmişdir: “1918-ci ilin mart ayından etibarən əks-inqilabçı ünsürlərlə mübarizə şüarı altında Bakı Kommunası tərəfindən ümumən Bakı quberniyasını azərbaycanlılardan təmizləmək məqsədi güdən mənfur plan həyata keçirilməyə başlandı. Həmin günlərdə ermənilərin törətdikləri cinayətlər Azərbaycan xalqının yaddaşına əbədi həkk olunmuşdur. Minlərlə dinc azərbaycanlı əhali yalnız milli mənsubiyyətinə görə məhv edilmişdir. Ermənilər evlərə od vurmuş, insanları diri-diri yandırmışlar. Milli memarlıq incilərini, məktəbləri, xəstəxanaları, məscid və digər abidələri dağıtmış, Bakının böyük bir hissəsini xarabalığa çevirmişlər. Azərbaycanlıların soyqırımı Bakı, Şamaxı, Quba qəzalarında, Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Lənkəranda və Azərbaycanın başqa bölgələrində xüsusi qəddarlıqlarla həyata keçirilmişdir. Bu ərazilərdə dinc əhali kütləvi surətdə qətlə yetirilmiş, kəndlər yandırılmış, milli mədəniyyət abidələri dağıdılıb məhv edilmişdir”(https://az.wikisource.org/wiki/%22Az%C9%99rbaycanl%C4%B1lar%C4%B1n_soyq%C4%B1r%C4%B1m%C4%B1_haqq%C4%B1nda%22_Az%C9%99rbaycan_Respubl%C4%B1kas%C4%B1_prezidentinin_F%C9%99rman%C4%B1)

İlk soyqırımın başladığı və ən çox soyqırımı məruz qalan qəza Bakı idi. Burda yaxşı silahlanmış, hazırlıqlı erməni əsgərləri müsəlmanların evlərinə məcburi daxil olurdular, günahsız insanları öldürürdülər, bu zaman bolşevik-daşnak qüvvələri adamları xəncər və süngü vasitəsilə doğrayıb, uşaqları yanan evlərin içinə atır, körpə uşaqları isə süngülərin ucuna keçirirdilər. Bu formada əhalini qorxudur, müsəlman qadınları daha amansız formada qətlə yetirirdilər. Bakı şəhərinin bir tərəfində qulaqları, burunları kəsilmiş, qarınları yırtılmış 57 müsəlman qadının cəsədi aşkar edilmişdir. Çoxlu gənc qadını diri-diri divara mıxlamışdılar. Bəlkə sağ

qalaram ümidi ilə labüd ölümdən qaçan insanları gülləbaran etmək üçün şəhərin müvafiq yerlərində pulemyotlar qoyulmuşdu. Bu da soyqırımı əvvəlcədən hazırlıq görüldüyünün sübutu idi.

İnqilabi Müdafiə Komitəsi döyüşlərin dayandırılması göstərişi verdi, amma kağız üzərində qaldı, icra olunmadı. Rəsmi məlumatlara əsasən Bakı qəzası üzrə 12 mindən çox insan amansızcasına öldürülmüşdü. Bakının “Məhəmmədli” və “Zibillidərə” məhəllələrinin əhalisinə divan tutuldu. Şəhərdəki müsəlman evləri, ictimai binalar, məktəblər, mədəniyyət ocaqları bilərəkdən dağıdıldı. “Kaspi” mətbəəsi, “Açıq söz” qəzeti redaksiyası, “Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti”nin yerləşdiyi “İsmailiyyə” binası yandırılmış, “Təzəpir” məscidinin minarələri məqsədli şəkildə dağıdılmışdı. Bakıda törədilmiş soyqırımı şəxsən Stepan Şaumyan başçılıq etməsi və erməni əsgərlərinə erməni ziyalıların özü rəhbərlik etməsi əvvəlcədən məqsədli şəkildə hazırlıq görüldüyünü bir daha göstərir.

“Kaspi” mətbəəsinin və “Açıq söz” qəzetinin yandırılması təbii ki düşünülmüş bir addım idi, çünki xalqı maarifləndirən yeganə maarifləndirici mətbəə və qəzet onlar idi, “İsmailiyyə” binası milli qüvvələrin iclas keçirə bildiyi yeganə bina idi. Təzəpir məscidinə zərbə dinimizə hörmətsizlik demək idi (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. II cild, 2005:174-177).

Dəhşətli soyqırımın baş verdiyi qəzalardan biri də Şamaxı qəzası olmuşdur. Şamaxıda həyata keçirilən soyqırımı Stepan Lalayev başçılıq etmişdir. Şamaxı hadisələrinin canlı şahidlərindən biri Stepan Lalayevlə bağlı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasına verdiyi ifadədə deyir: “Müsəlmanların məşhur düşməni Stepan Lalayevin divarların arxasında gizlənərək şəhərdə törədilən yanğınlara və qətlialmlara necə rəhbərlik etdiyini, həmçinin həyasızcasına küçəyə çağırdığı, küçədə gördüyü insanları atəş açaraq necə öldürdüyünü gözlərimlə gördüm... Şamaxılılarla apardığım söhbətlər əsasında onun və rəhbərlik etdiyi bandanın şəhərin ən görkəmli və hörmətli insanların qətlə yetirməsini də eşitmişəm” (ARDA, 1919: 30-32).

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərinə əsasən deyə bilərik ki, Şamaxı şəhərində soyqırım zamanı 8 mindən artıq insan vəhşicəsinə öldürülmüş, bir milyard manatdan yuxarı dəyəri olan əmlak qarət edilmiş,

evlər yandırılmışdır. Həmçinin 13 məscid, və qiymətli tarixi abidə olan “Cümə məscidi” də yandırılmışdır.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvləri tərəfindən Şamaxı qəzasının 110 kəndinin bolşevik-daşnak təcavüzünə, 105 kəndinin yanğın və talanlara məruz qaldığını, 53 kənddə isə ermənilər tərəfindən 8027 nəfər azərbaycanlının qətlə yetirildiyini sənədlərdə göstərir. (180).

Qətlə yetirilənlərin 8027 insandan 4190 nəfəri kişi, 2560 nəfəri qadın və 1277 nəfəri uşaqlar olmuşdur. Şamaxı qəzasının kəndlərinə isə 339,5 milyon manat dəyərində maddi ziyan dəymişdir (ARDA, 1919: 14).

Şamaxı soyqırımının daha dəhşətli olmasına səbəb burada Şamaxının yuxarı hissəsində erməni kəndlərinin olması və onların bolşevik-daşnak qüvvələrinə dəstək verməsi, həmçinin vaxtı ilə bura köçürülmüş molokanların da düşmən qüvvələrinə yardım etməsi olmuşdur.

Zərərçəkən Şamaxı sakini Nəsrulla Hacı Sultan oğlunun istintaqa verdiyi ifadə burda yaşayan erməni və molokanların qırğına dəstəklərini təsdiqləyir: “Martda ermənilər molokanlarla birgə Şamaxıya hücum çəkəndə, mən orada idim. Ermənilər və molokanlar Şamaxını mühasirəyə alıb, onu top və tüfənglərdən atəşə tutdular. Hücumda Şamaxı qəzasının bütün kəndlərindən olan saqiyanlı, mirikəndli, kələxəlili, kərkənçili, meysərili, o cümlədən şamaxılı ermənilər iştirak edirdilər. Hücum edənlər arasında hətta uşaqlar və qocalar da var idi. Bir neçə saat sonra ermənilər və molokanlar şəhərə soxuldular. Onlar, ermənilər və molokanlar, küçələrdə müsəlmanları qətlə yetirirdilər. Müsəlmanlar silahlarını təhvil verəndən sonra molokanlar qırğını dayandırdılar, ermənilər isə hətta bundan sonra da qətləliamı davam etdirdilər” (ARDA, 1919: 54-55).

Şamaxı soyqırımının dəhşətli olmasının başqa bir səbəbi də bolşevik-daşnak qüvvələrinin evləri bir-bir qarət edib yandırmaları idi. Burda məqsəd labüd ölümdən təsadüf nəticəsində sağ qalan insan geri qayıtdıqda əmlakının qarət olunduğunu, evinin yandırıldığını görüb ümitsizliyə düşər olsun, həmçinin hadisənin baş verdiyi vaxt mart-aprel aylarında olmasını nəzərə alsaq görürük ki, evləri yandırılan insanlar soyuqda küçədə qalmalı olmuşlar. Bu da hadisə zamanı qırğınlardan ölən insanların sayını daha da artırırdı. Bundan başqa məhsul yığımı vaxtı olmasına baxmayaraq ermənilər taxıl zəmilərindəki məhsulları yığıb insanları çarəsiz şəkildə açlığa düşər etmişdilər. Hacı Xanəli oğlunun ifadəsində də bunu belə qeyd

etmişdi: “İndi biz çox dəhşətli bir şəraitdə yaşayırıq, ermənilərin təcavüzü səbəbindən taxılımızı zəmilərdən yığa bilmədiyimizə görə acından və soyuqdan (kənd camaatının yarıdan çoxu evlərindən də məhrum olub), həmçinin tüğyan edən xəstəliklərdən kütləvi surətdə qırılıraq” (ARDA, 1919: 153).

Başqa bir şahid Həmyəli kənd sakini Şapələng Bəşir oğlu ifadəsi digər şahidin ifadəsi ilə demək olar oxşardır və fikrini belə ifadə etmişdi: “Kəndimiz ermənilərin təcavüzünə iki dəfə məruz qaldı. İndi biz dəhşətli və dözülməz şəraitdə yaşayırıq - soyuqdan, aclıqdan, mənzil çatışmamazlığından və xəstəliklərdən camaatımız kütləvi şəkildə qırılır. Müsibət bizi taxıl yığımı zamanı haqladığına görə zəmilərdən heç nə yığa bilmədik” (Халилов, 2000: 166).

Novatski tərəfindən Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sədri Ələkbər bəy Xasməmmədovun da iştirak etdiyi zərərçəkənin dindirilməsi zamanı şahid Məşədi Heydər Sultanov demişdi: “Ermənilər məndən pullarımı alarkən, dinimi təhqir etdilər, təsadüfən şəkfdə Quran kitabını görəndə, onu yerə elə çırpdılar ki, cırıldı və yenidən Quranı və müsəlman dinini söydülər” - deyər söyləmiş və son dərəcə ağır təsir edən bu hadisəni protokola daxil etməyi xahiş etmişdi (ARDA, 1919:27).

Qeyd olunan şahid ifadəsi göstərir ki, bu vəhşiliklər təkcə günahsız insanlara qarşı deyildi, həmçinin dinimizə də qarşı bolşevik-daşnak qüvvələrinin təhqiramiz hərəkətlər etməsi bunu bir daha sübutu edir ki, qırğınlar milli-dini ayrı seçkilik zəminində baş vermişdir.

Digər bir şahid Hacı Şıx Həbib Axund ifadəsində həm tarixi abidəmiz olan, həm də dini ibadətqah yerimiz olan “Cümə məscidi”nin yandırılmasını bu sözlərlə ifadə etmişdir: “Cümə məscidi müsəlmanlar üçün həm əziz müqəddəs bir ibadət yeri kimi həm də, qədim bir abidə kimi çox qiymətli idi. O, abidə Şamaxılıların qüruru idi. O, abidə bir neçə zəlzələyə sinə gərmişdi” - deyər, söyləmişdir (ARDA, 1919: 11-13).

1918-ci ilin mart soyqırımından ziyan çəkən qəzalardan biri də Quba qəzası olmuşdur. Stepan Şaumyanın əmri ilə Qubaya David Gelovaninin başçılığı altında hərbi dəstə göndərilmişdi. Gelovani bu hadisə barədə belə məlumat vermişdi: “Xaçmazdan köməyimizə poruçik Ağacanyanın başçılığı ilə yalnız ermənilərdən ibarət 150 nəfərlik dəstə və iki top gəldi. Növbəti günü o, Qubada əksəriyyəti ermənilərdən ibarət olan xristian

əhalini şəhərdən çıxarmaq üçün bir yerə yığdı. Biz geri çəkilməyə başladıq. Biz Xaçmaza, oradan isə Dərbəndə gəldik. Bir neçə gündən sonra hərbi nazir G.Korqanov Hamazaspın komandanlığı altında 2000 nəfərdən ibarət “cəza dəstəsi”ni Qubaya göndərdi”. Hamazaspın “Cəza dəstəsi” Quba şəhərini və Quba qəzasının 122 kəndini məhv etmişlər və ümumi olaraq əhaliyə 58.121.059 manatlıq (rubl) ziyan vurmuşlar.

Həmçinin Qubada da dini ibadət yeri olan məscidləri dağıtmış, müsəlmanların müqəddəs kitabı olan Quranı yandırmışdılar.

Soyqırımın şahidlərindən Quba sakini Kərbəlayi Məhəmməd Tağı oğlu daşnak-bolşevik qüvvələri tərəfindən 14 nəfərdən ibarət ailə üzvünün öldürüldüyünü qeyd etmişdir. Həyat yoldaşının qarnını parçalamış, uşaqlarının başını kəsmişlər (Abışov, 2016: 100).

Hamazaspın dəstələri Quba qəzasında 1918-ci ilin aprel-may aylarında 4 dəfə Quba qəzasında olmuşlar. Hər bir hücumda da qətlamlar və dağıntılar həyata keçirmişlər (<https://1905.az/1918-ci-il-quba-soyqirimi-zamani-erm%C9%99ni-talanlari/>).

Bolşevik-daşnak qüvvələri 1918-ci ildə İrəvan quberniyasının azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinə də basqınlar etmişlər. Pəmbək nahiyyəsinin 9 kəndində 1000-dən çox günahsız insan amansızcasına öldürülmüşdür. İrəvan qəzasının bütün azərbaycanlı kəndləri talan edilib yandırılmışdı. Bircə Arcut kəndində 60 nəfər öldürülmüş, onlardan da 12-nin başı kəsilmişdi. Gözlədə kəndində isə qadınlar meşəyə qaçmış, özlərinə öldürmüşdülər, çünki bilirdilər ki, əsir düşsələr onları hansı aqibət gözləyir.

İrəvandakı qırğınlar haqqında ətraflı məlumat verən kitablardan biri də Kazım Qarabəkir Paşanın “1917-20 arasında Ərzincandan İrəvana erməni zülmü” kitabıdır. O, kitabda Gümrüdə Axılkeləyə köçürülməli olan 3000 insanın öldürülərək izinin itirilməsini, Şiştəpə və Düzkənd ətrafında 60 günahsız insanın qadın, qoca, uşaq bilmədən hamısının amansızcasına öldürülməsini qeyd etmişdir.

1918-ci ilin aprelində Gümrüdə yaşayan 500-dən artıq azərbaycanlı ailələrin Qars vilayətinə keçmək vədi ilə adadlıb Arpaçayın sahilində qətl etmişdilər. Bu dəhşətli qətləmdən çox az azərbaycanlı gənc Arpaçayı keçərək sağ qalmışdı.

Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti İrəvan quberniyasında yaşayan müsəlmanları labüd ölümdən xilas etmək üçün Osmanlı ordusunun 36-cı Qafqaz diviziyası komandanlığına etdiyi müraciət etmişdi və müraciətdə deyilirdi: “İrəvan quberniyası ərazisindəki islamların qırılıb, yox edilməkdə olduqları, otuzdan çox müsəlman kəndinin yandırılıb, əhalisinin qırıldığı və İrəvandan qaçaraq gələn yaralı və xəstə köçkünlərin sayının gündən-günə çoxalmaqda və yoxsulluq ilə pərişanlıq içində üzülməkdə olduqlarından, bunlara sığınacaq və daldalanacaq yerinin göstərilməsi rica olunmaqdadır” (<https://anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2010/mart/112071.htm>).

1918-ci ildə dəhşətli qırğınların həyata keçirildiyi daha bir qəza Naxçıvan qəzasıdır. Naxçıvan qəzasında həyata keçirilən soyqırırma Andranik Ozanyan, Nijde, Dro, Qibbon, Doluxanyan kimi şəxslər başçılıq etmişdir. Andranik Ozanyanın silahlı birliklərinin İrəvan əyalətində 200-dən çox, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad nahiyələrində də isə 50-dən çox müsəlman kəndlərini talan etmiş, yandırmış, insanları qətlə yetirmişdi.

A.Ozanyan Naxçıvan, Qarabağ və Zəngəzurun Ermənistana birləşdirilməsinə çalışırdı və 1918-ci ilin iyun-iyul aylarında Naxçıvanda çoxlu kənd və qəsəbələri həm qarət etmiş, həm də yandırmışdı.

Araz çayının sol sahilindəki Yaycı kəndinə Andranik hücum etmiş və burada yaşayan əhalinin bir hissəsini qətlə yetirmiş, bir hissəsini isə Araz çayına ataraq öldürmüşdü. Cəsədlər o qədər çox idi ki, ölüləri dəfn etmək üçün Nüvədi kəndində ayrıca bir qəbiristanlıq yaratmışdılar. (https://az.wikipedia.org/wiki/Nax%C3%A7%C4%B1van_soyq%C4%B1r%C4%B1mlar%C4%B1)

Yaycı kəndinin sakini V.Hüseynov qırğınlarla bağlı acı xatirəsin belə bölüşmüşdü: “Xalqımıza yönəlik ermənilər tərəfindən 1918-ci ildə edilən soyqırırımı bizim kəndimizdən və ailəmizdən də yan keçməmişdir. Səhər erkəndən kəndimizə hücum edən erməni silahlı birlikləri gecənin qaranlığında önlərinə çıxan hər şeyi məhv edir, ağsaqqalları və uşaqları bıçaqlayır və başlarını kəsirdilər. O gecə yüzlərlə anaların saçları qana bulaşdı, igid cavanların başları kəsildi, gözləri çıxarıldı, kiçik uşaqların bədənləri güllələrlə dəlik-deşik edildi. Gözləri heç bir şey görməyən, türk qanına susayan erməni daşnakları mənim anamı, dörd qardaşımı, iki bacımı

acımadan öldürərək Araz çayına atdılar. Bəli, ermənilərin etdikləri bu vəhşilikləri izah etməklə bitməz” (Hüseynov, 2001: 125-126).

Xalqımızın 1918-ci il mart soyqırımında hansı dəhşətlərlə, amansızlıqlarla üz-üzə qaldığı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən soyqırımı araşdırmaq üçün yaradılmış Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvlərinin araşdırdığı və sənədlərlə rəsmiləşdirdiyi şahid ifadələrində açıq şəkildə görürük. Əvvəlcədən silahlanmaq, daşnak-bolşevik silahlı qüvvələrini yaratmaq, məqsədli şəkildə günahsız insanları öldürmək, evlərini talan etmək, yandırmaq bütün bunlar bir məqsədə xidmət edirdi: Azərbaycan xalqının soykökünü kəsmək və tarixi torpaqlarımızda “Böyük Ermənistan yaratmaq”.

Ədəbiyyat siyahısı

1. <https://bakucity.preslib.az/az/page/CBJE2tj8O0>
2. Prof.Məmmədov N. Bakıda, Şamaxıda və Qubada 1918-ci il mart-aprel soyqırımı. Respublika, 2024, № 66. S. 6, 9.
- 3.https://az.wikisource.org/wiki/%22Az%C9%99rbaycanl%C4%B1lar%C4%B1n_soyq%C4%B1r%C4%B1m%C4%B1_haqq%C4%B1nda%22_Az%C9%99rbaycan_Respubl%C4%B1kas%C4%B1_prezidentinin_F%C9%99rman%C4%B1
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. II cild, Bakı: Lider nəşriyyat, 2005, 174-177.
5. ARDA, f. 1061, siy.1, iş 105, vər. 30-32
6. ARDA, f. 1061, siy.2, iş 85, vər.14.
7. ARDA, f. 1061, siy.1, iş 105, vər. 54-55.
8. ARDA, f. 1061, siy.1, iş 6, vər. 153.
9. Халилов А.А. Геноцид против мусульманского населения Закавказья в исторических источниках. Баку: Азербайджан, 2000, 166 с.
10. ARDA, f. 1061, siy.1, iş 105, vər. 27-nin arx.
11. ARDA, f. 1061, siy.1, iş 106, vər. 11-13.
12. Abışov V.Ş. Quba qəzasında türk-müsəlman soyqırımı//Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il soyqırımları. Elmi redaktor və Ön sözün

müəllifi: Yaqub Mahmudov. Bakı: Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, 2016, s. s. 96-104

13. <https://1905.az/1918-ci-il-quba-soyqirimi-zamani-erm%C9%99ni-talanlari/>
14. <https://anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2010/mart/112071.htm>
15. https://az.wikipedia.org/wiki/Nax%C3%A7%C4%B1van_soyq%C4%B1r%C4%B1mlar%C4%B1
16. Hüseynov V. “İbrət dersi almalıyıq,” Naxçıvan jurnalı, say. 5 (2001), s. 125-126.

Assoc. Prof. Dr. MEHDİKHANOV RASUL

Azerbaijan University

Baku, Azerbaijan

E-mail: rasul.mehdikhanov@au.edu.az

**Diplomacy of the Republic of Azerbaijan in 2003-2020 and the Victory
Chronicle of the Patriotic War**

Abstract

The article discusses the Azerbaijani people's artificial involvement in the war, the start of a life-and-death war in order to ensure their territorial integrity, and the struggle they waged to liberate 20 percent of their territory from occupation. During the 30-year occupation, the Armenian fascists and barbarians left no stone unturned in the territories they occupied. During these years, the Azerbaijani leadership has taken very serious measures to resolve this artificially created conflict peacefully, leading countries of the world and many security organizations have held discussions, and as a result, nothing has been achieved as a result of the Armenian leadership's meddling in politics. They even remained indifferent to the 4 resolutions adopted by the UN Security Council. Not satisfied with the occupation, the Armenian Sovietists did not give up their intention to occupy new territories. As a result, the patience of both our President Ilham Aliyev and our people ran out, and as a result, an order was given by the Supreme Commander-in-Chief to counterattack the Armenian attack. Thus, the 44-day Second Karabakh War began and the Armenian Sovietists were defeated. The people of Azerbaijan, through the power of our army, have restored justice on the path of our territorial integrity and the conflict that the UN's very influential organization (OSCE) has been unable to resolve for 30 years.

Keywords: diplomacy, Victory Chronicle, Patriotic War, Azerbaijan's true voice.

MEHDİXANOV RƏSUL

Azərbaycan Universiteti Siyasi və ictimai elmlər kafedrasının müəllimi,

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Respublikasının 2003-2020-ci illərdə diplomatiyası və Vətən müharibəsinin Zəfər səlnaməsi

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan xalqının süni sürətdə müharibəyə cəlb olunması, öz ərazi bütövlüyünü təmin etmək məqsədilə ölüm-dirim müharibəsinə başlaması və ərazisinin 20 faizini işğaldan azad etmək uğrunda apardığı mübarizədən bəhs olunur. 30 illik işğal zamanı erməni faşist və barbarları işğal etdikləri ərazilərdə daşı daş üstə qoymamışlar. Bu illər ərzində Azərbaycan rəhbərliyi bu süni yaradılmış münaqişənin dinc yollarla həll olunması yolunda çox ciddi tədbirlər görmüş, dünyanın aparıcı ölkələri və bir çox təhlükəsizlik təşkilatları müzakirələr aparmış və nəticədə erməni rəhbərliyinin siyasətdə naşılıq etməsi nəticəsində bir şeyə nail olunmamışdır. Hətta BMT-nin təhlükəsizlik şurasının qəbul etdiyi 4 qətnaməsinə qarşı biganə qalmışdılar. İşgalla kifayətlənməyən erməni sovinistlər yeni-yeni ərazilərimizi işğal etmək niyyətindən əl çəkmirdilər. Həm Prezidentimiz İlham Əliyev və xalqımızın səbr kasası dolmuş nəticədə Ali Baş Komandanın əmri ilə erməni hücumuna qarşı əks hücum əmri verildi. Beləliklə 44 günlük II Qarabağ müharibəsi başladı və erməni sovinistləri məğlub edildilər. Azərbaycan xalqı BMT-nin çox nüfuzlu (ATƏT) təşkilatının 30 ildə həll edə bilmədikləri münaqişəni və ərazi bütövlüyümüzün yolunda ədalətin bərpa edilməsini ordumuzun gücü ilə bərpa etdik.

Açar sözlər: diplomatiya, Zəfər səlnaməsi, Vətən müharibəsi, Azərbaycanın haqq səsi.

Dünyanın ən aparıcı dövlətlərinin tarixində onları sınağa çəkən, inkişaf yolunda maneəyə çevrilən hadisələr az olmamışdır. Bu zaman öz xalqını siyasi hədələrdən və təzyiqlərdən qoruyan, onu firavan davamlı inkişaf yoluna çıxarmağa müvəffəq olan şəxsiyyətlər tarixdə daim qalırlar. Belə şərəfli ömür yolu keçmiş yaddaşlarda əbədiyaşarlıq qazanmış şəxsiyyətlərdən biri də Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevdir.

Zəfər qələbəsinin bünövrəsi hələ 90-cı illərin ortalarında qoyulmuşdur. Heydər Əliyev torpaqlarımızın işğalı ilə barışmaz mübarizə

aparırdı. Ulu Öndər deyirdi: Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi artıq tarixi həqiqətə çevrilmişdir, əbədidir, dönməzdir, yenilməzdir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasını və onun dövlətçilik ənənələrini qoruyub saxlamaq üçün bizim güclü ordumuz silahlı qüvvələrimiz olmalıdır. Ulu Öndər qeyd edirdi ki, əmin ola bilərsiniz ki, bu sahədə lazımi işlər görülür, lazımi tədbirlər həyata keçirilir və Azərbaycan ordusu öz gücünü, qüdrətini, əsgəri məharətini gündən-günə təkmilləşdirilir. Odur ki, deyirəm biz bütün beynəlxalq təşkilatların imkanlarından, beynəlxalq hüquq normalarından istifadə edərək Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa edəcək və işğal olunmuş torpaqların azad edilməsinə nail olacağıq. Məhz biz istəyimizə nail olmaq üçün bizim güclü ordumuz təkmilləşmiş müasir silahlarımız olmaıdır. Belə ordu ilə biz Azərbaycana qarşı hər hansı yeni bir təcavüzün hərbi-əməliyyatın qarşısını ala bilərik. Bu günkü ordumuz belə qüdrətə malikdir. Biz atəşkəs rejiminin pozulmasına heç vaxt yol verməyəcəyik. Ancaq atəşkəs rejimi pozularsa Azərbaycan ordusu, Azərbaycan xalqı onun qarşısını almağa və layiqli cavab verməyə qadirdir. (Azərbaycan tarixi 7-ci cildə. 7-ci cild. 2003, s.6)

Heydər Əliyev xarici siyasət məsələlərinə müstəsna əhəmiyyət verməsi beynəlxalq miqyasda miqyasda uğurlu və cəsarətli addımlar artması, milli məqsədlər naminə ən nüfuzlu tribunalardan cəsarətli istifadə etməsi Azərbaycan dövlətçiliyinin bu günü və gələcəyi baxımından son dərəcə əhəmiyyətli olmuşdur. Biz bu əhəmiyyəti Heydər Əliyevin davamçısı müstəsna diplomatik qabiliyyətə malik İlham Əliyevin dövlətlərarası diplomatik əlaqələrin qurulması və inkişafında görürük. Dünyanın aparıcı dövlətləri ilə sosial-siyasi-iqtisadi layihələrin hazırlanması həyata keçirilməsində müstəsna fədakarlıq və bacarıq qabiliyyətinin mövcudluğunun şahidi oluruq. Dünyanın qüdrətli dövlətlərinin rəhbərləri İlham Əliyevin balanslaşdırılmış siyasi resursunu qəbul edir. Və onunla razılaşırlar.

“Biz nadir bir irsin varisləriyik. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı bu irsə layiq olmağa çalışaraq böyük bir tarixi keçmişinə, zəngin mədəniyyəti yüksək məənəviyyəti olan ölkəmizin həm dünəninə, həm bu gününə, həm də gələcəyinə dərin bir məsuliyyət hissi ilə yanaşmalıdır”. (Azərbaycan tarixi 7-ci cildə. 7-ci cild. 2003, s.12)

Hələ 44 günlük müharibənin başlanmasından çox-çox əvvəl Prezidentimiz i.Əliyev dedmişdir: Azərbaycanın ərazi bütövlüyü danışıqlar mövzusu olmayıb və olmayacaqdır. Azərbaycan ərazi bütövlüyünü bərpa edəcəkdir. Dağlıq Qarabağ bizim doğma əzəli torpağımızdır. Əsrlər boyu Azərbaycan xalqı Dağlıq Qarabağda və ətraf bölgələrdə yaşamışdılar. Bu günkü Ermənistan dövləti tarixi Azərbaycan torpaqları üstündə qurulmuşdur. İrəvan xanlığı, Zəngəzur mahalı bizim tarixi torpaqlarımızdır. Biz heç vaxt imkan verə bilmərik ki, doğma torpağımız olan Dağlıq Qarabağda ikinci erməni dövləti yaradılsın. Ermənistan üzərində qələbənin əldə olunmasında ölkə rəhbəri Ali baş komandan İlham Əliyev Azərbaycan respublikasının təhlükəsizlik mühitinin real və potensial hərbi təhdiddən, eləcə də ümumi hərbi strateji vəziyyəti qiymətləndirərək və ölkənin mövcud resurs və potensialını nəzərə alaraq, silahlı qüvvələrin və başqa silahlı birləşmələrin müasir şəraitdə hərbi təhlükəsizliyin təmin edilməsi üzrə bütün kompleks məsələlərin həllinə maksimal dərəcədə uyğunlaşdırılmış strukturlarını formalaşdırmış və inkişaf etdirmişlər. (Azərbaycanda fəal həyat mövqeyinin formaslaşdırılması mədəni tərbiyənin təcrübəsi və aktual problemləri. Ümumi ittifaq elmi praktik konfransın materialları. Bakı 1979, s.6)

Ölkə başçısı İlham Əliyev dafələrlə möhtəbər tribunalarından çıxış edərkən bildirmişdir ki, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi həll olunmadan, işğal olunmuş Azərbaycan toraqlarından çıxmayınca bölgədə heç bir müsbət irəliləyiş olmayacaq və Azərbaycan öz milli maraqları uğrunda sona qədər mübarizə aparacaq. Bu mübarizədə haqq-ədalətin Azərbaycan tərəfində olduğunu söyləyən Prezident İlham Əliyev dünyaya bəyan edib ki, Azərbaycan bundan sonra da nə danışıqlar prosesində nə də bölgədə gedən başqa proseslərdə öz prinsiplial mövqeyindən dönməyəcək.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev beynəlxalq tədbirlərdə dafələrlə Ermənistanın işğalçılıq siyasətini ifşa edərək təcavüzkarın faşist ideologiası yürütdüyünü və terrorizmin dövlət səviyyəsində dəstəkləndiyini bütün dünyaya bəyan etmişdir. Əsasən də son –cu ildə Azərbaycan diplomatiyasının söyləri nəticəsində münaqişənin həlli ilə bağlı BMT təhlükəsizlik şurası Qoşulmama Hərəkatı, Avropa ittifaqı, Avropa Şurası,

İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və s. beynəlxalq təşkilatların hazırladığı sənədlər buna müvafiq hüquqi baza yaratdı.

Azərbaycanın diplomatik səyləri ilə keçən dövr ərzində BMT, ATƏT, Avropa Şurası, Avropa ittifaqı, Avropa parlamenti, Nato, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, Qoşulmama Hərəkatı və digər beynəlxalq təşkilatlar Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi ilə bağlı qətnamə və qərarlar qəbul etmişdir. (Azərbaycanda fəal həyat mövqeyinin formaslaşdırılması mədəni tərbiyənin təcrübəsi və aktual problemləri. Ümumi ittifaq elmi praktik konfransın materialları. Bakı 1979, s.11)

Azərbaycan Respublikasının AŞPA-dakı nümayəndə heyətinin rəhbəri İlham Əliyev özünün məntiqi çıxışları, konkret təklifləri ilə bu nüfuzlu beynəlxalq təşkilatda tez bir zamanda diqqəti cəlb etdi və Azərbaycanın nüfuzunu daha da artırdı. O, Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri kimi ilk dəfə bu qurumun kürsüsündən Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və daha 7 rayonunun işğalı olduğunu, işğal olunmuş ərazilərin və narkotik maddələrin tranzitinə çevrildiyini bəyan etdi. Avropa Şurasının sənədlərində Ermənistan təcavüzkar dövlət kimi tanındı, işğalçı qoşunların dərhal Azərbaycan torpaqlarından çıxarılması tələb olundu. Prezidentimiz tərəfindən söylənilən faktlar Avropa Şurası PA sənədlərində öz əksini tapmışdır.

Avropa Şurasının üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarından 2005-ci il mayın 16-17-də Varşavada keçirilən 3-cü zirvə toplantısında iştirak edən Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyev öz çıxışında təşkilata üzv olan ölkələrin təhlükəsizliyi sahəsində mühüm işlərin görülməsinin vacibliyini bildirərək Ermənistanın hərbi təcavüzünün ağır nəticələrini beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırdı.

2010-cu il mayın 20-də Avropa Parlamenti Avropa ittifaqının Cənubi Qafqaz strategiyasına dair qətnamə qəbul etdi. Qətnamədə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nizamlanması məsələlərinə xüsusi yer verilmişdir. Avropa Parlamentinin Dağlıq Qarabağa dair qəbul etdiyi qətnamədə birmənalı şəkildə göstərildi ki, Azərbaycan torpaqları işğal altındadır. Sənəddə Avropa ittifaqının Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıdığı və Dağlıq Qarabağ probleminin tezliklə beynəlxalq hüquq prinsipləri çərçivəsində həll olunmasına tərəfdar olduğu öz əksini tapır.

1993-cü ildə İslam Konfransı Təşkilatı (2011-İƏT) Erməni-Azərbaycan münaqişəsi ilə əlaqədar qətnamə qəbul etdi. Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü haqqında İ.Ə.T-ın Ali oraqnı olan və təşkilatın dövlət və hökumət başçılarının iştirakı ilə 2013-cü il fevralın 6-7-də Misrin mərkəzi Qahirədə keçirilən 12-ci zirvə toplantısının yekun bəyannaməsinin 61-ci maddəsində deyilirdi ki, İƏT üzvü olan dövlətlər Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına təcavüzü faktın bir daha təsdiq edir. Və BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 874, 884 sayılı qətnamələrinə əsasən ordusunu çıxarmağa münaqişənin tezliklə və sülh yolu ilə həll edilməsinə çağırırdı. (Azərbaycanda fəal həyat mövqeyinin formaslaşdırılması mədəni tərbiyənin təcrübəsi və aktual problemləri. Ümumi ittifaq elmi praktik konfransın materialları. Bakı 1979, s.8) Son illərdə beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən Azərbaycanın haqlı mövqeyini dəstəkləyən sənədlərin qəbul edilməsi dövlət başçısı İlham Əliyevin yürütdüyü gələcəmin milli maraqlarına söykənən xarici siyasətinin nəticəsi idi. Ümumiyyətlə Prezident İlham Əliyevin prinsipal mövqeyi və diplomatik fəaliyyəti sayəsində Azərbaycanın ikinci Qarabağ müharibəsində beynəlxalq təşkilatlarla imzaladığı sənədlər əsas hüquqi baza kimi tarixi qələbəni şərtləndirən amillərdən biri oldu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Təhlükəsizlik Şurasının məlum 4 qətnaməsinin BMT üçün əsas olmasını vurğulayaraq onların 20 ildən artıq bir müddət keçməsinə baxmayaraq hələ də yerinə yetirilməməsini ədalətsizlik və ikili standartlar adlandırmışdır.

Azərbaycanın BMT Təhlükəsizlik Şurasının qeyri daimi üzvü seçilməsi mühüm tarixi hadisə idi. Ölkəmiz 2011-ci il oktyabrın 24-də 2012-2013-cü illər üzrə BMT Təhlükəsizlik Şurasının qeyri daimi üzvlüyünə keçirilən seçkilərdə BMT-yə üzv olan 193 dövlətdən 155-nin dəstəyi ilə inamlı qələbə yaşamışdır. Bununla yanaşı BMT Təhlükəsizlik Şurasının qeyri daimi üzv qəbul olunması Azərbaycanın diplomatiya tarixində əldə edilmiş ən böyük nailiyyətlərindən biri olmaqla ölkəmizin son illər dünya miqyasında artan siyasi nüfuzunun bariz sübutu kimi qəbul edilməlidir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev müstəqilliyimiz dövründə 20 il ərzində belə uğrun əldə edilməsini tarixi nailiyyət kimi qiymətləndirərək demişdir. “Biz 20 il ərzində müstəqil ölkə kimi özümüzü dünyada təsdiq

edə bilmişik. Biz sübut edə bilmişik ki, Azərbaycan etibarlı tərəfdaşdır. Azərbaycan dost ölkədir və dostların sayının artması bizim siyasətinin təntənəsidir”. (Azərbaycan qəzeti 16 oktyabr 1996-cı il, s.12)

BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvü olan ölkələrin 155-nin ölkəmizin namizədiyinin lehinə səs verməsi Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə artan nüfuzunun, ərazi bütövlüyü və sərhəd toxunulmazlığının bir daha öz təsdiqini tapması demək idi. Prezident İlham Əliyev Qarabağ həqiqətlərinin dünyaya çatdırılmasına diqqəti daha çox cəlb edərək 2016-cı il iyunun 3-də Bakıda keçirilən Dünya Azərbaycanlıların IV-cü qurultayındakı çıxışında demişdir ki, Azərbaycan dünya miqyasında daha çox etibarlı tərəfdaş ölkə kimi tanınır və Ermənistandan başqa heç bir ölkə ilə heç bir problemimiz yoxdur. Məlumdur ki, Ermənistanın diaspor təşkilatları artıq onilliklər ərzində formalaşmış və onlar dünyanın aparıcı media qurumlarına müxtəlif yollarla müdaxilə ediblər və orada təmsil olunublar. Biz Azərbaycanlılar da bu istiqamətdə işimizi daha da təkmilləşdirməli, ilk xarici media ilə iş aparmalıdır. Çalışmalıyıq ki, Azərbaycanlı media işçləri xarici media orqanlarında təmsil olunsunlar. Onlar öz vətənlərini müdafiə edib həqiqətləri dünya xalqlarına çatdırsınlar. İldiyimiz kimi XXI əsr informasiya əsridir. Azərbaycan həqiqətləri haqqında əlbəttə ki, dünya ictimaiyyətinə geniş informasiya verilməlidir. Biz bir dövlət kimi bu işi həyata keçirməyə çalışırıq. Ancaq diaspor təşkilatlarından daha çox şey aslıdır. Xüsusilə biz bunu Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı informasiya təminatında görürük. Eyni zamanda Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli ilə bağlı Ermənistanın yürütdüyü siyasi fikirlər və tutduğu mövqe tarixi həqiqətləri münaqişənin əsl mahiyyətini əks etdirmirdi.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2019-cu il oktyabrın 4-də Soçi şəhərində “Valdoy” beynəlxalq diskussiya klubunun XVI ilin iclasının plenar sessiyasında çıxış edərkən müasir mərhələdə global və regional geosiyasətin ən aktual məsələlərinə toxunmuşdur. Prezident qeyd etmişdir ki, Rusiya-Azərbaycan münasibətlərinin strateji xətlərini Ermənistan rəhbərliyinin son vaxtlar ifadə etdiyi məsuliyyətsiz bəyanatlarını, Azərbaycanın Qarabağ münaqişəsi məsələsindəki konkret mövqeyini və dövlət quruculuğunda əldə edilən nailiyyətləri şərh etmişdir. Dövlət başçısı

xatırladaraq qeyd etmişdi ki, Nikol Paşinyan bir qədər əvvəl Ermənistanın mövqeyi ilə bağlı şüar demişdi və guya ki, bunu Azərbaycan tərəfindən də ifadə edib ancaq cavab almayıb. Paşinyanın dedikləri ancaq belə ifadə olur. “Dağlıq Qarabağ Ermənistandır və nöqtə: Bundan sonra elə qərar qəbul edilməlidir ki, Ermənistan, Azərbaycan və Dağlıq Qarabağ xalqlarını qane etsin”. (Azərbaycan qəzeti 16 oktyabr 1996-cı il, s.12)

Artsax xalqı ifadəsi altında N.Paşinyan əsrlərlə orada yaşamış aborigen Azərbaycanlıları deyil (türklər) Rusiya imperiyasının həmin əraziyə köçürüldüyü erməniləri nəzərdə tuturdu. Cənab Prezident İlham Əliyev N.Paşinyanın dəqiq cavabını vermişdir. Həmin ərazinin statusu 1921-ci ildə Qafqaz bürosunun qərar ilə “Azərbaycanın tərkibində qalsın” kimi müəyyən edilib. Daha qədimlərə müraciət edən Prezident İlham Əliyev qətiyyətlə bəyan edib ki, Dağlıq Qarabağ tarixi mədəni demoqrafik siyasi, geosiyasi və bütün digər mənalarda daim Azərbaycanın olub və bu gün də Azərbaycandır. “ Qarabağ Azərbaycandır və nida işarəsi”. Doğurdan da çox güclü dəqiq və obyektiv bir cavabdır. Beləliklə Azərbaycan Prezidentinin “Valdoy” klubundakı nitqi tarixi bir hadisədir.

N.Şavrovun yazdığı tarixi əsərində (1864-cü il) qeyd edirdi ki, Qafqaz idarəçiliyində çoxluq təşkil edən erməni və gürcülərdə millətçilik fəaliyyəti oyandı. Erməni-Gürcü çarlıqlarının yenidən dirçəlmək ideyası Londonda onların rəhbər şəxslərinin beyninə yeridildi. Sonralar dənizdən-dənizə Ermənistan yaratmaq ideyası “Daşnaksütyun” partiyasının əsas ideyasına çevrildi. Görkəmli tarixçilər T.İ.Dyaknov və V.Piotravski və başqaları zorla qədim tarix yaratmaq istəyən saxtakar erməni alimlərini dəfələrlə ifşa etmişlər. (Cəbiyev Q., Allahverdiyev S. 1917, s.10)

2019-cu il oktyabrın 25-26-da Bakıda Qoşulmama Hərəkatına üzv ölkələrin dövlət başçılarının “ Bandunq prinsiplərini rəhbər tutmaqla müasir dünyanın çağırışlarına birgə və adekvat cavab verilməsini təmin etmək” mövzusunda keçirilən XVII zirvə görüşündə 60-a yaxın ölkənin dövlət və hökumət başçıları həmçinin beynəlxalq təşkilatların rəhbərləri ümumilikdə isə 160-a yaxın ölkə və beynəlxalq təşkilatın nümayəndələri iştirak ediblər. Toplantıda Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Qoşulmama Hərəkatının zirvə toplantısında çıxış edərək bildirdi ki, ölkəmiz Qoşulmama Hərəkatında sədrliyi zamanı öz prioritetlərini və fəaliyyətini tarixi Bandunq prinsipləri üzərində quracaq. Dövlət başçısı diqqətə çatdırdı

ki, BMT-nin fəaliyyətində islahatlara çox ehtiyac vardır. Sərhədlərin güc yolu ilə dəyişdirilməsi gücdən istifadə olunmaqla ölkələrin ərazi bütövlüyünün pozulması daxili işlərə müdaxilə yol verilməzdir. Bu baxımdan zirvə görüşü Azərbaycanın münaqişə ilə bağlı ədalətli mövqeyini daha da gücləndirdi. Qəbul edilmiş qərarda göstərilirdi ki, BMT təhlükəsizlik şurasının qəbul etdiyi qətnamələrə baxmayaraq hələ də həll olunmamasından təssüf hissi keçirdiklərini bildirir və onun Azərbaycanın suverenliyi, ərazi bütövlüyü, beynəlxalq sərhədlərin toxunulmazlığı əsasında həll olunmasının vacibliyini bildirdilər.

Bununla yanaşı yekun sənəddə ilk dəfə olaraq mühüm yeni bənd daxil edilmişdir. Bu bənddə dövlət və hökumət başçıları güc yolu ilə ərazilərin zəbt edilməsinin yolverilməzliyini vurğulayır və təsdiq edirdilər ki, heç bir dövlət Azərbaycan Respublikasının ərazilərinin işğal edilməsi nəticəsində yaranmış vəziyyətin qanuniliyini tanımayacaq, bu ərazilərdə iqtisadi fəaliyyətlər də daxil olmaqla bu cür vəziyyətin saxlanması üçün hər hansı kömək göstərməyəcək. Buda Ermənistanın növbəti dəfə 120 dövlət tərəfindən işğalçı kimi tanınması demək idi. (Cəbiyev Q., Allahverdiyev S. 1917, s.12)

2020-ci il fevralın 15-də Münhen təhlükəsizlik konfransı çərçivəsində Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı panel müzakirələr zamanı Ermənistanın yürütdüyü faşist ideologiyası, Azərbaycana qarşı etnik təmizləmə, dövlət terrorizmi və işğalçılıq siyasətini ifşa edən Prezident İlham Əliyev Ermənistanın baş nazirinə beynəlxalq hüquqdan tutarlı cavab vermişdir.

Münhen təhlükəsizlik konfransı çərçivəsində Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı panel müzakirələri zamanı Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyev tarixi faktlara əsaslanaraq əsl həqiqəti Ermənistan baş nazirinin və dünya ictimaiyyətinin bir daha diqqətinə çatdırdı. Dövlət başçısı bildirdi ki, Qarabağın dağlıq hissəsinə erməni əhalisinin köçürülməsi XIX əsrin 20-ci illərində xüsusilə Cənubi Qafqazın çar Rusiyası tərəfindən işğal edilməsindən sonra baş vermişdir.

Bununla yanaşı dövlət başçısı qeyd etdi ki, AXC yaradılarkən regionda mövcud olan geosiyasi 1918-ci il mayın 29-da İrəvan şəhərinin ermənilərə siyasi mərkəz kimi verilməsinə səbəb olmuşdur. Beləliklə 1918-ci ildə Azərbaycan torpaqlarında Ermənistan Respublikası yaradılmışdır.

1918-1920-ci illər dövründə (AXC-nın) Gəncə quberniyasının, 1921-1991-ci illərdə isə Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olmuşdur. (Cəbiyev Q., Allahverdiyev S. 1917, s.5)

Dünyanın bütün möhtəbər tədbirlərində İlham Əliyev dünya ölkələrinin nümayəndələrinin nəzərinə dəfələrlə çatdırmışdır. “Azərbaycan ərəzi bütövlüyü istənilən digər ölkənin ərəzi bütövlüyü kimi eyni dəyərlərə malikdir”. Eyni zamanda bu mübarizədə tarixi ədalətin Azərbaycanın tərəfində olduğunu qeyd edən Prezident İlham Əliyev dünyaya bəyan edib ki, Azərbaycan bundan sonra da öz prinsipial mövqeyindən dönməyəcək.

Ermənistanın baş naziri ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrlərinin vasitəçiliyi ilə aparılan danışıqların format və mahiyyətini məqsədyönlü şəkildə pozub və “Qarabağ Ermənistandır” bəyanatı danışıqlar prosesinə ciddi zərbə vurub. Bununla yanaşı Ermənistanın Baş Naziri Azərbaycana qarşı hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyə məcbur ediləcək on minlərlə mülki insandan ibarət silahlandırılmış mülki könüllü dəstələrin yaradılmasını elan edib. Dövlət başçısı bildirib ki, nasizmin dərinləşdirilməsi Ermənistanın dövlət siyasətidir. Təxribatlarını davam etdirən Ermənistan Azərbaycana qarşı yeni təcavüzə hazırlaşdığını nümayiş etdirdiyini diqqətə çatdıran dövlət başçısı BMT-ni və bütövlükdə beynəlxalq ictimaiyyəti Ermənistanın növbəti hərbi təcavüzündən çəkindirilməsinə çağırış edərək deyib ki, gərginliyin artırılmasına görə məsuliyyət birbaşa Ermənistanın hərbi-siyasi rəhbərliyinin üzərinə düşür.

Prezident İlham Əliyev 2020-ci il sentyabrın 24-də BMT Baş assambleyasının 75-ci sessiyasının ümumi debatlarında videokonfrans formatında çıxış zamanı bir daha dünya birliyinin diqqətinə Ermənistanın təcavüzkar siyasəti haqqında məlumatları geniş şəkildə çatdırıb.

Dünya birliyinin diqqətinə çatdırıldı ki, Ermənistan yaxın vaxtlarda təcavüzkar və hücum xarakterli hərbi doktrina və milli təhlükəsizlik strategiyası qəbul edib. Milli təhlükəsizlik strategiyasında irqçi, şovnist və Azərbaycanofob fikirlər əks olunub. Ermənistan rəhbərliyinin düşməncəsinə verilən Azərbaycanofob bəyanatları və edilən təxribatlar Ermənistanın Azərbaycana qarşı yeni müharibəyə hazırlaşdığını nümayiş etdirir və biz BMT-ni və beynəlxalq ictimaiyyəti Ermənistanı növbəti hərbi təcavüzdən çəkindirməyə dəvət edirik.

İkinci Erməni dövlətinin yaradılmasına heç vaxt imkan verməyəcəyik. Qarabağ bizimdir, Qarabağ Azərbaycandır. (İ.Əliyev)

Ulu Öndər Heydər Əliyevin 1993-cü ildə əsasını qoyduğu ordumuz onun arzu etdiyi kimi inkişaf edib, qüdrətlənib regionun hərbi gücünə çevrilib. 27 il əvvəl təsəvvür də edə bilməzdik ki, Azərbaycan bu qısa vaxt ərzində ən yüksək inkişaf göstəricilərinə nail olacaq, BMT Təhlükəsizlik Şurasına sədrlik edəcək, kosmik klublarda yer alacaq. Lakin Heydər Əliyevin qurduğu və onun ideyaları ilə addımlayan Azərbaycan dövləti bütün bunlara nail oldu. Biz bu gün Heydər Əliyevin böyük müdrikliklə yerinə yetirdiyi xilaskarlıq missiyasının sayəsində uğurlarımızla Prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi tarixin ən qüdrətli Azərbaycanı ilə fəxr edirik. (Dağlıq Qarabağ: Zəka qalib gələcək sənədlər və materiallar. 1989, s.11)

Hər bir Azərbaycanlının qürur və fəxr duyduğu ünvanlardan biridə silahlı qüvvələrimizdir. Ulu Öndərin yaratdığı bu ordu İlham Əliyevin ölkəmizə rəhbərlik etdiyi 17 ildə böyük inkişaf yolu keçib.

2020-ci ilin sentyabr ayının ortalarında Ermənistanın ikinci oyunları və onun havadarlarının Ermənistanı silahlandırması ATƏT-in siyasi mövqeyi Azərbaycan Prezidentinin Ermənistan rəhbərliyinə və işğalçının havadarlarına çox sərt xəbərdarlıq ünvanladı. “Çirkin planların nəticəsi Ermənistan üçün çox ağır olacaq”.

İlham Əliyev 2020-ci il sentyabrın 22-də danışıqların gedişatı haqqında həqiqətləri xalqa çatdırdı və qeyd etdi ki, danışıqların hazırkı vəziyyəti kafi qiymətləndirilir. Danışıqlar demək olar getmir. Faktiki olaraq Ermənistan rəhbərliyi danışıqları pozub.

İlham Əliyev sentyabrın 23-də BMT-nin baş assambleyasının iclasında növbəti dəfə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı mühüm bəyanat verdi. Bildirdi ki, Paşinyan vətəndaşları könüllülər dəstəsinə yığmaq kompaniyasına güclü start vermək və Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək naminə heç nəyi əsirgəmədiyini əhaliyə göstərdi ki, könüllülərə də Nikol Paşinyanın arvadı Anna Akopyan başçılıq edirdi.

Beləliklə terrorçu dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldıran Ermənistanın davranışı ilə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc yolla həlli istiqamətində bütün imkanların üzərindən xətt çəkirdi. Bu isə münaqişənin hərbi həllini qaçılmaz edir. Ermənistanın son vaxtlar Azərbaycanın Tovuz-Qazax,

Goranboy, Tər-tər bölgələrini müntəzəm atəş altında saxlanması və vətəndaşlarımızın qətlə yetirilməsi müharibəni bir az da yaxınlaşdırdı. Nikol Paşinyanın “Qarabağ Ermənistandır” bəyanatı faktiki olaraq danışıqları pozdu. Bununla yanaşı Tovuz rayonun sərhədi istiqamətində mövqelərimizə hücum etməklə yeni ərazilər işğal etmək istədi. Lakin Azərbaycan ordusu tərəfindən endirilən sarsıdıcı zərbələr nəticəsində böyük itki verərək geri çəkildi. Lakin ermənilərə nə 2016-cı il aprel döyüşü və 2018-2019-cu illərdə qısamüddətli endirilən zərbələr dərs olmadı. Təxribatlarını get-gedə genişləndirdilər, intensivləşdirməyə başladılar.

2018-ci il iyun ayının 26-da Bakıda keçirilən möhtəşəm hərbi paradla həmçinin həmin ilin 15 sentyabrında Azərbaycan və Türkiyə silahlı qüvvələrinin paytaxtımızda baş tutan birgə hərbi paradı təcavüzkar ölkədə ordumuzun hərbi potensialı, hazırlığı və döyüş qabiliyyəti barədə konkret təsəvvür yaratmasından nəticə çıxarmadı. 2020-ci il sentyabrın əvvəllərində cəbhə xəttində erməni silahlı qüvvələrinin aktivliyinin artması döyüş hazırlığı tədbirlərdə bütün istiqamətlərdə keçirilməsi kəşfiyyat məlumatları əsasında təsdiqləndi. Ermənistanın artıq təxribata yox müharibəyə başlamaq istəyi aydın görünürdü. Erməni faşizmi tərəfindən mövqelərimizin mütləq atəşə tutulması, eyni zamanda təmas xəttini keçmək cəhdləri intensivləşdirirdi. Ermənilərin hərbi manevrını bizi qorxutmurdu. Çünki qoşunlarımızın yüksək döyüş hazırlığı baş verə biləcək hər hansı təxribatın qarşısını almaq üçün kifayət edirdi.

Erməni köpəkləri azğınlaşaraq sentyabrın 27-də saat 06:00-da genişmiqyaslı təxribatlara başladı. Ermənilərin müharibəyə başlaması barədə ölkə başçısına dərhal məlumat verildi və Ali Baş Komandan hərbi əməliyyatların idarə olunmasını birbaşa öz üzərinə götürdü. Dərhal əks hücum əmri verildi. Elə ilk həmlədən qoşunlarımız əməliyyat şəraitinə tam nəzarət etdi və cəbhənin Tər-Tər-Ağdam, Füzuli-Cəbrayıl istiqamətlərinə yerləşən ön xətt hərbi hissələri, raket və artilleriya bölmələri, cəbhə aviasiyası, zirehli texnika və digər qoşun növlərinin qarşılıqlı fəaliyyəti ilə Ermənistan silahlı qüvvələrinin atəş nöqtələri susduruldu. Bundan sonra qoşunlarımızın bütün cəbhə boyu əks-hücum əməliyyatı başladı.

Sentyabrın 28-də Prezidentin sərəncamı ilə ölkədə qismən səfərbərlik elan olundu. Bu sərəncamda orduya cəlb ediləcək vətəndaşların konkret təsnifatının müəyyən edildiyi və bu prosesin mərhələli aparılacağı elan

olunsa da, on minlərlə gənc, müharibə veteranı və əlili səfərbərlik və hərbi xidmətə çağırış üzrə Dövlət Xidmətinin rayon idarələrinə və hərbi hissələrə kütlə axın edərək dərhal döyüşə göndərilmələrini tələb edirdilər. Xalqımızın bu əzminə, gənclərimizin belə mübariz və döyüşkən olmasına habelə vətənimizə olan hədsiz sevgisinə görə qürur hissi keçiririk.

Müharibənin gedişi dövründə beynəlxalq vasitəçilərin, xüsusilə də Ermənistanın yalvarışlı xahişləri ilə üç dəfə oktyabrın 10-da, 18 və 26-da humanitar atəşkəs razılaşması əldə olundu. Lakin hər üç atəşkəsi Ermənistan özü pozdu. Azərbaycan ordusu isə müharibənin gedişində dinc əhalini, mülki obyektləri hədəfə almadı. Füzuli-Cəbrayıl, Ağdam, Suqovuşan, Ağdərə qısa bir müddət ərzində erməni quldurlarından təmizlədi. Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan və Qubadlıdan sonra hədəf Şuşa idi. Noyabrın 7-də ordumuz Şuşa uğrunda ölüm-dirim mübarizəsinə başladı. Günün sonunda Şuşa erməni quldurları və nayoniklərindən təmizləndi. Noyabrın 8-də Azərbaycan zəfər qələbəsini elan etdi. Noyabrın 9-dan 10-na keçən gecə Ermənistanın baş naziri Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin bütün şərtlərini qəbul etdiyini bildirərək razılaşmanı imzaladı. Bu sənəd Ermənistanın kapitulyasiya aktı idi. Rusiya Prezidenti Vladimir Putinin vasitəçiliyi ilə imzalanan üçtərəfli bəyanat Qarabağ münafişəsi ölkəmizin və ordumuzun qələbəsi ilə başa çatdığını rəsmiləşdirdi.

II Qarabağ müharibəsi Ermənistanın məğlubedilməz erməni ordusunun yaratdığı mifologiyanı darmadağın etdi. 44 gün ərzində Azərbaycanın şanlı ordusu ermənilərin terrorçu dəstələrini diz çökdürdü və məğlub etdi. II Qarabağ müharibəsi Azərbaycanın qələbəsi ilə başa çatdı. Milli ləyaqət simvolu olan üçrəngli bayrağımız bu gün müzəffər ordumuzun rəşadəti sayəsində ölkəmizin işğaldan azad olunmuş hər bir kəndində, hər bir şəhərində əzmlə dalğalanır. Bu Azərbaycanın təbəssümünü çəkir, insanlar üçün habelə yer üzərində yaşayan bütün Azərbaycanlıları xüsusilə də işğaldan azad olunan ərazilərin sakinləri üçün nə qədər qürurvericidir.

Azərbaycan xalqı bu gün özünün ən qürurlu tarixini yaşayır. Çünki 30 illik məğlub xalq sindromundan xilas olmuşuq. Düzdür biz məğlubiyyətlə heç vaxt barışmamışıq içimizdə qələbəyə olan inamda ölməmişdir. 2020-ci ildə hərbi meydanından gələn zəfər xəbərləri ilə ruhlanan xalqımız ondan sonrakı dövrdə milli mənafeyimizin təmini ilə

bağlı siyasi diplomatik beynəlxalq hüquq, informasiya, ümumiyyətlə bütün sahələr üzrə dövlətimizin davamlı qələbələri ilə fəxr edir. Nəyi necə, nə vaxt etmək lazım olduğunu yaxşı bilən qalib lider İlham Əliyevin qətiyyətlə apardığı müdrik siyasətin nəticəsidir ki, Azərbaycan işğala məruz qalan ölkədən zəfər ölkəsinə çevrilib. Qarabağ-Zəngəzura yeni həyat verilib, böyük qayıdış köçünə başlanılıb.

Ermənistanda revanşizm ideyası ilə yaşayanlar o, himayədarların verdikləri silahları Qarabağa daşımaqla məşğul olurdular. Bu işdə ermənilərə İran, Hindistan, Fransa yardım edirdi. Separatçı erməni quldurları müharibə başa çatdıqdan sonra Xankəndidə gizləniş qalıb Azərbaycan silahlı qüvvələrini təhdid etmək istəyirdilər. Azərbaycan məğlub Ermənistana dəfələrlə xəbərdarlıq etməsinə baxmayaraq Ermənistanda yenə də revanşist qüvvələr silahlandırılaraq Qarabağ bölgəsinə göndərilir və burada təxribatlar törədilir, mina terrorunu davam etdirirdilər. Ancaq qarşı tərəf hər zaman olduğu kimi siyasi şantajla manipulyasiyaya əl ataraq diqqəti görülməli işlərdən yayındırmağa çalışırlar. Azərbaycan dövlətinin Prezidentinin real addım atması nəticəsində Ağdam, Xankəndi, Laçın yolu ilə yüklərin Xankəndiyə keçidinin reallaşması ermənilərin etirafları hayastanın “Humanitar böhran” iddiasının iflası ilə nəticələndi. Hayastanın dünya ictimaiyyətinə “həqiqət” kimi sırmaq istədiyi iddiaların ağ yalan olduğu üzə çıxan kimi əsl erməni xisləti özünü göstərdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2023-cü il aprelin 23-də Laçın sərhəd nəzarəti buraxılış məntəqəsinin yaradılmasını həyata keçirildi, bütün sərhədlərimiz boyu üçrəngli bayrağımızı dalğalandırmaq üçün suveren ərazimizin bütövlüyünü təmin etdi. (Əliyev H. 1997, s.12)

Son vaxtlar ermənilərin törətdikləri təxribatlar mina terroru nəticəsində Daxili İşlər Nazirliyinin və Azərbaycan Avtomobil Yolu Dövlət Agentliyinin bir neçə əməkdaşları həlak oldular. Sentyabrın 19-da Ağdam istiqamətində atəşkəsi pozmaqla iki hərbiçimiz yaralandılar. 19 sentyabr 2023-cü ildə ölkədə akkreditə olunmuş diplomatik korpus üçün bölgədə son vəziyyətə dair brifinq keçirilmişdir. Brifinq iştirakçıların nəzərinə çatdırıldı ki, Ermənistan tərəfi müxtəlif bəhanələrlə əldə edilmiş razılıqları pozub. Bunun əsas səbəbi isə gərginliyi artırmaq, vaxtı uzatmaq və onda normallaşma prosesini pozmaq olub. Ona görə də Azərbaycan

Ermənistandan hərbi quruculuq fəaliyyətini dayandırmasını revanşist planlardan əl çəkməsini, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü, suverenliyini pozmağı dayandırmasını və Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində separatizm və terrorizmi dəstəkləməkdən əl çəkməsini tələb edir. Bununla yanaşı Azərbaycan Ermənistanın silahlı qüvvələrinin şəxsi heyətini dərhal çıxarılmasını Ermənistana tabe olan qondarma rejimin hərbi və qondarma hökumət strukturlarının aradan qaldırılması və Azərbaycan ərazilərində qanunsuz yerləşdirilmiş Ermənistan silahlı qüvvələrinin tərk silah edilməsini tələb edir.

II Qarabağ müharibəsində Azərbaycana qarşı döyüşmüş Erməni silahlı qüvvələrinin tör-töküntüləri Qarabağda gizlənərək terrorla məşğul olmalarına cavab olaraq Azərbaycan Prezidentin səbir kasası doldu və Qarabağ anti-terror tədbirlərinə başlandı və 23 saat ərzində erməni birləşmələrinin tör-töküntüləri məğlub olub ağ bayraq qaldırdılar. Qeyd edilməlidir ki, anti-terror tədbirləri nəticəsində hərbiçilərimiz böyük qəhrəmanlıq göstərmiş qısa müddət ərzində bütün istiqamətlər üzrə əhəmiyyətli dərəcədə hərbi uğurlar əldə etmişlər. Anti-terror tədbirləri nəticəsində düşmənin silah və texnikalarının əksər hissəsi sıradan çıxarılmışdır. Bundan sonra Qarabağ bölgəsində yerləşən Ermənistan silahlı qüvvələrinin birləşmələri qeyri-qanuni erməni silahlı dəstələri silahı yerə qoydu, döyüş mövqelərindən və hərbi postlardan çıxıb tam şəkildə tərk-olmuş olundular. Erməni silahlı qüvvələrinin birləşmələri Azərbaycan ərazilərini həmişəlik tərk etmək məcburiyyətində qaldılar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi 7-ci cildə. 7-ci cild. Bakı. 2003; 629 səh.
2. Azərbaycanda fəal həyat mövqeyinin formaslaşdırılması mədəni tərbiyənin təcrübəsi və aktual problemləri. Ümumi ittifaq elmi praktik konfransın materialları. Bakı 1979. 25-27 aprel.
3. Azərbaycan qəzeti 16 oktyabr 1996-cı il 21 sentyabr 1999-cu il.
4. Cəbiyev Q. Allahverdiyev S: Azərbaycan tarixi. Bakı Elm. 1917; 621 səh.
5. Dağlıq Qarabağ: Zəka qalib gələcək sənədlər və materiallar. Bakı 1989; 318 səh.

6. Əliyev H. Azərbaycanın xarici siyasəti; Avropa dövlətləri və ABŞ 1991-1996-cı illər. Bakı 1998; 368 səh.
7. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. 1-ci kitab-Bakı 1997; 597 səh.
8. Həsənov Ə; Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Azərbaycan nəşriyyatı, Bakı 2005; 752 səh.
9. Xalq qəzeti; ATƏT-in Minsk Qrupu həmsədrlərinin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc yolla nizamlanmasına dair təklifləri Bakı 21 fevral 2001-ci il.
10. Quluzadə V; Gələcəyin üfüqləri. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti barədə mülahizələr, müharibələr, şərtlər.-Bakı. 1999. 286 səh.
11. Şükürlü K: Vətən müharibəsi tarixi şəxsiyyət faktoru. Bakı 2021. 444 səh.
12. Qasimov M; Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. (1991-1995-ci illər). Bakı 1996; 327 səh. səh 84-105.

MUSTAFAYEVA NIGAR

Head of the Department of Electronic services of the Institute of Caucasian
Studies of the National Academy of Sciences of Azerbaijan

Baku, Azerbaijan

E-mail: nymustafayeva@gmail.com

Use of Chemical Weapons by Armenian Armed In Caucasus

Abstract

Azerbaijan has attached special importance to the use of state-of-the-art weapons through the application of its strategy, which is an innovation in world military history. During the counter-offensive operations, our army, using modern technological weapons, paralyzed the enemy's command and control posts, missiles and artillery, military equipment and supplies. The fate of the war was determined by the Azerbaijani soldier and his brave commanders, who showed real heroism on the battlefield, especially our Supreme Commander-in-Chief. It was their efforts that paralyzed the Armenian army and involved the old and expired weapons systems in its arsenal, and the result was a humiliating defeat. Thus, our Armed Forces shattered the myth of "invincibility of the Armenian army." Thus, the Azerbaijani Army achieved a great victory, destroying the armed forces established by the occupying Armenia for 30 years.

Key words: chemical weapons, war, toxic substances, occupation, military air force

The concept of chemical weapons

The history of chemical weapons - weapons, the action of which is based on the poisoning of the body with toxic substances, has a thousand-year history. Many centuries later, the first official documents appeared prohibiting its use. In 1899, on the initiative of the Russian Emperor Nicholas II, the 1st Hague Peace Conference was convened, in which 27 states of Europe and Asia took part. Its work resulted in international conventions and declarations on the laws and customs of war included in the complex of norms of international humanitarian law (Coleman K. 2005. p.198).

Chemical weapons include the use of toxic substances as weapons. With the creation of phosphorus-based toxins, the effect of chemical weapons has increased significantly. Due to the use of chemical weapons, the advantage on the battlefield is taken unexpectedly, there is a sudden change in the balance of forces. The first use of chemical weapons was made by the German army on April 22, 1915 in World War I. Later, all the countries of the world issued numerous decisions banning these weapons (Gupta R.C. 2009. p.1168).

According to their effects on the human body, chemical weapons are nerve-paralyzing, skin-damaging, general toxic, suffocating, psychochemical and irritating. As a result of the development of chemical weapons, they began to be used in guided missiles, artillery shells, aircraft bombs, and chemical bombs for combat use. With the use of these weapons in combat, it is possible to achieve the destruction of the enemy's manpower in large areas, as well as in places where there is no possibility of damage by other types of weapons, disruption of the civilian population, silencing targets that cannot be destroyed.

Certainly, humanity has suffered greatly after the use of these weapons. In 1928, the Geneva Protocol on the Prohibition of Toxic and Chemical Weapons entered into force. The protocol prohibited the use of any chemical or biological weapons. In 1992, as a supplement to this protocol, the Convention entered into force prohibiting not only the use but also the development of chemical weapons (Greenfield R.A., Brown B.R., Hutchins J.B., Iandolo J.J., Jackson R., Slater L.N., Bronze M.S. 2002, vol. 323, pp. 326-340).

Chemical weapons (categories 1, 2 and 3 are classified according to the strength of their impact on the human body) are divided into two groups according to their combat purpose. The first includes non-lethal, that is, temporarily incapacitating the enemy's manpower. Such substances include incapacitates, psychotropic compounds, and irritants, irritants (<https://www.icrc.org/ru/document/konferencii-gosudarstv-uchastnikov-konvencii-ozapreshchenii-himicheskogo-oruzhiya>).

Psychotropic substances have a reversible effect on the central nervous system and cause panic attacks and fear, hallucinations, as well as blindness and deafness. Irritant toxins affect the mucous membranes of the

eyes and upper respiratory tract, causing watery eyes, severe pain in the mouth, difficulty breathing, and severe coughing. The second group is deadly poisons, which are designed to destroy enemy manpower. Such compounds include nerve poisons, as well as non-bursting and suffocating skin substances. Most nerve poisons are phosphorus compounds (Eddleston M., Buckley N.A., Eyer P., Dawson A.H. 2008, vol. 371, no. 9612, pp. 597-607).

Facts of use of chemical weapons by Armenia against Azerbaijan

The Armenian state, a neighbor of Azerbaijan, has killed many innocent Azerbaijanis with its uncharacteristic, dirty and degrading actions. In our 100 years of bitter experience, the cruelty with which Armenia finds an opportunity to use appropriate weapons has been proved by facts. During the massacre of Azerbaijanis in 1918-1920, Aslam Vakhran, one of the leaders of the Dashnaktsutyun party, killed thousands of old men, women and children without the use of firearms (<https://haqqin.az/news/24087>).

The facts of the use of chemical weapons by the Armenian Armed Forces against the civilian population of Azerbaijan were first published in the international community by the correspondent of the Lithuanian government newspaper Lietuvos Zinios Richardas Lapaytis. He wrote: The city of Aghdam was shelled by chemical shells. Only on May 12, 1992, 15 shells exploded in Agdam. Of these, 4 fell on the territory of the central hospital, and 7 on the homes of civilians. Forensic medical examination of the wounded delivered to Baku revealed toxic substances from the mustard, phosgene and cyanide groups. People died of severe suffocation, kidney failure, skin rashes, and slow pulse (Eddleston M., Buckley N.A., Eyer P., Dawson A.H. 2008, vol. 371, no. 9612, pp. 597-607).

Lithuanian military journalist Richard Lapaytis said in an interview: "Chemical weapons were used in the territory of the Nakhchivan Republic during the Nagorno-Karabakh conflict. Some Azerbaijani soldiers died strangely. Strange rashes and redness were found on their bodies. I showed copies of the test to the Lithuanian Ministry of Health, and they officially stated that such deaths were caused by flammable gas poisoning. Combustible gas is also a chemical weapon, the use of which is prohibited by all international conventions.

On July 5, 1992, Munjuglu village of Tovuz region was hit by shells made of cyanide. The same weapons were used in Shusha, Jabrayil and Fizuli. Unfortunately, the Azerbaijani leadership of the time did not appeal to the UN and other international organizations regarding the use of chemical weapons by Armenia.

The Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict has been featured in many British scientific papers, research institutes and analytical journals. In June 1992, the University of Sussex's Bulletin of the Chemical Weapons Convention published a study by Ron Ekeus, Executive Director of the UN Special Commission on Chemical Weapons and New Global Economic Structures. According to the magazine, General Igor Yevstafyev, the head of the United States for contacts with the CIS, said that in the Armenian-Azerbaijani conflict was most likely obtained from abroad, according to information obtained from former Soviet weapons.

New information on the use of chemical weapons dates back to April 12, 1992. The Azerbaijani Defense Ministry notes that the city of Shusha was bombed by Armenian artillery with 120 mm missiles. In the 17th issue of the magazine, Azerbaijan accused not only Armenia but also the 366th Regiment of Russia of using computer weapons. The report quotes the Defense Ministry as saying that "an examination was conducted in Fizuli region to determine the use of cyanide and toxic substances in missiles during the investigation" ([http://www.xn80akaceee1anhtd3bu.xn – plai/federalnoe-upravlenie/](http://www.xn80akaceee1anhtd3bu.xn--plai/federalnoe-upravlenie/)).

It should be noted that the facts of the use of weapons are also made in copies of the ceasefire period. Copy No. 23 of 1994 stipulates that with the help of an employee, the use of harmful weapons against Gural-Tepe in the Beylagan region, to ensure the laboratory safety of Azerbaijan's land resources and debt remains (Kwong T.C. 2002, vol. 24, no. 1, pp. 144-149).

It should be noted that Armenia's possession of material weapons is unequivocally accepted by the international community. Copy 56 of the journal in 2002 examined the research work of Ian R. Kenyon, Executive Secretary of the Preparatory Commission for the Organization for the Prohibition of Chemical Weapons. In this study, the author refers to the fact that a delegation of threats of massacre in the South Caucasus was written. According to the decision, "Armenia's possession of weapons of mass

destruction and testing in Armenia with such weapons" is carried out by a delegation. The resolution also refers to Amy Smithson's "Toxic Archipelago Report of December 10, 1999, which clarifies a weapon that could be a potential base for Armenia's bacteriological potential in five years' time." The resolution also allows "Armenian armed forces to capture the Azerbaijani army and hostages continue to actively test weapons of mass destruction" (<http://myazerbaijan.org/index.php?p=interview/27>).

Chemical industry in Armenia

The opportunities of the chemical industry in Armenia have been greatly expanded. Examples are rubber technical products, esters, cellulose fibers and other products produced at the Nairit plant in the capital Yerevan. A scientific research center has been established at the Nazirite enterprise for the production and development of such products. Another major chemical producer in Armenia is the Prometheus Khimprom plant in Vanadzor. This plant also produces chemical products such as urea, melanin and chemical fibers.

In addition, the enterprises established in Armenia by other foreign countries can be cited as examples. Russia's Rosneft OJSC, Pirelli Tire Russia, Oil-Techno and France's Sanofi Aventis are implementing various projects within the framework of Armenia's assistance to the chemical industry. Armenia has received various chemical products from many foreign countries at the state level or through companies. An example of this is the deal between Armenia and Germany worth 654,000 euros. Under this agreement, chemical compounds that can be used in military laboratories were sold to Armenia (Eddleston M., Buckley N.A., Eyer P., Dawson A.H. 2008, vol. 371, no. 9612, pp. 597-607).

Environmental consequences of chemical weapons used by Armenia

A type of phosphorus weapon containing elements of a chemical weapon used by Armenia, helpless in the face of successful counter-offensive operations by the Azerbaijani army, will cause great damage to the forests and biodiversity of Karabakh.

Environmental organizations operating in Azerbaijan are convinced of this. These organizations are representatives of local, regional and

international structures in our country. They are sounding the alarm on international structures.

Experts say that there is phosphorus in nature, it is used by nature, it's just a problem, if it exceeds the norm, everything is dangerous, and phosphorus is also toxic: "This amount of phosphorus is toxic to both plants and especially living things. The forest is actually poisoned and cannot interact normally with the environment, and all types of hazards can be expressed. I hope that forests will be restored in the future, but it depends on how much land is burned, if it is a large area, it will be very difficult to restore, but we can not say the same for animals.

Experts emphasize that these environmental threats will not be limited to the territory of Azerbaijan, they can spread through water and air, affecting Georgia and Turkey.

According to the report, white phosphorus ammunition accumulates in the soil and river water and pollutes them for years. Countries in the region, including Armenia, will suffer from the use of these chemical weapons.

Use of chemical weapons during the 44-day war

During the 44-day war, settlements in Azerbaijan came under fire from cluster munitions. Reports indicate that three such regions of the country came under fire during a visit to Azerbaijan in November 2020 by researchers from Human Rights Watch (HRW).

According to the report, on October 28, 2020, the city of Barda was hit by enemy units using cluster bombs, which are prohibited in the area where civilians are busy and trade facilities are located. As a result of the attack, 21 civilians were killed, more than 70 were injured, and the city's civilian infrastructure and vehicles were severely damaged.

The organization says that during the fighting, which lasted from September to November 2020, the Armenian military illegally struck targets in Azerbaijan, regardless of the target.

HRW's latest report says that during an investigation in Azerbaijan in November, it documented 11 incidents involving the use of ballistic missiles, unguided artillery shells and large-caliber artillery shells by Armenian forces (<http://www.fumigaciya.ru/news/513>).

"Armenian forces, in violation of the laws of war, have repeatedly fired rockets, unguided missiles and heavy artillery shells at populated cities and villages," a Human Rights Watch spokesman said.

Cassette weapons can be fired from artillery, missiles or aircraft. They contain small particles that are released into the air, scattering over a wide radius and destroying both military and civilian targets. In some cases, these particles do not explode on contact and actually turn into mines. The report states that such areas remain dangerous until they are cleared.

The annual Military Balance 2020 report of the International Institute for Strategic Studies shows that the Armenian Armed Forces have weapons capable of firing cluster munitions.

In addition to civilian casualties, the Armenian attacks damaged homes, businesses, schools and medical facilities, and caused mass displacement, the report said.

The Azerbaijani Prosecutor General's Office announced the number of civilian casualties in late November (Greenfield R.A., Brown B.R., Hutchins J.B., Iandolo J.J., Jackson R., Slater L.N., Bronze M. S. 2002, vol. 323, pp. 326-340).

"A total of 98 people were killed and 414 were injured as a result of the Armenian aggression. As a result of the Armenian armed forces firing on our settlements with heavy artillery and missile systems, 93 civilians were killed and 410 were injured. The number of injured has reached 5, "the prosecutor's office said on November 30.

Conclusion

Since the establishment of the Armenian Uchmuadzin Church, Armenians have always committed the most heinous crimes against Azerbaijanis under the auspices of other great powers. Armenians, who held the highest status in the Roman Empire, Albania, the Arab Caliphate and the Ottoman Empire, later betrayed their subjects. The Ottoman Empire weakened significantly as a result of the Armenian betrayal, and instead the Russian Empire became much stronger in the Caucasus. The role of Armenians in Russia's policy in the South Caucasus from the 19th century to the present is great. The Armenian Church ensured its personal interests by serving the great powers by ruling the Armenians from a single center.

While there were two strong rivals, the Armenians sided with the strong and skillfully worked for their own benefit. A clear example of this is the current policy of Armenia. Both the NATO bloc and Russia are cooperating and moving closer, and then moving away from each other in their favor on one issue.

Armenia has been very ruthless against Azerbaijanis at the state level. We also see from our history that our people have been subjected to numerous massacres by Armenians. Thousands of innocent civilians, children, women and the elderly have lost their lives as a result of the use of chemical weapons and terrorist acts. In Khojaly, Kalbajar and Gazakh, disabled people were brutally killed. On July 15, 2011, 13-year-old Aygun Shahmaliyeva, who found a toy in Alibeyli village of Tovuz region, was killed when Armenians put an explosive in the toy and threw it into the Tovuz River. In 2017, 14-month-old baby Zahra Guliyeva and her grandmother Sahiba Guliyeva, born in 1967, were killed as a result of Armenian shelling of Alkhanli settlement of Fizuli region with 82 and 120 mm mortars. Armenians targeted civilians and innocent Azerbaijani children by unimaginable means. At the international level, unfortunately, the world community does not condemn the Armenians in this matter, and their atrocities remain unpunished.

Aghdam, Fizuli, Yevlakh and Nakhchivan regions are exposed to air masses from Armenia. In this sense, the enemy can at any time use its favorable geography to direct toxic gases towards the regions of Azerbaijan. The Armenian side has moral and psychological, material and technical, knowledge and skills in this matter. At any moment, Azerbaijan must be ready for these scenarios and not lose vigilance.

The truth is that history must have punished the Armenians. On September 27, 2020, Azerbaijan won a great victory at the end of the 44-day Patriotic War against Armenia. The main reason for the success on the front was the strong state, strong army strategy, national unity and enthusiasm of our soldiers, implemented by President, Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev over the past 17 years.

Literature

1. Coleman K. A History of Chemical Warfare. London, Palgrave MacMillan, 2005. 198 p
2. Gupta R.C. Handbook of Toxicology of Chemical Warfare Agents. Cambridge, Academic Press, 2009. 1168 p.
3. Greenfield R.A., Brown B.R., Hutchins J.B., Iandolo J.J., Jackson R., Slater L.N., Bronze M. S. Microbiological, Biological, and Chemical Weapons of Warfare and Terrorism. Am. J. Med. Sci., 2002, vol. 323, pp. 326-340. Available at: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0002962915344487?via%3Dihub> (accessed 21.07.2017).
4. Kwong T.C. Organophosphate Pesticides: Biochemistry and Clinical Toxicology. Ther Drug Monit, 2002, vol. 24, no. 1, pp. 144-149.
5. Eddleston M., Buckley N.A., Eyer P., Dawson A.H. Management of Acute Organophosphorus Pesticide Poisoning. Lancet, 2008, vol. 371, no. 9612, pp. 597-607.
6. Статистика использования пестицидов. [Statistics of the Use of Pesticides (In Russ.)] Available at: <http://www.fumigaciya.ru/news/513> (accessed 29.05.2022).
7. Двадцать первая сессия Конференции государств – участников Конвенции о запрещении химического оружия, Гаага, Нидерланды. Заявление МККК. [Twenty-First Session of the Conference of the States Parties to the Convention on the Prohibition of Chemical Weapons, The Hague, Netherlands. Statement by the ICRC (In Russ.)] Available at: <https://www.icrc.org/ru/document/konferencii-gosudarstv-uchastnikov-konvencii-ozapreshchenii-himicheskogo-oruzhiya> (accessed 28.05.2022).
8. Химическое разоружение в Российской Федерации. Открытый электронный журнал. [Chemical Disarmament in the Russian Federation. Otkrytyi elektronnyi zhurnal (In Russ.)] Available at: <http://www.xn80akaceee1anhtd3bu.xn--plai/federalnoe-upravlenie/> (accessed 29.05.2022).

9. <http://myazerbaijan.org/index.php?p=interview/27> Химическая война Еревана в Нагорном Карабахе Азербайджана. Ричардас Лапайтис, Литва
10. <https://haqqin.az/news/24087>

NOVRUZOV JALAL

Associate Professor, Dr. Leading Researcher of the Department of Modern Ethnography of the A.A. Bakikhanov Institute of History and Ethnology of the National Academy of Sciences of Azerbaijan
Baku, Azerbaijan

Mourning Ceremony and Cemeteries of Borchali Turks in Georgia

NOVRUZOV CƏLAL

AMEA A.A.Bakixanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun Müasir dövr etnoqrafiyası şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı, Azərbaycan

Gürcüstanda Borçalı türklərinin yas mərasimi və qəbiristanlıqlar

Giriş

Borçalı camaatının adət və ənənələri, mədəni, dini, məişət mərasimləri kifayət qədərdir. Xalqımızın adət və ənənələri sırasında əsas yerlərdən birini tutan yas və dəfn mərasimlərinin tarixi, keçdiyi yol, daşdığı mahiyyət barədə danışmaq istəyirik. Təbii ki, bu mövzumuzda da yazılı mənbələrə istinad edəcəyik.

Azərbaycanda yas adətləri, yas mərasimləri tarixən özünəməxsus şəkildə keçirilib. Təəssüf ki, bir az onun istiqaməti dəyişdirilib. Bu gün daha çox insanlar təmtəraqlı yas mərasimi keçirməklə özlərini göstərməkdə israrlıdır. Demək olar ki, qədim çağlardan bu akt sırf insanlığa layiq şəkildə keçirilməyə başlayıb.

Qəbiristanlığa çatanda meyiti birbaşa qəbrə endirmirlər. Meyiti qəbrə endirməmişdən öncə cənazə olan mafəni üç dəfə yerə qoyub götürürlər. Yalnız bundan sonra onu məzara endirirlər. Əgər ölən kişidirsə, mafəni üçüncü dəfə yerə qoyanda mərhumun başı qibləyə tərəf olmalıdır. Kişini qəbrə onun enli tərəfindən endirirlər. Qəbrin üstü torpaqla örtüldükdən sonra qəbrin üstünə su töküb yeddi dəfə ovucla torpaq atıb dua oxuyurlar. Bütün bunlardan sonra ölən adamın yaxın qohum-əqrabası sıra ilə cərgəyə düzülür və bütün qəbiristanlıqda olan adamlar onlara başsağlığı verir. Başsağlığı verərkən bu cümlələri deyirlər: “Allah öləninizə rəhmət

eləsin. Geridə qalanları gözəgörünməz qəzadan-bəladan saxlasın. Allah onların canını sağ eləsin". Qayıdıb evə gəlirlər. Həmin gecə Quran oxunur.

Dəfndən sonrakı mərasimlər...

Bilirik ki, ilk mərasim üç mərasimidir. "Yeddi", "cümə axşamı", "cümə" və "qırx" günlərində olduğu kimi, "üç" mərasimində də ölünün ruhu öz evinə baş çəkir, doğmalarının qəlbinə yaxın olur. Bu zaman ruhu ovundurmaq naminə ehsan verir, "Yasin" oxutdurur, dualar edir və namaz qılırlar. (Əliyev Dünyamalı K., 1911 il. Qoçulu kəndi Bolnisi r.)

Yeddi mərasimi "üç" mərasimindən sonra gəlir. Azərbaycan türkləri içərisində xüsusi mifik semantikaya malik olan "yeddi" rəqəminə münasibət əcdadlarımızın təfəkkür formalaşdırılması ilə bağlıdır. (Əliyeva Rübabə D. 1924 il., Arxılı k. Bolnisi r.)

"Yeddi" rəqəminin də "üç" rəqəmi kimi mərhumun ruhunun şərh ruhlarından (inkirminkir) xilas olma vaxtı kimi rəmzi bir mənası olub. Dinlərin və mədəniyyətlərin kəsişmə nöqtələrindən biri kimi, Azərbaycan mühiti bu adətində yerli şüurlara qovuşma mərkəzi olub.

Bu söz atəşpərəstlik dövrü mifik təfəkkürünün şərh qüvvələri ilə əlaqələnilib. "Yeddi" rəqəmi ilə əlaqədar fikirlər içərisində insanın üzündə batini zahirlə əlaqələndirən yeddi yuva bərəsində (iki göz, iki qulaq, iki burun dəliyi, bir ağız) rəylər geniş yayılıb.

Qırx mərasimi haqda bilmədiklərimiz...

Borçalının dağ rayonlarında və bəzi aran kəndlərində (Marneuli-Sarvan, Baydar, Candar, Ağamməddi, Saral, Arafli, Daştəpə və s.) insanın dünyadan gedişi də "qırx" rəqəmi ilə bağlı matəm mərasimlərinin bitməsi, başa çatması ilə qeyd olunur. Qırx gün ərzində ölünün cəsədində çürümə getməsi və bu prosesin başa çatması yekunlaşır. (Əlizadə Xınalı İ., 1928 il, Faxralı k. Bolnisi) Bu müddət ərzində ölü sahibləri də baş vermiş ağır itkiyə sanki alışır, matəm günlərindəki yır-yığışa baş qarışdırmaqla fikrən qəmdən-kədərdən bir qədər uzaqlaşır. Dünyaya gəlişindən qırx gün keçənə qədər dünya ilə qovuşub onun reallıqlarına alışan insanın dünya ilə üzülüşməsi də qırx günə başa çatır. Matəmin bu gününə dəfn günündə iştirak edənlər dəvət olunur. İştirakçılar isə həmin gün yasa getməklə mərhuma olan son borclarını vermiş hesab olunur. (Hüseynov Yolcu N. 1928 ci il. Qoçulu Bolnisi r.)

Milli-mənəvi dəyərlərimizin, ailə məişətinin tərkib hissələrindən biridə yas və dəfn mərasimi hesab edilir. Bu gün yas və dəfn mərasimləri öz məzmun və mahiyyətini itirib, formasını dəyişib. Bəs qədim tariximizdə bu mərasimlər necə icra olunub? Tarixə nəzər saldıqda görərik ki, Azərbaycanda dəfn adətləri çox qədim tarixə malikdir. Arxeoloji qazıntılar ölkəmizdə 8 tip qəbir abidəsinin olduğunu müəyyənləşdirib. Bu qəbir tipləri sadə torpaq, quyu, təknə, taxta qutu, daş qutu, katakombə, çiy kərpic və küp qəbirlərindən ibarət olub...

Dmanisi bölgəsində ölüm yatağında olan kişi və ya qadın, qoca və ya cavan olmasında asılı olmayaraq can verən zaman üzü qıbləyə tərəf uzadılmalıdır.

Can verən adamın yanında tək qadın qalmalıdır. Onun yanında həddindən artıq bərkdən ağlamaq və ya ucadan danışmaq olmaz. Öləni otaqda tək qoymaq olmaz.

İnsan vəfat edəndən sonra onun gözlərini, ağzını yumur, çənəsini bağlayır, əllərini və ayaqlarını düz uzadırlar ki, meyit eybəcər vəziyyətə düşməsin. Sonra onun üzünü ağ parça ilə örtürlər.

Ölən insanı paltarsız kəfənə bükürlər. Kəfən ağ kətandan və ya çitdən hazırlanır, üç hissədən ibarətdir: 1) bədənin aşağı hissəsini bükmək üçün parça kəsiyi, 2) köynək, 3) Mərhumu başdan - ayağadək bürüyən parça. Kəfən mütləq taxta iynəylə tikilməlidir. Vəfat etmiş arvad üçün əri, vəfat etmiş kişi üçün isə arvadı, yaxud da onun qohumları və ya övladları kəfən hazırlamalıdırlar.

Meyit həmin gün aparılmalıdır, daha doğrusu, adam ölən günü dəfn edilməlidir.

Meyiti evdən çıxararkən birbaşa qaldırıb aparmaq olmaz. Mafəni üç dəfə yerə qoyub götürürlər. Meyiti apararkən dönüb geri və ətrafa baxmaq olmaz. Yaxud da yarı yoldan dönüb geri qayıtmaq olmaz. Yalnız düz qabağa baxmalı və səssiz – səmirsiz gedilməlidir. (Qarayev Əhməd K. 1934-cü il. Saral k.Marneuli r.)

Meyiti qəbrə endirməmişdən öncə cənazə olan mafəni üç dəfə yerə qoyub götürürlər. Yalnız bundan sonra onu məzara endirirlər. Əgər ölən kişidirsə, mafəni üçüncü dəfə yerə qoyanda mərhumun başı qıbləyə tərəf olmalıdır. Kişini qəbrə onun enli tərəfindən endirirlər. Qadını isə üzü qıbləyə tərəf qoyur və dərhal qəbrə endirirlər. Cənazə qəbrə endirilərkən

onu yerləşdirmək üçün qəbrə enən adam başıaçıq və ayaqqabısız olmalıdır. Həmin adam qəbirdən mərhumun ayaq tərəfindən çıxmalıdır. O, hamıdan qabaq qəbirə bir ovuc torpaq atmalıdır.

Orta əsrlərdən başlayaraq müsəlman xalqlarının əskəriyyəsində dəfn qaydaları və mərasimləri-mərhumun yuyulması, qüsullanması, kəfənlənməsi, qəbrin quruluşu, ölü nəzməsinin qılınması, cənəzinin məzara endirilməsi, təlqin və islam dininin qanunları ilə müəyyən edilmiş digər adətlər oxşardır, demək olar ki, eynidir və onlar əməl olunması vacib sayılır. Müstəhəb, yəni yerinə yetirilməsi mütləq vacib hesab edilən bu dəfn adətləri ilə bərabər, bütün Azərbaycanda olduğu kimi Borçalıda da keçmişdə bir sıra yerli mənşəli dəfn adət-ənənələrinə də əməl edilirdi. Həmin adətənənələr müstəhəb omasalar da, yenə məcburi hesab edilməsələr də, el arasında mütləq yerin yetirilmiş və bu günədək qorunub saxlanmışdır. Hər bir Borçalı ailəsində ölüm yatağında olan xəstə ilə bağlı, onun yaşından asılı olmayaraq müəyyən hazırlıq işləri görülürdü. Ev-eşiyi, həyat-bacanı təmsiləyib səliqə-sahmana salardılar. (Məmmədov Arif Ş. 1925., Aqqulaq k. Marneuli r.)

Xəstə yaşlı olduqda ona xüsusi qayğı göstərilir, vəsiyyət etməsinə ciddi diqqət yetirilirdi. Xəstə vəsiyyət etdikdən sonra bir tərəfdən ailə üzvlərə arasında münasibətlərə aydınlıq yaranır, digər tərəfdən, xalq inamına görə vəsiyyət etdikdən sonra xəstə yüngülləşirdi. Xəstənin həyatının son çağlarının yaxınlaşdığını hiss etdikdə, islam dininin tələblərinə uyğun olaraq xəstəni ayaq tərəfi qibləyə olmaqla arxası üstüə uzadar və molla, yaxud axund “Quran” oxuya bilən bir nəfəri çağırırdılar. Xəstənin başı üstündə “Quran”ın və “Yasin” surəsi oxunardı. “Yasin” ucadan

oxunardı ki, can verən şəxs onu eşitsin. Xəstə keçindikdən sonra mərhumun gözlərinin qapaqların örtər, çənəsini çəkib bağlayar, əllərini yanına salar, ayaqlarını uzadıb cütlyər və üzünü örtədilər. Ölüm yatağında olan şəxsin son nəfəsi çıxan kimi başlanan ağlaşma el arasında “şivən” adlanırdı. (Məmmədov Arif Ş. 1925., Aqqulaq k. Marneuli r.)

Adətən, qadınalar ucadan, xüsusi avazla ağlaşar, kişilər isə səssiz, nadir halda səslə astadan ağlayardılar. “Şivən” mərhumun yaşından, onun ailədə və cəmiyyətdə mövqeyində asılı olaraq, müxtəlif xarakterili olurdu və cənazə həyətdən çıxana qədər davam edirdi. (Nabat İsmayıl qızı 1904., A.Saral k. Marneuli r.) Borçalıda mərhumun cənazəsi ortaya qoyulur, ətrafına ən yaxın qohum qadınlar oturub əl-qol hərəkətləri ilə ağı” deyir, özlərini döyə-döyə ağlayar, saçlarını yolar, üzlərini cıradılar. Rəhmətə gedən ölünün molla salat oxumaqla bütün kəndlərə, qonşulara bidirərdi. Salat səsinə eşidən qonşular, qohumlar, kənd camaatı, şəhərlərində isə məhəllənin kişiləri və qadınları ölü yerinə toplaşar, “Allah rəhmət eləsin!” deyib, mərhumun ailə üzvlərinə başsağlığı verərək dəfn üçün hazırlıq görülməsinə köməklik göstərərdilər. (Məmmədova Havaxanım Q. 1939., Axılı k. Marneuli r.) Belə ki, el adətinə görə, dəfn və yas mərasimi təkcə mərhumun ailəsini deyil, bütün el-obanın qayığı idi. Bu işdə hər kəs öz bacarığı və imkanı dairəsində köməklik göstərərdi. Dəfn və yasla bağlı bütün köməkliklər könüllü və təmənnasız olurdu. Mərhum axşamüstü və ya qaranlıq düşəndə keçirərdisə, onu dəfni sabaha saxlanardı. Sabaha saxlanmış ölünü tək qoymazdılar. (Məmmədov İbrahim X. 1915., Araxlı k. Marneuli r.) Adətə görə yaşlı adamlardan bir neçə nəfər ölünün yanında qalardı və bəzi bölgələrdə mərhum şişməsin deyə, sinəsi üstünə güzgü qoyardılar. Qaraçöp ərazisində dəfn günü ilk növbədə qəbiri qazmaq üçün qəbirstanlığa adamlar göndərilərdi. Sonra isə mollaın göstərişi ilə özünün yuyulması mərasimi başlayardı. Meyitin yuyulması üçün müəyyən üsul və qaydalar mövcud idi. Bu üsul və qaydalar toplusına “qüsul” deyilirdi. Qüsl kənd yerlərində mərhumun öz həyatının bir tərəfində dörd tərəfinə xalça, palaz və yaxud həsir tutulmuş “qüslxana” adlandırılan yerdə, şəhərlərdə isə məscidlərin yanında bu məqsədlə xüsusi düzəldilmiş. Qüslxanalarda icra olunurdu. Hər bir kənddə və məscidin yanındakı qüslxanalarda ölü yumaqla məşğul olan xüsusi adamlar var idi. Onlara “mürdəşir” deyirdilər. (Məmmədov Qasım O. 1939., Kirovka k. Marneuli r.) Aran kəndlərində

(Saraclı, Qarakilsə, İmir, Qızılhacılı, Kolaxır) qüsl zamanı qəbul edilmiş üsul və qaydalara ciddi əməl olunurdu. Qüsl üç mərhələdə icra olunurdu. Birinci mərhələdə mərhumun boğazından yuxarı üzü, alını, sifəti, burnu və qulaqları sidr tozu qatılmış su ilə yuyulurdu. İkinci mərhələdə mərhumun bədən hissəsi kafur qatılmış su ilə yuyulurdu. Üçüncü mərhələdə meyit təmiz su ilə yuyulurdu. Bu zaman meyidin üstünə başdan ayaqadək üç dəfə su tökməklə mərhumu qüsl verilərdi. Bəzi bölgələrdə bu mərhələ “abixalis qüsulu” adlanırdı. Qüsl vermə başa çatdıqdan sonra meyidin yeddi nayihəsinə-alnına, sağ və sol əllərinin üstünə, sağ və sol ayaqlarını dizlərinə, sağ və sol ayaqlarını baş barmaqlarına sidr-kafur çəkilirdi. (Məmmədov Məmməd P. 1921., Saraclı k. Bolnisi r.) (Требеп К.М. 1959, 419 с.) Qoçuluda mərhuun yuyulması başa çatdırıldıqdan sonra “kəfənləmə” başlanırdı. Kənd yerlərində dünyagörmüş kişilər ömürlərinin sonunun yaxınlaşdığını hiss etdikdə şəhərə gedər, sidr və kafur ilə birlikdə ağ çit də alıb kəfən üçün tədarük görərdilər. Şəhər yerlərində isə belə tədarüke ehtiyac yox idi. Məscidlərin nəzdindəki qüslxanalarda sidr və kafura yanaşı kəfənləmə ağ çit də olurdu. Xələt adlanan hissə mərhumun boyundan 40-50 sm. uzun biçilirdi. Köynək və şalvar adlanan hissələr çələtin içərisinə yerləşdirilirdi. Kəfənin hissələri hazır olduqdan sonra mərhumun cənazəsi pambıqlanıb şalvar və köynəklə örtülür və xələtin üstünə qoyulub bükülürdü. Kəfən baş və ayaqdan həmin parçadan kəsilmiş iplərlə bağlanırdı. Həmin iplərdən cənazənin belindən kəmərim kimi də bağlanırdı ki, cənazə qəbirə qoyulan zaman həmin iplərdən tutumaq mümkün olsun. Dmanisidə – dağ kəndlərində (Səfərli, Qarabulaq, Qızılilsə, Əsmələr və s.) yuyulub kəfənləmə başa çatdıqdan sonra mərhumun cənazəsi tabuta qoyulurdu, tabut isə mafənin üstünə yerləşdirilərək qüslxanadan hüsr yerinə gətirilirdi. (Muhuzər Qərib qızı 1935., Faxralı k. Bolnisi r.) Ailə üzvləri, qohular və qonşular mərhumu hallalıq verib onunla vidalaşdıqdan sonra mafə həyətdən götürülüb dəfn üçün qəbiristanlığa aparırdı. Mafə qəbiristanlığa aparılarkən adətən görə üç dəfə qaldırılıb yerə qoyular və sonra mərhumun ayaq tərəfi irəli olmaqla, ən yaxın adamlarının çiyində qəbiristanlığa yola salınardı. Qəbiristanlığa yalnız kişilər gedərdi. Yol boyu kişilər növbə ilə mafənin altına girib onu qəbiristanlığa çatdırırdılar. Hətta dəfn qafəsi ilə üzüzə gələn müsafirlər mafəni altına girər və onu bir qədər apardıqdan sonra “Allah rəhmət

eləsin!” – deyib, yollarına davam edərtilər. Dəfn qafiləsini önündən gedən molla “Quran”dan surələr oxumaqla cənazəni qəbirstanlıq qədər müşayiət edərdi. Mafə qəbirstanlığın girəcəyinə yerə qoyulardı və molla bütün qəbirstanlıq əhli üçün dua oxuduqdan sonra qaldırılıb mərhum üçün qazılmış qəbrin yayına aparılardı. Burada mafə yerə qoyulduqdan sonra hamı mollanın arxa tərəfində durub ölü namazı qılar və mərhumun cənazəsi qəbrə qoyulardı. Cənazəni kəfənin arxa və baş tərəflərindən və belinə bağlanmış kəmərlə tutmaqla dörd nəfər qəbrə sallayar, bir nəfər isə qəbrin içində durub onu nizamlayardı. Cənazə sağ çiyni üstə, üzü qibləyə olmaq şərtlə qəbrin dibində “əhlət” adlanan yerə qoyulardı. Qəbrin dərinliyi ayrı-ayrı bölgələrdə torpağın xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif olurdu. Şəriətə görə qadın qəbri bir qədər dərin qazılırdı. Qəbrin dibində cənazə qoyulacaq əhlət adlanan yer o qədər dar qazılırdı ki, meyit böyrü üstə qoyulanda onun divarlarına söykənib aşamasın. Əhlətin sağ və sol divarlarını üstü qəbrin ümumi divarlarına qədər hamar hazırlanırdı ki, cənazə yerləşdirilmiş əhlətin üstünü örtmək məqsədilə ağac və ya daş lövhələrin uclarını qoymaq mümkün olsun. Kəfənin ayaq və baş tərəflərinə bağlanmış ipləri və kəməri açmaq və cənazəni yerləşdirib nizama salmaq üçün məzara düşən adam mərhumun ən yaxın qohumu olmalı idi. Şəriətə görə mərhum kişi cinsindən olardisa, onun oğlu və ya qardaşı, qadın cinsindən olardisa, əri, qardaşı, yaxudda qızının əri məzara düşüb ona son borclarını verərtilər.

Bolnisi rayonunun kəndlərində (Qoçulu, Arxılı, Faxralı, Saraçlı, İmirhəsən, Cəfərli) mərhumun üçünə qədər yas yerində ehsan verilməz və yemək bişirilməzdi, mərhumun yaxın qohumları öz evlərində yemək bişirib hüsr yerinə gətirər və uzaq yerlərdən hüsr yerinə gələnlərə ehsan yeməyi verirdilər. Bəzi bölgələrə mərhumun ilinə qədər yalnız üçündə və qırxında, bəzi bölgələrdə isə yeddisi və qırxı günləri ehsan verilərdi. İmkanlı ailələr mərhumun qırxına qədər bütün cümə axşamları da hüsr gələnlərə ehsan verirdilər. (Rəhim Binnət oğlu 1935., Qarabulaq k. Dumanisi r.) Qeyd olunduğu kimi Borçalıda ailənin maddi imkanından asılı olmayaraq mərhumun evində ehsan verilər və ənənəyə görə ehsana adamlar dəvət olunardılar. Eyni zamanda mərhumun üçünə və yeddində, qırxına qədər hər cümə axşamında, qırxında, ilində və bayram günlərində molla ilə birlikdə qəbirstanlıq qədər və mərhumun qəbri üstündə yasin oxuyardılar.

Yas mərasimlərində kişi və qadın məclisləri ayrı olurdu. Qadın məclisləri üçün bir qayda olaraq xüsusi mərək qoyulmazdı. Məclis mərhumun evində, böyük otaqlardan birində təşkil olunardı. (Salatın Həmid qızı 1930., Səfərli k. Dumanisi r.) Qadın məclislərində isə ehsan yeməkləri verilərdi. Qadın məclislərində adətən molla olmazdı. Qadın məclisləri ağı deməklə, ağlaşma ilə həyata keçirilərdi. Borçalıda mərhumun ruhuna hörmət əlaməti olaraq yaxın qonşular və qohumlar ona qırx gün yas saxlayar, başlarını və üzlərini qırıxdırmaz, qırmızı paltar geyməz, evlərində səs-küylü, musiqili tədbirlər keçirməzdilər. (Tanrıverdi Hümət oğlu 1885., Orzuman k. Dumanisi r.) Mərhum cavan olduqda onun ailə üzvləri ili tamam olanadək qara paltar geyər, şadyanalıq etməz və toylara getməzdilər. Qohum və qonşular isə mərhumun ili çıxmamış toy etməli olduqda onun ailəsindən icazə istəməli olurdular. Yashlı ailənin ağsaqqalı və ağbirçəyi: “Xeyir və şəər qardaşdır. Gedin toyunuzu edin!” – deyərək toy sahibinə razılığını bildirər və xeyir-dua verərdi. (Şabanov Qurban L. 1904., Axli k. Marneuli r.) Dəfn və yasla bağlı mərasimlər “yasdançıxma” mərhələsi ilə bitirdi. Kişi və qadınların yasdançıxma adətləri bir-birindən fərqlənirdi. Kişilərin yasdan çıxması üçün xüsusi mərasim tələb olunmurdu. Sadəcə olaraq ağsaqqalardan biri mərhumun yeddisi, yaxud qırxı çıxdıqdan sonra saqqal saxlamış cavanlara məsləhət edərki ki, saqqallarını qırıxdırıb yuyunsunlar. Bununla da kişilərin yasdançıxma mərhələsi başlayır və mərhumun ili çıxdıqdan sonra toya getməklə bitirdi. (Şərafət Əli qızı 1941., Qızılkilsə k. Dumanisi r.) Qadınların isə yasdan çıxması “Qara bayram” mərasimi ilə bağlı idi. “Qara bayram” mərhumun qırxı çıxdıqdan sonra qarşıdan gələn ilk Novruz, Qurban və Ramazan bayramları ilə əlaqədar keçilirdi. Bayrama bir və ya bir neçə gün qalmış qohumlar və ya yaxın qonşu qadınlar yığışıb qənd, çay, parça və həna kimi bayram sovgatları ilə mərhumun evinə gedirlər. Qənd və çay ağız şirinliyi, parça yasdan çıxma, həna isə şadlıq rəmzi hesab edilirdi. Yashlı ailə gələn qonaqlar üçün qabaqcadan tədarük görürdü. Yığışanlar mərhumu yada salıb bir qədər ağladıqdan sonra “Qara bayram” sahibinin süfrədə açdığı təamlardan yeyir, mərhumun ailəsini qarşıdan gələn bayramını təbrik edib dağılışırdılar. “Qara bayram” keçirməkdə məqsəd mərhumun ailəsinə qarşıdan gələn bayramı yasdan çıxmış halda qarşılamaq imkanı verirdi. Beləliklə, qadınların yasdançıxma mərhələsi

başlayır və mərhumun ilinin çıxmasınadək başa çatırdı. (Yasinova Zenfira L. 1938., Hamamlı k. Dumanisi r.)

Borçalı qəbiristanlıqları

Gürcüstanda Borçalı türklərinin kompakt yaşadığı Marneuli rayonunun Lejbəddin kəndi yaxınlığında, Ehram çayının sol sahilindəki Damğaçı düzündə yerləşən və yaşı 1790-cı ildən hesablanan, Borçalı tarixini özündə əks etdirən qədim Çələbilər qəbiristanlığı bərbad vəziyyətdədir.

Gürcüstan dövləti tərəfindən tarixi-mədəni abidə kimi qeydə alınmayan məzarlığa hələ də haşar çəkilməyib. Ərəb əlifbası ilə fars, türk, Azərbaycan dillərində yazılan və qırmızı tuf daşından olan qəbirlər artıq əyilib və məzarlıq öz tarixi simasını tamamilə itirməkdədir. Məzarlıqda olan daşların yazılarını ilk dəfə Azərbaycan alimi Məşədxanım Nemətova və Lejbəddin kəndinin mollacı, 90 yaşlı Abdulla Qədir oğlu oxuyub. Filologiya elmləri doktoru Şurəddin Məmmədli bildirib ki, başdaşı epitafiyaları oxunmaz hala düşüb: “Bu qəbiristanlığın 200 ildən çox yaşı var. Burada dəfn olunanlar Borçalının Dəmirçihasanlı, Sətli, Nəzərli camaatlarından, sultan nəslinin adamlarıdır”.

Məlumata görə, Borçalıda XVI yüzilin sonu - XVII yüzilin ortalarında Borçalı-Loru xanlığı, Dəmirçihasanlı, Baydar sultanlıqları olub. 1677-ci ilin tarixi qaynaqlarında Borçalıda Çələbi obası qeydə alınıb. XVIII yüzilin əvvəllərində yaradılan Vaxuştinin coğrafi xəritəsində, gürcü dilində olan “Dəstur-ül-əməl” adlı sənəddə Alget çayı boyunca Çələbili obasının adı var. 1728-ci ildə Osmanlıların tərtib etdiyi “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə Baydar nahiyyəsində iki Çələbi kəndi qeydə alınıb. 1869-cu ildə isə bu kəndlərin sayı 10-dan çox olub. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarında (cild 6, hissə 2) da Dəmirçihasanlı sultanlığı barədə maraqlı məlumatlar var.

Şurəddin Məmmədli Çələbilər qəbiristanlığı barədə Gürcüstan Mərkəzi Arxivində əhəmiyyətli materialların (fondlar 226, 1448) olduğunu bildirib:

“Çələbi qəbiristanlığı həqiqətən keşməkeşli tariximizin zəngin bir parçasıdır. Oradakı epitafiya yazıları daha ciddi, daha yaxşı oxunmalı, şərh olunmalıdır. Qaş-Muğanlı qəbiristanlığındakı Borçalı xanı Məhəmməd xanın, Borçalı qoşun sərdarı Kazım xanın, Araplı kəndində Borçalı vəkili

Əmirsan oğlu Hacınn hərİmlərİnn (məqbərələrİnn), qəbİr daşlarİnn üzİnn oxuyub aydınlaşdırmağa ehtİyac var. Bu, ən azı qan yaddaşımıznn gözİnnü aşaraq tarİxİmmİ gələcək nəsİllərə çatdırmaq üçün lazİmdır. Bu xeyİrxah İşı davam etdİrmək hər bİrİmmİnn müqəddəs vəzİfəsİdır”. (Borçalıda 200 İllİk tarİxİ məzar - Təhlükədə//03 may 2014)

Tarİxİ Borçalı mahalı dİnyann antropogenez, yənnİ ən qədim İnsann formalaşdığı məskənlərİndən bİrİdr. Keçən əsrİnn sonlarİndan Dmanİsİ (1947-ci İlə qədər Başkeçİd) prefektliyi ərazİsİndə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı buradan tapılan qədim İnsan qalıqları bunu sübut edİr. Borçalı ərazİsİndə arxeoloji araşdırmalara əsasən XX əsrİnn əvvəllərİndə başlanılmışdır. Bölgədən tapılan ən zəngİn mədəniyyət erkən tunc dövrİnnə aid edİlİr. Elmi ədəbiyyatda Kür-Araz mədəniyyəti adlanan bu dövr abidələrİnnə Mesopotomiyanınn şİmal, Azərbaycan, Şərqi Anadolu və Cənubi Dağıstan ərazilərİndə də rast gəlİnİr. Bu mədəniyyətə aid edilən maddi mədəniyyət nümunələri İndiki Türkiyə Respublikasınn Qars bölgəsinİnn Məscidli kəndi yaxınlığından, tarİxİ Borçalı mahalınn İndiki Ermənistan Respublikasına daxil olan ərazilərİndən (Müxənnət təpə, Şenqavit, Sənain və s.), Azərbaycanınn Naxçıvan bölgəsinəndən, İndiki Gürcüstan Respublikasınn Cənub və şərq hissəsİndən (Barmaqsız (Zalqa), Başkeçİd (Dmanisİ)) aşkar edİldi. (Панья и средняя бронза на Кавказе. 1994. с.8-9) Bu abidələrİnn əksəriyyəti B.A. Kuftin tərəfindən tədqiq edilmişdir. (Куфтин Б.А. 1941) Borçalı ərazİsİndən aşkar edilmiş İstər xristian, İstərsə də müsəlman abidələrİnnin vəziyyəti ürəkaçan deyildir. VI yüzİllyİnn əvvəllərİnnə aid edilən Dmanisİ (Başkeçİd) və onun qonşuluğunda yerləşən Bolnisidə (Çörük Qəmərli) xristian məbədləri K.Treverin fikrİncə və tikinti üslubuna görə alban xristian məbədləri ilə tam eyniyyət təşkil edİr və gürcü erməni kilsələrİndən səkkizgüşəli rəsmləri ilə seçilirlər. (Тревер К.М. 1959. s.282-283)

Gürcü tədqiqatçısı A.Şanidzenin fikrİncə V-VI əsrlərdə İndi Gürcüstan ərazİsİndə olan tarİxİ Albaniya torpaqlarında inşa olunmuş xristian məbədlərİndən tapılan yazılar gürcülərİnn şərq qonşuları olan və Albaniya dövlətinə daxil olan “xerami” adlı xalqınn dilində yazılmışdır. (Шанидзе А. т. IV, вып. I, 1938. s.323) Dmanisİ məbədi bİr neçə dəfə “təmir” məruz qalmış, XIII yüzİllİkdə onun yanına üzərİndə Georgi Laşanın (1214-1222) adı yazılmış yeni talvar əlavə olunmuşdur.

(Çubinaşvili Q.N. I cild. 1936) 1702-ci ildə inşa edilmiş xristian “məbədi isə daha “əsaslı şəkildə” tikilmişdir. Belə ki bu məbədin döşəməsi alban yazılarından ibarət olan sinə daşlarından, divarları müsəlmanların baş daşlarından inşa olunmuş, “həvəskar ermənilər” tərəfindən qala kənarındakı xristian qəbristanlığından gətirilən xaçdaşın üzərinə erməni dilində yazı həkk olunmuşdur. (Мусхелишвили Л. 1940. s.266-267) Məbəd yaxınlığında Orbelianilərin nəsil qəbristanlığı yerləşir. Bu qəbirlər də hazırda demək olar ki baxımcı vəziyyətdədir. Görünür ki, bu da Orbelianilərin gürcü mənbələrində deyildiyi kimi “erkən orta əsrlərdə Turandan gəlmiş əsilzadələr” olmaları ilə bağlıdır. (Мажников С. 1892. s.3)

Şimali Borçalının dağlıq bölgələrində yerləşən xristian məbədlərindəki meşəliklərdə yazıların oxunması onların üzərinə beton təbəqə ilə örtülməsi nəticəsində qeyri-mümkün olmuşdur. Borçalı

ərazisindən aşkar edilən, Anadoludan Koreya yarımadasına qədər uzanan ərazilərdəki daşdan yonulmuş qoç və digər heyvan fiqurlarının qorunması qənaətbəxş deyildir. Eyni şeyi baxımsız qalan müsəlman abidələrinə də şamil etmək mümkündür. (Məmmədov K. 2013. s.2)

Qarayazı ərazisində-Soğanlıq, Birlik, Nəzərli, Çatmada eramızdan əvvəl I-II

minilliyə aid qəbir abidələri aşkar edilmişdir. Qarayazı qəbiristanlıqları bir neçə dəfə batmışdır. Ona görə də məskunlaşma tarixini heç zaman qəbir daşları ilə müəyyənləşdirmək olmaz. Kəndlərdə evlər tikilərkən ayrı-ayrı qəbirlər aşkar edilir. Əhali arasında qıpçaq qəbirlərinin tapılma haqqında şayiələr də yayılmışdır. Əlbəttə, bu barədə qəti sözü Azərbaycan və Gürcüstan arxeoloqları deyə bilərlər. Həm də yalnız əlbir işləməklə. Əks tədqirdə birtərəfli rəylər yarana bilər, həqiqət aşkarlanma bilməz. Biz təxminən 300-400 il əvvələ aid qəbirlərə təsadüf etmişik. Bu qəbirlər nisbətən sonrakı dövrlərə aid olsa da hər halda ciddi maraq doğura bilər.

Borçalıda qoç şəkilli abidələr çox olub. Lakin qəsdən bu abidələr qorunub saxlanılmamışdır. Bu abidələrlə bağlı mərhum Həmzə İsmayılov

bir hadisəni belə xatırlayırdı: “Mərhum akademik Xudu Məmmədov el ağsaqqalı Məmməd Xiyalovun qonağı idi. Məmməd Xiyalov Xudunu dədə-baba yaylaqlarımıza – Qaraxaç yaylağına aparmışdı. Mən də onlarla getmişdim. Xudu Məmmədovun əlində bir kitab var idi. “Çır-Çır” bulağın üstünə gələndə Xudu müəllim əlindəki kitaba baxıb Məmməd Xiyalova dedi ki, bu yerlər türklərin olub, ermənilər sonradan buralarda məskunlaşıblar. Bu qeyrətli alimin gözləri yaşardı... Özünü ələ alıb dedi: Bu yerlərdə üç məşhur daş abidə olmalıdır: 1) Tikmə daş, 2) Qaraul daşı, 3) KarvanŞara daşı. Hər daş abidənin üstündə də qoç şəkili olmalıdır. Xahiş edirəm o daşları tapdırın. Bunlar türklərin hududlarını müəyyənləşdirən abidələrdir. Xudu müəllim dediyi yerdə axtarış işləri apardıq. Həmin daşları tapdıq. Hər daşın təxminən 20 ton ağırlığı olardı. Üstündə qoç şəkili həkk olunmuşdu. Bu daş abidələr indi də durur. Tikmə daş əvvəllər Xosabəy adlanan Boqdanovka (Ninosminda) və Zalqa rayonlarının hüdudlarındadır. Qaraulqoçlu daş Başkeçiddədir.

Vaxtilə Azərbaycan ərazisindən Türkiyəyə əsas keçid olan Başkeçiddən keçən karvan dumanda azmasın deyə karvan yolu ətrafında iri daşlar düzəldilirdi. Karvansara daşını dəvə ilə deyil ulaqlarla daşıdıqlarına görə bəzən eşşək karvansara daşı da deyirlərmiş.

Parsadan Qorqanidzenin “Sakartvelos sxovreba” (“Gürcüstan salnaməsi”) əsərində də Qarıyazıdan bir ov yeri kimi bəhs olunur. Qarayazının qədim insan məskənlərindən olması maddi və yazılı qaynaqlardan bəlli olur.

Məlumatçı Afiq Muxtarovun dediyinə görə, Qarayazının Nəzərli kəndi ərazisində mövcud olmuş, el arasında Bozu qızının qəbri adıyla tanınmış yer, özünün mədəni qatlarının zənginliyi ilə diqqət çəkər olmuşdur. Di gəl ki, bu yer əkinçilik işləri zamanı itib-batmışdır.

Burada - yaşlıların söyləməsinə görə - külli miqdarda gildən hazırlanmış qab-qacaq nümunələri və digər maddi mədəniyyət qalıqları var imiş. İndi bizim it-bat olmuş bu maddi abidədən yana təəssüflənməkdən özgə əlimizdən bir iş gəlmir.

Nəticə

Beləliklə, apardığımız tarixi-etnoqrafik araşdırmadan məlum olur ki, Gürcüstan azərbaycanlılarının dəfn və yasla bağlı adətləri Azərbaycanda, eləcə də digər türk xalqları arasında olduğu kimi, islam dininin qayda-

qanunlarını özündə ehtiva etsə də, islamaqədərki bəzi inam, etiqad və düşüncə tərzini də qoruyub saxlamışdır. Dediklərimizlə yanaşı, əhalinin dəfn adətlərində yerli şəraitdən irəli gələn bəzi fərqli cəhətlər də özünü göstərməkdədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan türkcəsində

1. Bayramov Ə. Dədə Qorqud kitabı dastanlarında etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin inikası. // Dədə Qorqud dünyası. Bakı: Öndər, 2004, s. 44-57
2. Borçalıda 200 illik tarixi məzar - təhlükədə//03 may 2014
3. Bünyadova Ş.T. Orta əsr Azərbaycan ailəsi. Bakı: Elm, 2012, 384 s.
4. Əliyev Ə. XIX-XX əsrin əvvəllərində Gürcüstan azərbaycanlılarının ailə məişəti : tarixi-etnoqrafik tədqiqat /Ə. Əliyev; elmi red. Ş. Bünyadova; AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İn-tu. Bakı: Elm və təhsil, 2012, s.114
5. Məmmədov K. Tarixi Borçalı ərazisindəki abidələrin durumu haqqında //MÜVƏK-KIL. Human Rights Monitoring Group of Ethnic Minorities. avqust 2013, № 1(01), s.2
6. Məmmədov E., Məmmədov K. Tarixi Borçalı mahalı ərazisindəki meqalit abidələr. Tbilisi, 2013, s.12
7. Ömərli V.A. Gürcüstanda türklər: Qarayazı, Bakı: Çayıoğlu, 2001,-760 s.

Gürcü dilində

8. ჩუბინაშვილი გ.ნ. ქართველთა კულტურის ისტორია. ტომი I. თბილისი, 1936 წ.(Çubinaşvili Q.N. Gürcülərin mədəniyyət tarixi. I cild. Tbilisi, 1936.) -238

Rus dilində

9. Алиев А.Т. Обряд погребения у азербайджанцев Грузии (XIX-нач.XX вв.) / Международная научная

10. Куфтин Б.А. Археологические раскопки в Триалети. Т. I. Опыт периодизации памятников. Тбилиси: Изд-во Академии наук Грузинской ССР, 1941, -492 с.
11. Кызласов Л.Р.. История Тувы в средние века. Москва, 1969. с. 35-43
12. Мажников С.Памятники древности города Самшвилде.// Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Выпуск . Тифлис, 1892. с 3-7
13. Мухелишвили Л.. Раскопки в Дманиси. //Журнал «Советская археология» №6. Москва-Ленинград, 1940. s.266-267
14. Плетнева С.А. От кочевлей к городам / Материалы исследования по археологии СССР. №14. М.: 1967.
15. Раняя и средняя бронза на Кавказе. Москва: Наука, 1994. 244 стр.
16. Тревер К.М., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. Москва – Ленинград: Издатель, АН СССР, 1959, - 419 с.
17. Шанидзе А. Новооткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки: К открытию алфавита кавказских албанцев.//Известия Института языка, истории и материальной культуры Грузинского Филиала Академии Наук СССР, т. IV, вып. I, 1938. 71с.
18. Шер Я.А. Каменные изваяния Семиречья. Москва.-Ленинград, 1966. с.45-52
19. Шопен И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб.: 1852.

MƏLUMATÇILAR

1. Abdullayev Bayram Əli oğlu, 1908 il, Keşəli Marneuli r.
2. Bayramov Valeh Ş., 1946 il. Yavıxlı Dumanisi r.
3. Bayramova Zöhrə O., 1929 il. Qoçulu Bolnisi.r
4. Cəlilova Cahan D. 1927 –ci il. Arxılı k. Bolnisi r.
5. Əli Bayram oğlu., 1872 il, Kosalı Marneuli r.
6. Əliyev Dünyamalı K., 1911 il. Qoçulu kəndi Bolnisi r.
7. Əliyeva Rübabə D. 1924 il., Arxılı k. Bolnisi r.

8. Əlizadə Xınalı İ., 1928 il, Faxralı k. Bolnisi r.
9. Hüseynov Yolcu N. 1928 ci il. Qoçulu Bolnisi r.
10. Hüseynova Nənəxanım S. 1916 il Arxılı Bolnisi r.
11. İman İman P. 1924-cü il., Dəmiyə Göl arxı k. Marneuli r.
12. İsa Yusif oğlu 1928- ci il., Faxralı k. Bolnisi r.
13. Qaraxanov İbrahim S. 1929 –il.Daştəpə k. Marneuli r.
14. Qarayev Əhməd K. 1934-cü il. Saral k.Marneuli r.
15. Məmmədov Arif Ş. 1925., Aqqulaq k. Marneuli r.
16. Məmmədov Əhməd 1886., Qarabulaq k. Dumanisi r.
17. Məmmədov İbrahim X. 1915., Araxlı k. Marneuli r.
18. Məmmədov Qasım O. 1939., Kirovka k. Marneuli r.
19. Məmmədov Məmməd P. 1921., Saracılı k. Bolnisi r.
20. Məmmədova Havaxanım Q. 1939., Axılı k. Marneuli r.
21. Muhuzər Qərib qızı 1935., Faxralı k. Bolnisi r.
22. Nabat İsmayıl qızı 1904., A.Saral k. Marneuli r.
23. Niyazali Musa oğlu 1945., Səhərli k. Dumanisi r.
24. Rəhim Binnət oğlu 1935., Qarabulaq k. Dumanisi r.
25. Salatın Həmid qızı 1930., Səfərli k. Dumanisi r.
26. Şabanov Qurban L. 1904., Axlı k. Marneuli r.
27. Şərafət Əli qızı 1941., Qızılkilə k. Dumanisi r.
28. Tanrıverdi Hümmət oğlu 1885., Orzuman k. Dumanisi r.
29. Yasinova Zenfira L. 1938., Hamamlı k. Dumanisi r.
30. Yusif Şamil oğlu 1922., Kvemo k. Bolnisi r.
- Zərifə Aslanqızı S. 1941 –ci il. Qızılkilə k. Dumanisi r.

Assoc. Prof., Dr. OMAROV VAKHID

Head of the North Caucasus Department of the Institute of Caucasian
Studies of the National Academy of Sciences of Azerbaijan
Baku, Azerbaijan

**Comparative Analysis of relations in the Concepts of National Security
of Georgia and Armenia**

ОМАРОВ ВАХИД

доктор философии по философии, доцент, заведующий отделом
Северный Кавказ Института Кавказоведения Национальной Академии
Наук Азербайджана
Баку, Азербайджан
E-mail: yahid-o@mail.ru

**Сравнительный анализ взаимоотношений в концепциях
национальной безопасности Грузии и Армении**

В Концепции национальной безопасности Грузии уделяется основное внимание установлению традиционных добрососедских отношений с Азербайджаном и Арменией. Следует отметить, что отношения с Арменией в Концепции национальной безопасности Грузии расценивались как «тесное партнерство». В документе отмечается: «Грузия считает, что формирование общих подходов к дальнейшему развитию региона имеет большое значение. Углубление регионального сотрудничества, развитие общего экономического пространства и общего рынка внесут большой вклад в стабильность и благосостояние региона».(www.mod.gov.ge/files/cfgeyzvjwhgeo.pdf)

Очевидно, что особое значение имеет совместный подход к дальнейшему развитию региона, углублению регионального сотрудничества, созданию единого экономического пространства и формированию общего рынка, который приведет к стабильности в стране. Существование Карабахского конфликта на Южном Кавказе, возникшего на основе необоснованных территориальных претензий Армении, создавало угрозу стабильности в странах региона. Грузия

выступала за мирное урегулирование этого конфликта и дальнейшее вовлечение международного сотрудничества в мирный процесс. Это было расценено как фактор, способствующий укреплению безопасности и углублению сотрудничества в регионе. Грузия стремится углубить партнерство с Азербайджаном и Арменией в двусторонних отношениях, основанных на сотрудничестве. Связи между Грузией и Азербайджаном сформированы в условиях стратегического партнерства, совместных энергетических и транспортных коммуникационных проектов. Они вносят значительный вклад в стабильность и благополучие обеих стран. Одновременно с этим Грузия считает, что «добрососедские отношения» с Арменией - это взаимовыгодные отношения, которые соответствуют и способствуют традиционной дружбе обеих стран.

По мнению грузинской стороны, «Армения должна извлечь выгоду из транзитной роли Грузии благодаря перевозкам армянской продукции через территории Грузии. Грузия и Армения активно сотрудничают в региональных структурах в рамках Организации черноморского экономического сотрудничества. Грузия продолжая международное сотрудничество поддерживает участие Армении в политике европейского соседства ЕС и приветствует ее активное сотрудничество с НАТО».([www. apsny.ge /analytics/1130553003.php](http://www.apsny.ge /analytics/1130553003.php) 9/11)

Отсутствие у Армении выхода к морю и использование грузинских портов Поти, Анаклия и Батуми для вывоза армянских товаров, а также наличие единственного сухопутного коридора, соединяющей Армению с Россией, проходящего также по территории Грузии ставит Армению в большую зависимость от Грузии. Ввиду оккупационной политики Армении против Турции и Азербайджана Армения не имеет возможности прямого участия в международном транспортном коридоре (ТРАСЕКА). Грузия должна использовать эти факторы для реализации своих геополитических интересов.

После восстановления независимости Грузия стала осуществляет транзит природного газа из России в Армению. «Согласно договору между Грузией и корпорацией «Газпром», заключенному в 2017 году, транзит углеводородов через территорию

Грузии в Армению оплата осуществляется частично деньгами, частично за счет 10 процентов поставляемого сырья. Заключение Арменией договора с Россией в этой сфере представляет угрозу национальной безопасности Грузии. Это связано с тем, что Россия уже нарушила условия транзита газа с Грузией в 2008 году. Именно для достижения энергетической независимости от России Грузия отказалась от российского газа, начала получать поставки газа из Азербайджана». (<https://eadaily.com/ru/news/2019/03/13/gruziya-dobilas-ot-gazproma-uvelicheni-ya-ceny-za-tranzit-gaza-v-armeniyu>)

Грузия внимательно следит за транзитными возможностями Армении с другим ее соседом Ираном. Проект газопровода Иран-Армения-Грузия однако не привлекает внимания на международном уровне, несмотря на то, что находится на повестке дня грузино-армяно-иранских отношений. В рамках проекта «Юго-Запад» железнодорожная линия Иран-Армения-Грузия может быть направлена на обеспечение стабильной логистической связи «Персидский залив-Черное море» и, таким образом снизить энергетическую зависимость Грузии от России». (Wade Shepard. 2017)

Грузия приветствует более тесное сотрудничество Армении с НАТО и Европейским Союзом. Одной из причин этого является то, что расположение российской военной базы в Гюмри в 40 км к югу от грузино-армянской границы создает угрозу национальной безопасности Грузии.

В настоящее время отношения с Грузией имеют для Армении особое значение. Сегодня между Арменией и Грузией проходит железнодорожная линия, по которой экспортируется большая часть армянских товаров. Как известно, для Республики Армения приоритетными были отношения с Российской Федерацией в сфере военно-политического сотрудничества. После прихода к власти Пашиняна ситуация изменилась. Особое место в Стратегии национальной безопасности Армении в контексте регионального сотрудничества отводится Грузии. Армяне, несмотря на территориальные претензии, считают «долгосрочность и непоколебимость» этих отношений одним из приоритетных направлений во внешней политике Республики Армения.

После провозглашения независимости на армяно-грузинские отношения повлияли следующие факторы:

1) различные мнения по поводу разрешения региональных конфликтов;

2) сотрудничество Грузии с Азербайджаном и Турцией в контексте «блокады Армении». (Минасян С. 2015)

На армяно-грузинские отношения большое влияние оказывает сотрудничество между Грузией и Турцией. В первой половине 90-х годов XX века «для Турции Грузия была прежде всего транзитной зоной, соединяющей Турцию и Азербайджан. Торговый оборот Грузии начал увеличиваться в пользу Турции». (Сесайр М. 2012)

Грузия выразила уверенность в том, что Россия только выиграет от продолжения региональных конфликтов, и разработала политику, направленную на минимизацию механизмов давления России в регионе Южного Кавказа. После свержения режима З.Гамсахурдия и после прихода к власти Э.Шеварднадзе эта политика не изменилась. В качестве наглядного примера этого можно отметить жесткую позицию Грузии по вопросу членства в СНГ. В интервью венгерской прессе в июле 1992 года Шеварднадзе отметил, что «в настоящее время вступление Грузии в СНГ невозможно. Потому что, по его мнению, народ не поддержит эту идею, и Грузии не будет пользы от этого». Э.Шеварднадзе также отметил, что «если уместно присутствие российских военных в Грузии, то с таким же успехом здесь могут находиться войска НАТО». (Коппитерс Б. 1997. с.200)

В сентябре 1993 года Грузия в ходе противостояния с абхазскими сепаратистами оказалась на грани военного поражения. Когда Шеварднадзе решил вступить в Содружество Независимых Государств, ситуация резко изменилась. (Нодия Г. 1997. с.170) Война прекратилась только после того, как миротворцы СНГ были размещены у реки Ингур. «Их деятельность регулировалась соглашением между Грузией, Абхазией, Российской Федерацией и ООН, подписанным 14 мая 1994 года». (Коппитерс Б. 1997. с.201)

Отметим, что Республика Армения заявила о своей официальной позиции по конфликтам на территории Грузии и считает это «неизменным». Однако Армения предъявляя территориальные

претензии, лицемерно утверждает свою «приверженность принципу невмешательства во внутренние дела другого государства и в двусторонних договорах Армения признает территориальную целостность Грузии». (Нодиа Г. 1997. с.167) Но при этом Армения всегда была на стороне России в международных организациях.

Поначалу, как ни странно, США спокойно отреагировали на размещение российских военных баз на территории Грузии. Однако впоследствии США объявили Южный Кавказ регионом своих национальных интересов.

Если говорить о военном присутствии России в Грузии и о том, как в связи с этим складываются отношения между Россией и Грузией, то можно наблюдать следующую динамику:

«1) в течение 1990-1991 годов существовала взаимная враждебность, и поэтому речи о военном сотрудничестве не могло быть;

2) в 1992 г. и начале 1993 г. военное присутствие России стало официально рассматриваться обеими странами;

3) 1993-1995 гг. грузино-российское военное сотрудничество усилилось в связи с вхождением Грузии в СНГ;

4) с 1996 года отношения между Грузией и Россией снова начали портиться: одним из факторов, повлиявших на это, было военное присутствие России на территории Грузии». (Дарчиашвили Д. 1997. с.36)

В то же время в политических кругах Грузии начались дискуссии о продолжении членства в НАТО и размещении военных баз НАТО на территории Грузии. «Кроме того, Грузия начала более тесное сотрудничество с Азербайджаном и Турцией в военной сфере. Учитывая турецко-азербайджанские братские отношения, мы можем с уверенностью заявить, что это превратилось в трехстороннее сотрудничество Турции-Грузии-Азербайджана». (Галоян Н.Г. с.124)

28 февраля 1996 г. в Тбилиси на встрече с руководителями департаментов иностранных дел Э.Шеварднадзе представил проект «Во имя мирного Кавказа», в котором были заложены следующие принципы:

«1) коллективное осуждение территориальных конфликтов;

2) коллективная защита транспортных путей и другой инфраструктуры и коллективное осуждение их блокады как преступления против всего региона Южного Кавказа;

3) защита прав человека в регионе». (Галоян Н.Г. с.125)

В связи с тем, что Республика Армения и Грузия имеют разные направления интеграционных процессов, это сказалось на армяно-грузинских отношениях. Как отмечалось ранее, трехстороннее сотрудничество Турции-Грузии-Азербайджана ослабило позиции Республики Армения на Южном Кавказе, что наиболее остро ощущается в сфере регионального сотрудничества в контексте различных экономических и военно-политических проектов.

Говоря о проектах регионального сотрудничества, особенно актуальна проблема организации ГУАМ, в которой Грузия принимает активное участие. «ГУАМ был создан 25 ноября 1997 года в Баку, в 1999 году к этой организации присоединился и Узбекистан». (Шакарянц С. 2001. с. 185)

Устав организации охватывал все сферы сотрудничества, за исключением военной сферы. Следует отметить, что устав, подписанный 6 июня 2001 г., содержит следующее: «в настоящий Устав по взаимному согласию сторон могут вноситься изменения и дополнения, оформляемые отдельными протоколами, которые являются его составной частью и вступают в силу в порядке, предусмотренном статьей 19 настоящего Устава». (<http://guam-organization.org/node/449>)

Несмотря на все трудности, углубление сотрудничества в региональных проектах стало приоритетным направлением развития армяно-грузинских отношений.

Армянский исследователь Н.Галоян, преувеличивая позицию Армении на Южном Кавказе, пишет: «За последние несколько лет Грузия поняла, что без Республики Армения создать единство в регионе Южного Кавказа просто невозможно». (Галоян Н.Г. с.125)

Во время официального визита бывшего президента Республики Армения Р.Кочаряна в Грузию в ноябре 1998 года грузинская сторона выразила «заинтересованность и готовность развивать сотрудничество

с Арменией во всех региональных проекта». (Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia. Inventory 3. File 117. p.126-127)

В этот период по инициативе Республики Армения велись переговоры о включении Грузии в «треугольник» в сфере стратегического партнерства Армении-Ирана-Туркменистана, Румынии-Болгарии-Армении, Армении-России-Туркменистана, Ирана-Армении-Греции. Перспективным направлением считалось трехстороннее региональное сотрудничество.

Заявление Тбилиси о готовности развивать сотрудничество с Арменией в региональных проектах армянские эксперты считали большим шагом вперед. Потому что в ноябре 1998 года до визита президента Республики Армения Р. Кочаряна Грузия не стремилась развивать трехстороннее и многостороннее сотрудничество с Ереваном в экономических проектах. Армянские исследователи отмечают «отдельные преимущества» этого сотрудничества для каждого государства. (Галоян Н.Г. с.125)

В этот период по инициативе Республики Армения велись переговоры о включении Грузии в «треугольник» в сфере стратегического партнерства Армении-Ирана-Туркменистана, Румынии-Болгарии-Армении, Армении-России-Туркменистана, Ирана-Армении-Греции. Перспективным направлением считалось трехстороннее региональное сотрудничество.

Для Армении:

- будут установлены более тесные связи с армянской общиной в Иране и Грузии;
- если граница с Грузией будет закрыта, отношения Армении с Ираном укрепятся.

Для Исламской Республики Иран:

- Иран выйдет из торговой и экономической изоляции;
- у Ирана будет возможность использовать исламский фактор, чтобы противостоять Турции в Аджарии, где основная часть населения исповедует ислам;
- будут задействованы не только автомобильные дороги, но и порты Ирана.

Для Грузии:

- открываются новые перспективы для сотрудничества во многих инфраструктурах;
- увеличиваются доходы от использования железных дорог, автомагистралей и портов Батуми и Поти.

При этом если для Республики Армения не наблюдалось никаких негативных последствий, то для двух других стран есть некоторые тревожные стороны.

Для Грузии это:

- экономическое развитие районов, густонаселенных армянами, что, в свою очередь, привело бы к остановке миграционного процесса;
- это приведет к конфликту между Ираном и Турцией за гегемонию в Аджарии с преимущественно мусульманским населением.

Но в то же время была надежда пробудить интерес к выходу Грузии через Иран в Персидский залив. Таким образом, оказалось, что для Грузии маршрут Иран-Персидский залив пока не представляет никакого интереса. Для Грузии главное направление - это сотрудничество с Западом. Можно отметить, что ирано-грузинские отношения носят скорее протокольный характер, чем деловой.

Говоря об углублении сотрудничества между Грузией и Турцией, можно отметить ряд «проблем», возникших для Республики Армения:

- военное сотрудничество между Грузией и Турцией, безусловно, плохо сказывается на армяно-грузинском диалоге;
- реализован проект железной дороги Карс-Ахалкалаки-Тбилиси для обеспечения беспрепятственного транспортного сообщения между Грузией и Турцией.

Армянские политологи утверждают, что «региональная стабильность очень хрупкая, и углубление грузино-турецких, грузино-азербайджанских отношений и открытая антироссийская политика могут привести к возникновению новых проблем для Армении». (Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia. Inventory 6. File 136. p. 42)

Таким образом, процессы, происходящие на Южном Кавказе, влияют на развитие армяно-грузинских отношений, еще больше

возрастает значение Грузии во внешней политике Республики Армения.

Грузия во внешней политике Республики Армения:

- определяет готовность Армении к сотрудничеству в различных инфраструктурах. Это, в свою очередь, было жизненно важным фактором в условиях нового мирового порядка, установившегося в результате распада Советского Союза и разрушения биполярной системы;

- Республика Армения должна была развивать двусторонние и трехсторонние связи со странами Восточной и Западной Европы, а кратчайший путь пролегал через Грузию и ее порты Батуми и Потти на черноморском побережье;

- важной задачей для Республики Армения было обеспечение экономической безопасности, что сделало сотрудничество с Грузией приоритетным вопросом во внешней политике страны, поскольку Турция закрыла Армению с Запада, а Азербайджан - с Востока;

- Грузия - это кратчайший путь, соединяющий Армению с ее главным стратегическим партнером - Российской Федерацией;

- важным фактором, влияющим на укрепление двусторонних отношений, является наличие армянской общины в Грузии.

В процессе налаживания связей между Европой и странами Южного Кавказа:

- Армению следует использовать в развитии грузино-иранских отношений;

- необходимо держать под контролем вопрос Джавахети и армянской общины.

Подводя итог вышесказанному и принимая во внимание давно сложившиеся недружественные отношения между двумя народами, а также тот факт, что Южный Кавказ является регионом, где сталкиваются интересы держав, можно сделать вывод, что деконструктивная политика Республики Армения создает напряженность в отношениях с Грузией и региональными организациями.

Отношения между Арменией и Грузией носят недружественный характер и представляют угрозу для региона.

Грузия важна для Армении из-за присутствия армянской общины в этой стране. Под предлогом социально-экономических проблем армян Грузии, в том числе армянского населения Джавахетии, разжигается сепаратизм.

Эксперт по Грузии Хасмик Меликсетян прокомментировал армяно-грузинские отношения в контексте последних политических процессов в регионе. Меликсетян отметил, что любая напряженность, будь то в регионе или в более широком контексте, сигнализирует двум странам, что армяно-грузинские отношения должны оставаться сильными. Отвечая на вопрос о том, как сотрудничать, находясь в разных геополитических лагерях, Меликсетян отметил особенность армяно-грузинских отношений: «сегодня Армению и Грузию объединяет как региональное сотрудничество, так и сотрудничество двух соседних христианских стран». (<https://rusarminfo.ru /2022/06/02/armyano-gruzinskie-otnosheniya-pytalis-isportit-treti-strany-meliksetyan-video/>)

Транспортные и энергетические коммуникации в Армению проходят по территории Грузии. Политолог Джонни Меликян, исследователь Центра региональных исследований Академии государственного управления Республики Армения, пишет: «почти 80 процентов ввозимых в Армению товаров ввозится через Грузию. Грузино-турецкие и грузино-азербайджанские торгово-экономические связи и растущая близость официального Тбилиси с ними вызывают беспокойство в Ереване. В годы блокады Армении Азербайджаном и Турцией (причиной тому была оккупационная политика Армении против Азербайджана и территориальные претензии к Турции-примеч. В.Омарова) Грузия, пользуясь сложившейся ситуацией в свою пользу, стала геополитическим узлом и транзитной страной, соединяющей север с Югом, Запад с Востоком. Все это позволило официальному Тбилиси принять участие в строительстве таких многомиллиардных региональных инфраструктурных проектов, как нефтепровод Баку-Тбилиси-Джейхан, газопровод Баку-Тбилиси-Эрзурум, газопровод Баку-Тбилиси-Эрзурум, проходящий по его территории. Все эти инфраструктурные проекты, воспринимаются Ереваном как вызов и угроза углублению экономической блокады.

Поскольку Армения не имеет сухопутной границы со странами союза после вступления в ЕС, она, как и прежде, использует территорию Грузии для выхода на рынок России и других стран-членов ЕС». (<https://www.Politrus.com/20141013/armenia-georgia-4/5/9>)

Грузия остается приверженной стратегическим связям и углублению сотрудничества с Турцией и Азербайджаном. Это подтверждают совместные грузино-турецкие проекты по строительству крупных гидроэлектростанций и реализуемые азербайджано-грузино-турецкие проекты.

Политолог Джонни Меликян, отмечает, что «учитывая существующие взаимные опасения Армения и Грузия, как и в последние десятилетия, останутся привержены добрососедским отношениям друг с другом, а также надежным торговым партнерам. Баланс сил и прагматизм будут и впредь основными определяющими факторами в их региональной политике. Что касается различий в моделях интеграции, отметим, что в экономическом аспекте стороны с определенными рисками имели возможность получить максимальную выгоду от моделей интеграции друг друга. Таким образом, Грузия как страна, связанная с Европейским Союзом, может выйти на российский рынок при участии Армении в ЕС. Официальный Ереван, в свою очередь, сможет выйти на европейский рынок через зону свободной торговли с Грузией». (<https://www.politrus.com/20141013/armenia-georgia-4/5/9>)

Армения уже несколько лет пытается добиться стратегического партнерства с Грузией, но до сих пор эта попытка не увенчалась успехом. Между тем, такое мнение высказал даже бывший глава Аппарата президента Грузии Петр Мамрадзе: «Говорить о стратегическом характере армяно-грузинского взаимодействия на современном этапе пока рано». (<https://media.az/politics/1067919179/simon-kopadze-armeniya-kak-gosudarstvo-nol-intervyu-iz-gruzii/>) Таким образом, несмотря на многолетние усилия Армения и Грузия по-прежнему не являются стратегическими союзниками.

Грузинский политолог, руководитель Академии международных отношений, генеральный директор Фонда развития грузино-азербайджанских отношений Симон Копадзе в одном из своих

интервью сказал: «Стратегическое партнерство с Арменией звучит странно. Республика Армения не является независимым государством и не играет никакой роли в регионе, чтобы можно было говорить с ней о какой-то стратегии. Армения никогда не была независимой, она является вассальной страной Российской Федерации. В то же время очевидно, что у Армении есть свой интерес к стратегическому партнерству. Но грузинские политики, кем бы они ни были, не будут говорить о стратегическом партнерстве даже на региональном уровне. Это, как я уже сказал, странно и даже забавно. Что Армения может дать Грузии, что Грузия может дать Армении. Кто от кого зависит? Что может дать вассал, который полностью зависит от другого государства? У Армении ничего нет, она ничего не может решить. С экономической точки зрения это государство-ноль, с политической-ноль, с военной-ноль. С стратегической точки зрения для Армении важно открыть железную дорогу через Абхазию, они просят об этом, умоляют, ждут зеленого света от Тбилиси, чтобы Армения могла получать грузы из России по железной дороге. Это их самая важная стратегическая цель. Но если любой грузинский политик или государственный деятель, выразивший это, скажет: Давайте откроем железную дорогу из Абхазии ради «братской Армении» – он сразу потеряет свои позиции и авторитет, завершит политическую карьеру. Стоит также напомнить, что они не поддержали резолюцию о возвращении грузинских беженцев в Абхазию ни на одном международном форуме, ни в одной международной организации, в том числе в ООН. Так как же тогда они осмеливаются говорить о стратегическом партнерстве с Грузией? Что для них означает термин?» (<https://media.az/politics/1067919179/simon-kopadze-armeniya-kak-gosudarstvo-nol-intervyu-iz-gruzii/>)

В Стратегии национальной безопасности Армении указывается, что «армяно-грузинские отношения носят традиционный дружественный характер. Армения придает большое значение развитию двусторонних отношений с Грузией и считает, что эти отношения способствуют сохранению стабильности в регионе». ([www.mil.am/files/NATIONAL %20SECURITY%20STRATEGYarm.pdf](http://www.mil.am/files/NATIONAL%20SECURITY%20STRATEGYarm.pdf)) Грузия также заинтересована в «нормализации» отношений

с Арменией в различных сферах государственной жизни. (<http://www.mod.gov.ge/files/cfgeyzvjwhgeo.pdf>)

Таким образом, сравнительный анализ концепций национальной безопасности Армении и Грузии показывает, что Армения продолжает оставаться угрозой для национальной безопасности Грузии.

Список использованной литературы

1. საქართველოს ეროვნული უსაფრთხოების კონცეფცია. 23.12.2011წ. [Электронный ресурс] // საქართველოს თავდაცვის სამინისტრო (Концепция национальной безопасности Грузии.). URL:<http://www.mod.gov.ge/files/cfgeyzvjwhgeo.pdf>
2. Концепция национальной безопасности Грузии (неофициальный перевод) /31.05.2023 [Электронный ресурс] // URL: <https://www.apsny.ge/analytics/1130553003.php> 9/11
3. Грузия получила повышение цен на транзит газа в Армению от «Газпрома». 13 марта 2019 г. [Электронный ресурс] // URL:<https://easaily.com/ru/news/2019/03/13/gruziya-dobilas-ot-gazproma-uvclcheniya-ceny-za-tranzit-gaza-v-armeniyu>
4. Wade Shepard. How Azerbaijan, Georgia, And Turkey Subverted Russia And Isolated Armenia With New Railway. October 30, 2017. URL: <https://www.forbes.com/sites/wadeshepard/2017/10/30/new-silk-road-azerbaijan-georgia-and-turkey-unite-over-new-rail-line-armenia-further-isolated/#6234e0913aff> –
5. Минасян С. Армяно-грузинские отношения: динамика и современное состояние [Электронный ресурс] /11.04.2015/ URL:http://www.noravank.am/rus/articles/detail.php?ELEMENT_ID=6306
6. Сесайр М. Нулевые проблемы 2.0: Турция как кавказская держава./ 22.09.2012 [Электронный ресурс] URL: <http://inosmi.ru/caucasus/20120922/199645113.html>
7. Коппитерс Б. Грузия в Европе. Идея периферии в международных отношениях. М., 1997.
8. Нодиа Г. Образ Запада в грузинском сознании. М., 1997.

9. Дарчиашвили Д. Российское военное присутствие в Грузии: позиции сторон и перспективы. Т. 2. Тбилиси, 1997.
10. Галоян Н.Г. Армяно-грузинские отношения в контексте региональной безопасности.
11. Шакарянц С. Политика постсоветской России на Кавказе и ее перспективы. Ереван. 2001.
12. Устав Организации за демократию и экономическое развитие ГУАМ [Электронный ресурс] ./11.04.2015. URL:<http://guam-organization.org/node/449>
13. Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia. Inventory 3. File 117. Page 126-127.
14. Армяно-грузинские отношения пытались спорить третьи страны./ <https://rusarminfo.ru /2022/06/02/ armyano- gruzinskie- otnosheniya-pytalis-isportit-treti-strany-meliksetyan-video/>
15. Меликян Дж. Армения-Грузия: от добрососедства и прагматизма к стратегическому партнерству актуально,.../ 02.11.2023 /<https://www. Politrus .com/ 20141013/armenia-georgia-4/ 5/9>
16. Симон Копадзе: Армения как государство - ноль - Интервью из Грузии /02.11.2023 <https://media. az/politics/ 10679 19179/ simon- kopadze-armeniya-kak-gosudarstvo-nol-intervyu-iz-gruzii/>
17. Հայաստանի Հանրապետության ազգային անվտանգության նախնականություն. 26 հունվարի 2007թ. [Электронный ресурс] //Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության նախարարություն (Стратегия национальной безопасности Республики Армения.). URL:<http://www.mil.am/files/ NATIONAL %20%20SECURITY%20STRATEGY Yarm.pdf>

Assoc. Prof. Dr. ELVIN TALISHINSKY

Head of Department of the Political and Social Sciences, Azerbaijan
University

Baku, Azerbaijan

E-mail: Elvin.Talishinsky@au.edu.az

<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0001-5318-5537>

**Methods of conducting modern information warfare in the
context of globalization and digitalization**

Abstract

This study addresses the issue of information warfare, one of the most critical challenges of the modern era. It highlights the unique significance of examining the problem of information warfare within the framework of political science. Today, the policy of information warfare is a fundamental element of every state's strategy. The research analyzes concepts such as information warfare and information conflict, examines the components of information warfare, and explores the numerous tools and methods of information warfare that have become essential instruments for achieving geopolitical dominance in the international arena.

Keywords: information, information society, information sphere, information-psychological warfare, information weapons.

Doç. Dr. ELVİN TALİŞİNSKİ

Azerbaycan Üniversitesi, Siyasi ve sosyal bilimler bölüm başkanı
Bakü, Azerbaycan

**Küreselleşme ve dijitalleşme bağlamında modern bilgi savaşı
yürütme yöntemleri**

Özet

Bu çalışmada, modern çağın en önemli sorunu olan bilgi savaşı ele alınmıştır. Siyaset bilimi çerçevesinde bilgi savaşları sorununun incelenmesinin ayrı bir öneme sahip olduğu belirtilmektedir. Günümüzde bilgi savaşı politikası her devletin politikasının en önemli unsurudur. Araştırma kapsamında, bilgi savaşı ve bilgi çatışması gibi kavramlar analiz

edilmekte, bilgi savaşının bileşenleri incelenmekte ve günümüzde uluslararası dünyada jeopolitik hakimiyet elde etmede çok önemli bir araç haline gelen bilgi savaşının çok sayıda araç ve yönteminin incelenmesi ele alınmaktadır.

Anahtar kelimeler: bilgi, bilgi toplumu, bilgi alanı, bilgi-psikolojik savaş, bilgi silahları.

Bugün dünyada yürütülen psikolojik savaşın amacı insanların zihinlerini tamamen kontrol altına almaktır. Bu savaşta en çok başvurulan yöntem "Kamuoyunun" yönlendirilmesidir. Daha önce de belirttiğim gibi bu etki doğrudan doğruya insanın zihinsel yapısına yöneliktir. Gizlice gerçekleştirilir ve insanların düşüncelerini, niyetlerini, hedeflerini her yönde değiştirmeyi amaçlamaktadır. Kısacası, bir kişi veya toplum bazen düşünmeden bir adım atarak halkının ve milletin gelecekteki kaderine büyük bir darbe vurabilir. İnsan bilincini etkileyen en önemli manipülasyon aracı hiç kuşkusuz medyadır (televizyon, radyo, basın yayın organları, internet siteleri, sosyal ağlar vb.). Herhangi bir ülkede büyük devrimler yaratmak veya iç savaş çıkarmak ancak medya aracılığıyla mümkün olabilmektedir; yakın geçmişte yaşanan “Renkli Devrimler”, “Arap Baharları” vb. olaylar bunu göstermektedir. Ancak medyanın bugünkü gücüne ulaşabilmesi için birçok teknolojik devrim geçirmesi gerekmiştir. Bu devrimler sonucunda insanları etkileme yeteneği daha da güçlenmiş ve gelişmiştir.

Yüzyıllardır aşama aşama devam eden bilginin iletilmesi ve herkese ulaştırılması süreci, bugün tüm insanlık için tehlikeli bir silaha dönüşmüştür. İlk teknolojik başarı, 15. yüzyılın ortalarında Alman bilim adamı Johann Gutenberg'in metal bir cihaz üzerine kitap basma yöntemini keşfetmesidir. Onun icadı sayesinde her türlü metni toplayıp, istenilen miktarda basım yapmak mümkün hale gelmiştir.

Bilginin iletilme ve paylaşılma biçimini kökten değiştiren ikinci teknolojik buluş ise telefon olmuştur. 1876 yılında İskoç bilim adamı Graham Bell, icadını -dünyanın ilk telefonunu- dünyaya tanıtmıştır. Telefonun ikinci “doğuşu” 1980'li yıllarda kablosuz iletişim sisteminin ortaya çıkmasıyla gerçekleşmiştir. Cep telefonunun icadı Amerikalı mühendis Martin Cooper'ın adıyla anılmaktadır. Günümüzde yüz

milyonlarca insan kablolu, optik veya radyotelefon haberleşme kanalları ve elektronik telefon santralleri aracılığıyla iletişim kurmakta; istedikleri zaman iletişim teknolojilerinin sunduğu kişisel bir alan yaratmaktadırlar.

Bilginin insanlara ulaştırılması alanında üçüncü devrim radyonun icadıyla yaşanmıştır. Sovyet bilim adamı A.S. Popov'un 1895 yılında radyoyu icat etmesinden önce, insanlık üzerindeki etki yerel düzeydeydi, ancak radyonun icadıyla tüm dünya, bilgi ve psikolojik savaşın alanı haline geldi.

Bir sonraki devrim 1920'lerde televizyonun ortaya çıkmasıyla başladı. 1923 yılında Sovyet bilim adamı Vladimir Zvorygin ilk tam elektronik televizyon sistemini yarattı. Televizyon insanları etkilemek için çok güçlü ve tehlikeli bir araçtır. Bununla insan yaratıcılığın en üst seviyesine yükseltilebilir veya en alt seviyesine indirilebilir. Günümüzde hala en önemli propaganda yöntemlerinden biri televizyondur. Bu nedenle televizyona ve özellikle televizyonda yayınlanan programlara karşı son derece dikkatli olmak gerekiyor.

Bir sonraki bilgi devrimi, 1946 yılında ABD'de dünyaya tanıtılan kişisel bilgisayarlar ve telekomünikasyon ağlarıyla gerçekleşti. Kişisel bilgisayarların telekomünikasyon ağlarına bağlanması yeni teknolojilerin ve bilgi teknolojilerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Daha sonra 1969 yılında küresel ağı -İnternet'in- ortaya çıkmasıyla birlikte, modern dünya güçlerinin yetenekleri daha da artmıştır. Günümüzün bilgisayar ve telekomünikasyon ağları, küresel bir olgu olarak, dünyanın siyasal haritasını ve güç merkezleri arasındaki mevcut ilişkileri değiştirebilecek niteliktedir. Dolayısıyla çağdaş bilgi teknolojileri geliştikçe medyanın insan bilinci üzerindeki etkisi de artacaktır.

Psikolojik savaş artık hem devletlerin hem de güç merkezlerinin politikalarının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Bu politikanın bugün hayata geçirilebileceği en ideal yer daha önce de belirttiğimiz gibi medyadır. Evet, tam da bu güçler medya aracılığıyla bir kişiyi, içinde yaşadığı toplumu, ait olduğu devleti vb. etkilemektedir. Bu bağlamda, kolayca etkileme gücüne sahiptirler. Tabii ki kişinin bilincini etkilemek meselenin birinci boyutudur, asıl amaç bunu kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaktır. Günümüzde medyanın etkisine baktığımızda en güçlü araçların televizyon ve sosyal ağlar olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Ancak tarihi olayların da gösterdiği gibi radyo dalgaları bu iki sistemden önce psikolojik savaşın temelini oluşturmuştur.

Radyonun kitle iletişim aracı olarak ortaya çıkmasıyla birlikte gazetelerden farklı olarak mekân ve mesafe engelleri ilk kez ortadan kalkmıştı. Sonuç olarak insan ruhuna doğrudan etki ve propagandanın bütün sınırları ortadan kalkarak, devletlerin kontrolü dışına çıkmıştır. Adolf Hitler ve Üçüncü Reich liderleri, radyonun halk üzerindeki propaganda gücünü ustalıklarla kullanmış, dünya hakimiyeti planlarını gerçekleştirmeye özel önem vermişlerdir. Nazi Partisi'nin lideri ve Alman propaganda makinesinin baş ideologlarından Joseph Goebbels, Nazi propagandasında radyo yayıncılığının rolünü açıklarken bir konuşmasında açıkça şöyle demiştir: “Radyo ve uçaklar olmadan, güç kazanmak ve Alman propagandasını güçlendirmek... Mevcut koşullarda böyle bir durum düşünülemez.” (Gebbels J. 1934)

II. Dünya Savaşı sırasında Avrupa çapında radyo yayınları aracılığıyla büyük ulusların zihinlerini ele geçirme mücadelesi yoğunlaştı. O yıllarda İngiltere ile Almanya arasında "yayıncılık" konusunda kıyasıya bir mücadele vardı. Büyük Britanya, gizli radyo istasyonları adı verilen yeni psikolojik savaş silahlarını yaygın bir şekilde kullanmaya başlamıştı. Amaç, tehdit edici söylentiler yaymak ve Alman askerlerinin moralini bozmaktı. Nazi propagandasına benzer şekilde, gizli İngiliz radyo istasyonları da hiçbir kaynak göstermeden yalan bilgiler yaymaktaydı.

Nazilerin yabancı ülke vatandaşları üzerinde psikolojik etki yaratma yöntemi, II. Dünya Savaşı'nın önemli bir parçası olan ve dört yıl süren ve iki nükleer bombanın patlamasıyla sona eren Japonya ile savaşta da ABD tarafından ustaca kullanılmıştır (Ağustos 1945'te Hiroşima ve Nagazaki kentleri). Goebbels'in Propaganda Bakanlığı, ABD'de “izolasyonistler” adına yayın yapan gizli radyo istasyonları örgütlerken, Amerikalılar da aynı propagandayı Japonya'daki tarafsız Japonlar adına yürütmekteydiler. Daha anlaşılır olması açısından, izolasyonizm kavramı, uluslararası çatışmaların çözümüne katılmayı reddetme politikası anlamı taşımaktadır. Goebbels'in potansiyel dinleyiciyi bir tür insana, yani bilinci, duyguları ve eylemleri olan bir makine gibi kontrol edilebilen bir robota dönüştürmeyi amaçlayan modeli, uzun yıllar boyunca çoğu radyo savaşını yürütmek için genel bir kural olarak kullanılmıştır.

Manipölasyon kavramının özü, II. Dünya Savaşı sırasında direniş hareketinin bir üyesi olan Fransız profesör Jacques Ellul tarafından temel olarak açıklanmıştır: “Propagandadaki temel konu artık bir haberin gazetede mi yoksa radyoda mı yayınlandığı değildir. Ama propagandacının istekleri doğrultusunda insanların ne düşündüğü ve inandığıdır.” (Ellul, J. 1973, p.98) Yani bir kişiye veya belli bir topluma psikolojik baskı uygulamak, onlarda belli bir tepki uyandırmak, istediğiniz şekilde hareket etmesini sağlamak örnek gösterilebilir. Soğuk Savaş döneminde (1946-1989) radyo, psikolojik bilgi silahı olarak da yaygın olarak kullanılmıştır. Soğuk Savaş döneminde Batı radyoları, komünizm tehdidi hakkında günlük yayınlar yaparak halk arasında askeri psikoz hali yaratmış ve insanları sürekli korku içinde tutmuştur. Özellikle Radio Free Europe (RFE), Voice of America (VOA), Radio Liberty (RLT) gibi ünlü radyolar bu iki devlet arasındaki jeopolitik mücadeleye aktif olarak katılmıştır. Doğal olarak televizyonun ve daha sonra internetin hızla gelişmesiyle birlikte radyo da psikolojik savaş alanında yerini değiştirmiştir. Ancak 20. yüzyılın en büyük olaylarına ön ayak olan radyo, bugün de etkili bir propaganda aracıdır.

İnsan ruhu üzerinde psikolojik etki yaratma yöntemleri çok eski çağlardan beri var olmasına rağmen, modern anlamda psikolojik savaş ancak 20. yüzyılda tam anlamıyla şekillenmiş ve insanlık için bir tehdit haline gelmiştir. Tabii ki bunun birkaç nedeni vardır. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra düşmana karşı fiziki etki biçimlerine sonsuz kaynaklar ayrılırken, çok sayıda insan ve teçhizatın kaybedildiği ortaya çıkmıştır. Oysa psikolojik savaşta bu durum neredeyse sıfırdır. Bilimsel ve teknolojik ilerlemeler ile kitle imha silahlarının icadı, genel olarak fiziksel savaşın uygulanabilirliğini sorgulatmıştır. Çünkü bu tür silahların kullanılması sonucunda her iki taraf da zarar görebilmektedir. Ayrıca, büyük çaplı psikolojik savaş yürütme imkânı doğrudan doğruya bilgi ve propaganda makinesinin gelişmişlik düzeyine bağlıdır.

Medyanın, ekonomik olarak gelişmiş bütün ülkelerde günlük yaşamın ayrılmaz, yaygın ve çok önemli bir unsuru haline gelmesi ise ancak 20. yüzyılın başlarında gerçekleşmiştir. Ticaretin, siyasetin, kültürün ve toplumsal yaşamın bir bütün olarak gazete, dergi, poster, sözlü, görsel ve basılı reklamlar olmadan artık normal şekilde işleyemeyeceği ancak geçen yüzyılda anlaşılmıştır. Günümüzde insanların medya aracılığıyla

manipölasyona karşı duyarlılık sorunu yaşadığı için, psikolojilerini en çok etkileyen unsurlardan biri de televizyon olmaktadır.

Televizyon hem bireylerin hem de kitlelerin ruh halini etkileyen güçlü bir araçtır. Televizyonun toplum üzerinde çeşitli etki mekanizmaları bulunmaktadır. Bazı kişilerin televizyon programlarını izlemesini engellemek imkansızdır, çünkü televizyon sinyalinin özellikleri ve materyal temini, önce bireyde psikopatolojik semptomlara (bilinç, irade, dikkat, hareket, duygu vb. bozuklukları) neden olur ve daha sonra Bunları televizyon yayınlarıyla ortadan kaldırmak, böylece istikrarlı bir bağımlılık yaratmak (uyuşturucu bağımlılığı gibi). Uzun süre televizyon izleyen herkes bağımlı hale gelebilmekte ve en önemlisi izlemeyi bıraktıklarında kişiliklerinde nevrotik benzeri semptomlar gelişmeye başlayabilmektedir. Manipölatif tekniklerin önemli etkisinin temelinde bireyin ruhunda borderline psikopatoloji belirtilerinin ortaya çıkması yatmaktadır. Televizyon, tele sinyal yoluyla insanın ruhunu kodlamaktadır. Bu kodlama, herhangi bir bilginin önce bilinçaltına girdiği ve oradan bilinci etkilediği psikik yasalara dayanmaktadır. Böylece yayıncılık aracılığıyla bireylerin ve kitlelerin davranışlarını modellemek mümkün hale gelmektedir.

İlk kitlesel yayın, Nazi Almanyası'nda 1936 Olimpiyat Oyunları sırasında başlamıştır.¹ Bir yıl önce, Nisan 1935'te, 30 kişilik iki televizyonlu ilk televizyon salonu Berlin'de ve o yılın sonbaharında, projektörlü 300 kişilik bir teletiyatro açılmıştır. 1946'da, Amerikan ailelerinin yalnızca %0,2'si 1962 yılında bir televizyon varken, 1980 yılında bu rakam %90'a, 1980'de ise neredeyse %98'e ulaşmış, hatta bazı ailelerde iki-üç televizyon bulunduğu bilinmektedir. (Bahruz E.T. 2023, 148)

Genel olarak bakıldığında 1980'li yılların ortalarından başlayarak televizyon bağımlılığı tüm dünyayı etkisi altına almaya başlamıştır. Evet, internetin günümüzdeki üstün olanaklarına rağmen televizyon önemini korumaktadır. Televizyon yayıncılığı sırasında çeşitli bilgi aktarım biçimleri kullanılarak insan ruhu üzerinde etki yaratılmaktadır. Aynı zamanda görsel ve işitsel organların eş zamanlı olarak devreye girmesi, bilinçaltı katmanlarını daha hızlı etkiliyor ve bu da manipölatif etkiyi maksimuma çıkarıyor. Uzmanlara göre, 20-25 dakikalık bir televizyon

¹ Hitler, televizyonun manipölatif olanaklarını kullanmaya başlayan ilk liderlerden biriydi.

programı izledikten sonra beyin, yayın aracılığıyla gelen her türlü bilgiyi emmeye başlamakta ve bu da insan zihninin manipüle edilmesine yol açmaktadır. Bugün bütün insanlık bu politikanın kurbanıdır.

Daha 1968'de, tanınmış bir medya araştırmacısı olan Robert McNeil, “İnsanları Manipüle Eden Makine” adlı kitabında şöyle yazmıştır: “Televizyon, toplumumuzun siyasi medyasında, kuruluşundan bu yana görülmemiş köklü değişikliklere yol açtı. Televizyonun yaygınlaşmasından önce hiçbir şey kitleleri ikna etme tekniklerini bu kadar kökten değiştirmemişti.” Genel olarak televizyon, insanlık tarihinde kısa sürede toplum üzerinde bu kadar büyük etki yaratabilen tek bilgi olgusudur. Böyle bir ortamın hızla yayılmasının birkaç sırrı var: Birincisi, televizyon programları toplumun her kesimine yönelik olduğu için çok basit ve anlaşılirdir; İkincisi, gösterilen tüm olaylara izleyicide kişisel katılım izlenimi yaratılıyor; Üçüncüsü, psikologlara göre, bir insanın çevresinde ve kendisi hakkında olup bitenlere ilişkin duyusal bilgilerin %40'ı görme yoluyla elde edilmektedir. Görsel menzil genellikle sözlü veya yazılı tanımlamayı gerektirmez. İzleyicinin aldığı bilgi çoğunlukla tam, mecazi ve dolayısıyla oldukça erişilebilirdir. Başka bir deyişle, güçlü bir kitle iletişim aracı olan televizyon, insanlara olayları doğrudan görme, “yerinde” olma ve insan yaşamının dramatik, trajik çatışmaları içindeki katılımcılarla birlikte anı yaşama olanağı sağlamaktadır. Oysa kitleleri bilgilendirmeyi amaçlayan bu fırsat, pek çok toplumda egemen sınıflar tarafından kendi siyasal çıkarları ve ticari reklam amaçları doğrultusunda kullanılmakta, kitlelerin bilincini ahlaki yönden yönlendirmenin önde gelen araçlarından biri olarak işlev görmektedir. Bu manipölasyon yöntemleri oldukça basit gibi görünse de, çok tehlikeli sonuçlara yol açabilmektedir.

20. yüzyılın sonu ve 21. yüzyılın başında yaşanan siyasi ve askeri çatışmalar, televizyon aracılığıyla kitle bilincinin yönlendirilmesinin ne kadar önemli olduğunu bir kez daha göstermiştir. Yakın geçmişe baktığımızda, özellikle Batılı ülkelerin, bazı güçlerin elinde piyon haline gelerek bu yöntemi ustaca kullanmaları sonucunda çok sayıda sivilin zarar gördüğü görülmektedir. Dünyayı yöneten bazı siyasi güçler, herhangi bir ülkenin iç işlerine karışmak veya sızmak amacıyla, bunları filme alarak ünlü televizyon yayın şirketleri aracılığıyla dünyaya yaymaktadır. Bunun sonucunda insanlar o ülkeye, çatışmaya veya belirli bir kişiye karşı

bilinçaltında saldırgan bir tepki geliştirmekte ve olumsuz bir kamuoyu oluşturmaktadır. Bu duruma maruz kalan taraf artık tüm dünyayla karşı karşıyadır ve kendini savunmak yerine, yayılan bilginin asılsız olduğunu insanlara ispatlamak zorunda kalmaktadır. Saldırgan Ermenistan da Vatanseverlik Savaşı'nda (Dağlık Karabağ sorunu) aynı yöntemi kullanmıştır.

1990'lı yıllarda ülkemize tam bir bilgi ablukası uygulayan Ermeniler, televizyon aracılığıyla çatışma hakkında asılsız bilgiler yaymaya ve dünya kamuoyunda Azerbaycan hakkında olumsuz bir imaj oluşturmaya çalışmışlardır. Biz televizyon yayıncılığında ve basında aksaklıkları gidermeye çalışırken, onlar Rus ve Batı televizyon ve medyasında gerçeği yansıtmayan bilgiler yaymaktaydılar. Günümüzde hâlâ televizyon yayıncılığı yoluyla insan ve kitle bilincinin manipülasyonu pek çok siyasal çıkar elde etmek amacıyla sürdürülmektedir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, günümüzde televizyonun gücü sadece dezenformasyon amaçlı kullanılmıyor. Yani amaç sadece bilinci etkilemek ve insan düşüncesini yönlendirmekle sınırlı değildir. Televizyon aynı zamanda toplumun manevi dünyasını ve yetişen genç neslin kültürünü de tümüyle yok etme gücüne sahiptir.

21. yüzyılın yüksek bilgi teknolojileri yüzyılı olarak anılmasının belirli bir nedeni vardır. Modern çağın en önemli özelliği bilgisayarlaşma olmuş, en son iletişim araçlarının toplumsal yaşam alanına girmesi bu dönüşüme katkıda bulunmuştur. Bilgi akışının hacmindeki ve hızlı iletişim imkânlarındaki benzeri görülmemiş artış, siyasal faaliyet alanını da etkilemiş, demokratik usuller ve siyasal yönetimin uygulanması konularının yeni bir perspektiften incelenmesine yönelik bilimsel ve pratik ilgiyi teşvik etmiştir. 20. yüzyılda manipülasyonun başlıca araçları geleneksel iletişim kanalları, yani basılı yayınlar ve elektronik iletişim araçları iken, yeni yüzyılın başlangıcı, siyasetin özünü niteliksel olarak değiştiren ve ona hizmet eden İnternet teknolojilerinin aktif gelişimiyle ilişkilidir.

İletilen bilginin büyüklüğü, mesajların kısalığı ve akılda kalıcı imgeler, izleyici üzerindeki etkinin yoğunluğunu artırmıştır. Blog dünyası, elektronik medya, sosyal ağlar, portallar, forumlar ve web siteleri gibi ağ tabanlı İnternet iletişimleri sürekli olarak güncellenmekte ve siyasal alanda giderek daha önemli bir etkiye sahip olmaktadır. İnternet, sınırsız miktarda

bilgiyi toplayan, depolayan, çoğaltan ve geniş bir kitleye hızla ulaşmasını sağlayan eşsiz bir bilgi tabanıdır.

Tabii ki internet, modern toplumun bilgi alanında önemli bir yer tutmakta ve milyonlarca insanın yaşam tarzını kökten değiştirmektedir. Günümüzde psikolojik savaş internet üzerinden yürütülmekte ve toplumlar yönlendirilmektedir. Bilgi, insanların ruhsal durumlarını doğrudan etkileyen güçlü bir etkidir. Günümüzde kişiliğin ve kitle bilincinin yönlendirilmesinde bilginin rolü çok büyüktür. Bu süreç esas olarak medya aracılığıyla gerçekleşmektedir. Kitle iletişim araçları bireylerin ve kitlelerin psikolojisini etkileyerek, onların bilinçaltına psikolojik teknikler sokmakta ve bu da onların davranışlarına yansımaktadır.

Siyasal manipülasyonun aktörü olarak medyanın, toplumun normal yaşamı için gerekli, nesnel ve güncel bilgiye erişimini sınırladığının vurgulanması gerekmektedir. Medyanın oluşumunda en önemli etken ekonomik çıkarlar olduğundan ahlak en son sırada gelir. Basın ve televizyon ortaya çıktığı andan, hemen manipülasyonun öznesi konumuna gelmeye başlamıştı. Halkın siyasal bilinçlenmesi ve davranışları tümüyle medyanın yarattığı bilgi alanına bağlıdır; bu da kamuoyuna kitlesel bir karakter kazandırmaktadır.

Günümüzün bilgisayar ve telekomünikasyon ağları, küresel bir olgu olarak, dünyanın siyasal haritasını ve güç merkezleri arasındaki mevcut ilişkileri değiştirebilecek niteliktedir. Dolayısıyla çağdaş bilgi teknolojileri geliştikçe medyanın insan bilinci üzerindeki etkisi daha da artacaktır.

Küreselleşme çağında jeopolitikteki bilgi çatışması, jeopolitik varlıklar arasındaki bilgi rekabetinin ötesine geçmiştir; mücadele, insanlığın çoğunluğunun akıllarını ve kalplerini ele geçirmektedir. Modern koşullarda toplum üzerindeki sıkı denetimin geleneksel yöntemleri de değişmiş, enformasyon ve psikolojik savaş giderek daha fazla önem kazanmıştır. Psikolojik-bilgi savaşın temel amacı, devlet kurumlarının yönetim sisteminin ve stratejik karar alıcıların işleyişini bozmaktır. Psikolojik-bilgi savaşında silahların tüm fiziksel sınırlamaları aşılır, yıkıcı etkisi uzun süre korunur, kendi askerlerine zarar vermez, taktik-stratejik silah türlerine göre ciddi maddi maliyet gerektirmez.

Bilgi çatışmasının dereceleri, yoğunluklarına, ölçeklerine ve araçlarına göre şu şekilde ayırt edilebilir: bilgi yayılması, bilgi saldırganlığı

ve bilgi savaşı. Bilgi savaşı, toplumsal ilişkilerin belirli alanlarını etkileme ve stratejik kaynaklar üzerinde denetim kurma isteği için toplumsal sistemlerin psikolojik-bilgi alanda rekabetidir; bunun sonucunda rekabete katılanlardan bazıları gelecek için gerekli avantajları elde etmektedir. (Манойло А.В. 2009, с.213)

Bilgi savaşı (siyasal alanda) üç bileşenden oluşmaktadır:

Birincisi stratejik politik analizdir.

İkincisi ise bilgi etkisidir.

Üçüncüsü, bilgiye karşı mücadeledir.

Stratejik politik analiz, düşman (rakip) hakkında bilgi edinmeye ve bilgi savaşının koşullarına ilişkin bir dizi önlemdir;

Bilgi savaşının ikinci bileşeni bilgi etkisidir. Ayrıca, bilginin çıkarılmasının, işlenmesinin ve paylaşılmasının önlenmesi ve dezenformasyonun yayılmasının durdurulmasına yönelik tedbirler de yer almaktadır;

Üçüncü bölüm ise, siyasi süreçlerin yönetilmesi sorunlarının çözümü için gerekli olan bilgilerin ablukadan çıkarılması ve muhaliflerce yayılıp dünya kamuoyu oluşturma sistemine dahil edilen dezenformasyonun önlenmesine yönelik tedbirler de dahil olmak üzere, bilgiyle mücadele (savunma) tedbirlerini içeriyor. (Andrew Jones, Gerald L. Kovacich. 2015, P.363)

Bilgi ve psikolojik savaşın pek çok yöntem ve aracı var; sıradan reklamlardan, özel olarak tasarlanmış matematiksel programlara kadar. Bilgi etkileme yöntem ve araçlarının seçimi, belirli hedeflere, etki nesnesinin niteliğine ve korunma araçlarına göre belirlenmektedir. Psikolojik-bilgi savaşını yürütmenin yöntem ve araçları, yıkıcı enformasyon etkileri için kullanılan araçları beş gruba ayırabiliriz:

1. Kitle iletişim araçları. Bir tür bilgi silahı olarak kitle iletişim araçları ve propaganda araçları, düşmanın benzer eylemlerini engellemek amacıyla düşman halkının manevi ve ahlaki yaşamına kasıtlı olarak zarar vermeyi amaçlar.

2. Psikotronik cihazlar, karşı tarafın askeri-teknik personelini ve halkını uzaktan zombileştirmek, ayrıca yeni bilişim teknolojisi sistemlerini kullananlarda zihinsel ve psikofizyolojik bozukluklara neden olmak için tasarlanmıştır.

3. Elektronik araçlar. Bunlara radyo-elektronik, opto-elektronik ve elektriksel hesaplama araçları ("bilgisayar virüsleri", program yer imlerini yok eden "solucanlar") dahildir. Elektronik teçhizat, düşman kuvvetlerini elektronik olarak alt etmek ve yok etmek için tasarlanmıştır.

4. Dil araçları, uluslararası müzakerelerin yürütülmesi, taraflar arasında anlaşmaların imzalanması ve uygulanmasında uzmanların kullanımına yöneliktir.

5. Psikotrop ilaçlar insan ruhunu genetik veya kromozomal düzeyde etkilemeyi amaçlamaktadır. Bu ilaçlar arasında özel ilaçlar, psikofarmakolojik ve psikodisleptik ilaçlar, sakinleştiriciler, antidepresanlar, halüsinojenler, narkotikler, alkol vb. yer almaktadır. Sakinleştiriciler insan vücudundaki bilgi-psikolojik ve fiziksel süreçler arasındaki bağlantıyı tam anlamıyla bozarken, halüsinojenler ruhsal bozukluklara yol açmaktadır.

Nitekim son onyıllardaki hemen hemen tüm silahlı çatışmalarda, enformasyon-psikolojik savaş yöntem ve araçlarının kullanılmasının etkinliği kanıtlanmıştır. Deneyimleri, modern bilgi savaşı yöntemlerinin şu sonuçlara yol açabileceğini göstermektedir: Milli fikirlerin, manevi ve maddi değerlerin kaybı, toplumsal sistemde ve siyasal yapıda değişimler; devletin ve ordunun dağılması; ekonomik çöküş; zekanın dışarıya akması ve bilimin yok olması; etnik-mezhepsel çatışmaların şiddetlenmesi vb.

Bu bağlamda 21. yüzyılın bilgi savaşlarının, fiziksel güç kullanmadan birini boyunduruk altına almamıza olanak tanıyan yeni bir boyuta ulaştığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Kaynakça

1. Ellul, J. (1973). *The Formation of Men's Attitude*. Publisher: Vintage. P.352
2. Bahruz, E. T. (2023). Manipulation as a form of information-psychological war. *Revista Universidad y Sociedad*, 15(5), 143-150
3. Gebbels J. (1934). Speech at the opening of the 10th German radio exhibition (on 18 August 1933). *Signale der neuen Zeit*. Munchen.

4. Манойло А. В. Государственная информационная политика в условиях информационно-психологической войны /— 2-е изд., стереотип. — М.: Горячая линия—Телеком, 2009. — 541 с.
5. Andrew Jones, Gerald L. Kovacich. Global information warfare: the new digital battlefield, Second edition. CRC Press/ Page 363/ 2015.

